

*MEHULKUMARM.KHANGAR

Commerce

Research Zone India

Vol 7

Issue — (3)

June.— 2019 Page - 1 - 5

ISSN 2319 — 8168

Goods and Services Tax (GST) and its impact on Indian Economy - An Evaluation

Abstract

: The goods and services tax (GST) Bill is the largest tax reform in India for better tax administration. GST is expected to improve tax compliance, alleviate double taxation and to ensure adequate tax collection from inter-state sales as several taxes of central and state government get merged. Further, the implementation of GST is expected to have significant macroeconomic implications in terms of economic growth, inflation, inflows of FDI, competitiveness of export items and better fiscal federalism in the years ahead. It is pertinent to find out the optimum tax structure of the economy so that it generates sustained revenue of the government as well as equitable distribution of tax burden among different groups of the society. This paper attempts to measure the impact of GST on macroeconomic growth indicators - inflation, trade openness, consumption, saving and investment in India.

Key Words: GST, inflation, trade openness, consumption, investment.

Taxation plays a significant role in promoting economic growth and equitable distribution of compulsory payments among different groups of the society. The goods and services taxes (GST) bill is a major reform in the fiscal federalism and has comprehensive role in removing cascading system of indirect taxes in India by merging several taxes of central and state government into a single tax. It is expected that introduction of a single tax base and rates across goods and services and also between state and central government will produce better tax administration system, better performance in tax compliance, removal of cascading effect in indirect tax system, and hence fair tax collection from inter-state sales. Optimum tax structure is necessary for generating revenue income of the government so as to be able to undertake new investible long-term projects and also for equitable distribution of taxes among different tax payers. One major benefit of introduction of GST is that it will eliminate the multiplicity of administrative mechanisms and tax rates variation across different states. By merging a large number of central and state taxes into a single tax, it will remove the ill effects of cascading indirect taxes and give way for a common national market. Introduction of this single tax base and rate will

improve tax compliance, by removing cascading effects indirect tax system in India. It will also make our goods more competitive in both domestic and international markets, which will help to boost economic growth by revenue gain associated with better tax compliance, keeping minimum space for tax evasion. It is more efficient and transparent because of its simplicity and uniformity in indirect taxation, making supply chain more cost effective. These will add to declining in generation of black money and evils of corruption practices. Since changing the tax regime has significant impact on the income and expenditure of the government, it is pertinent to measure the implications of GST on certain macroeconomic indicators such as inflation, trade openness, consumption, saving and also to investment. This paper attempts to measure the implications of GST on growth and other macro economic variables.

The paper is divided into four sections. Section II gives GST in the context of India and other countries. In section III, trends in macroeconomic indicators are discussed. The last section gives conclusions.

I. Goods and Services Tax in India and other countries

Table 1 gives a scenario of different levels of tax rate introduced by different countries over the period. VAT/GST has been implemented by different countries over the period. France has adopted the earliest VAT in 1954 with a standard rate of 20 percent. The standard rate applies to all supplies of goods and services, except in specific category to provide for a reduced rate or exemption. These reduced rates in France are - 2.1% (Pharmaceuticals under conditions), 5.5% (foodstuffs) and 10% (accommodation). Different countries apply standard rate and if applicable reduced rate is applied to specific items. Among emerging market economies, Korea adopted early in 1977, VAT at 10 percent standard rate. Implementation of VAT/GST has certain objectives and aims, given the merits and demerits associated in the introduction of these taxes. Germany, France and United Kingdom imposed of 19 percent and 20 percent each standard rate. Minimum standard rate is in Canada (5%) and Switzerland (8%). IN emerging economies, China imposed a standard rate of 17 percent and 18 percent in Russia. In India, VAT is implemented in most of the states in India,

with effect from 1 April 2005, replacing the sales tax regime. In a major tax reform of fiscal federalism, GST was implemented from 1 July, 2017. The standard tax rate is 15 percent (14 % service tax + 0.5 % Swachh Bharat Cess plus + 0.5% Krishi Kalyan Cess). The introduction of GST in the recent period is to bring better tax administration and also to make the economy more competitive and transparent in the coming years ahead. The passing of GST Bill is a big reform of the existing heterogeneous tax structure and simplifying the tax structure by bringing into a single tax base and rate for state and central government. There are evidences that proof that implementation of VAT resulted in higher government revenue-GDP over time for twelve European countries. The macroeconomic impact of introduction of the GST could turn out to be significant in the years ahead, given the dominance of the services sector in India (RBI, 2017).

Table 1: VAT/GST rates in Developed countries and emerging economies

Countries	Date of Introduction	Standard rate
Developed Countries		
Australia (GST)	1 July 2000	10 %
Canada(GST)	1 January 1994	5%
France(VAT)	10 April 1954	20%
Newzealand(GST)	1 October 1986	15%
Switzerland(VAT)	1 January 1995	8%
Germany(VAT)	1 January 1968	19%
United Kingdom(VAT)	1 April 1973	20%
Emerging market economies		
China(VAT)	1 January 1994	17%
India(GST)	1 July 2017	15%*
Vietnam(VAT)	1 January 1999	10%
Korea(VAT)	1 July 1977	10%
Russia(VAT)	6 December 1991	18%
South Africa(VAT)	30 September 1991	14%

Note:* average of standard rate 12-18 percent
Source: Ernst & Young (2017).

The following tax slabs were introduced for different goods/items according to GST Bill. Services have been distributed under five different GST slabs

– 0 percent, 5 percent, 12 percent, 18 percent and 28 percent depending upon the type of goods or services. For example a tax slab of 28 percent is applicable to staying in luxury hotels, buying of sinful items, etc.

Box A: Tax rate for different items

Tax rate	Items
5%	tea, coffee, medicines, coal
12%	Ayurvedic and homeopathic medicines, mobile phones and umbrella
18%	Entertainment, hotel, soaps, toothpaste, hair oil
28%	Air conditioners, refrigerators
0%	Milk, curd, jaggery and all types of grains

Table 2: Macroeconomic indicators

Items	2016-17		2017-18	
	Q1	Q2	Q1	Q2
GVA at Basic Prices	7.6	6.8	5.6	6.1
-Agriculture	2.5	4.1	2.3	1.7
-Industry	9.0	6.5	1.5	6.9
- Services	8.2	7.4	7.8	6.6
Final Consumption Expenditure	9.8	9.5	8.5	6.0
Gross Fixed Capital Formation	7.4	3.0	1.6	4.7
Imports	10.7	11.9	7.6	19.6
Exports	8.9	2.6	-1.1	30.5
Net Investment inflows#	33,153		38,716	

Source: RBI Bulletin for respective periods

Table 3: Inflation rates during April 2017 to November 2017					
Inflation (%)	April 2017	June 2017	September 2017	October 2017	November 2017
i. All India Consumer Price Index	3.0	1.5	3.3	3.6	4.9
ii. Consumer Price Index for Industrial Workers	2.2	1.1	2.9	3.2	4.0
iii. Wholesale Price Index	3.9	0.9	2.6	3.6	3.9
- Primary Articles	1.8	-3.9	0.2	3.3	5.3
- Fuel and Power	18.5	5.3	9	10.5	8.8
- Manufactured Products	2.7	2.3	2.7	2.6	2.6

Source: RBI Bulletin for respective periods

Table 4: Fiscal Indicators- Rolling Targets as Percentage of GDP				
(at current market prices)				
Gross Tax Revenue	Revised Estimates	Budget Estimates	Targets for	
	2016-17	2017-18	2018-19	2019-20
	11.3	11.3	11.6	11.9
Total outstanding liabilities at the end of the year	46.7	44.7	42.8	40.9
Revenue Deficit	2.1	1.9	1.6	1.4
Effective Revenue Deficit	0.9	0.7	0.4	0.2
Fiscal Deficit	3.5	3.2	3.0	3.0

I. Conclusions

The paper gives a glimpse of goods and services taxes that implemented recently. There are various benefits of introducing GST. It brings into a single tax base and rate with better administrative tax system in the economy. Further, this is expected to bring more tax compliance, less room for tax evasion, less cumbersome and more transparency with supply chain efficient cost among different stakeholders. It is observed from the macroeconomic indicators that gross tax revenue recorded a growth of 18.9 percent during April-October 2017. However, in terms of GDP at constant market price, 6.3 percent in second quarter of 2017-18 is lower than 7.5 percent in the corresponding period of the last year. Gross fixed capital formation has decline over the period. Both imports and exports also increase during different quarters but increase in export is substantial than imports. The wholesale price index remained fixed at 3.9 percent in November 2017, the same as in April 2017, though in the subsequent months, there was slight fall in WPI to 0.9 percent in June month to 2.6 percent in September and 3.6 percent in October. But for the all India consumer price index, it increases from 3 percent in April month gradually

to 3.6 percent in October to 4.9 percent in November. For Industrial workers, the CPI soared up from 2.2 percent in April 2017 to 4 percent in November, 2017.

From these major macroeconomic indicators that in terms of gross tax revenue, the result is positive, there is a slight fall in the GDP at constant market price and rise in inflation CPI though the WPI stagnated at 3.9 percent. In sectors such as logistics, the benefits of GST is visible immediately in terms of efficiency, while a boost to the economic growth that is expected to bring by passing this Bill is expected to bring soon in near future (Livemint, 2017).

References:

1. GST shakes up Indian economy by setting the compliance bar high, *Livemint*, Wednesday, October, 4, 2017.
2. <http://dea.gov.in/monthly-economic-report-table>
3. <http://www.ey.com/>
4. <https://rbi.org.in/Scripts/Publications.aspx?publication=Bimonthly>
5. RBI (2017). "Goods and Services Tax: A Game Changer", State Finances: A Study of Budgets of 2016-17.

***Dr. ALKABEN KSHTARIYA**

Commerce

Research Zone India

Vol. 7 Issue — (3)

June.— 2019 Page - 6 -7

ISSN 2319 — 8168

Tuning entrepreneurs into leaders: perspective on strategic corporate Entrepreneurship

Preface The 21st century corporation is faced with two conflicting yet very vital objectives: the first, and more conventional, objective, pertains to integrating the various activities of the firm, aiming to achieve coherence, economies of scope, and economies of scale; the second, more entrepreneurial in nature, centers on creating new businesses and spurring innovation. And in an attempt to find a synergistic solution that attains a balance between these two conflicting objectives, now more than ever, businesses have started looking seriously at Corporate Entrepreneurship as the ideal route to success. In effect, businesses cannot foster the entrepreneurial spirit in employees without providing a sufficient incentive for the employees to take the associated risk. This would also require the business to increase the autonomy of individuals, thereby exposing the organization to the risk that their personal projects might diverge significantly from key strategic alignments. Furthermore, by doing so, corporations are effectively helping in nurturing the development of certain employees into highly valuable and marketable entrepreneurs, exposing themselves to the risk of their most valuable human resources leaving the organization to quit and start their own ventures.

Strategic Corporate Entrepreneurship suggests that corporate strategy is shaped by viable internal entrepreneurial initiatives that drive value creation. In this framework there are several processes from the initial product championing which starts by linking technology and needs, to the selecting stage in which the corporate center designs and structural and cultural context that allows the intrapreneurial initiatives to develop. In this complex set of processes, local line leaders, middle managers and corporate managers play an important role. Even though there are feedback loops in middle stages of the Corporate Entrepreneurship process, the drive comes from below, from front line people. Thus, Corporate Entrepreneurship involves a bottom-up approach to corporate strategy. The challenge is to generate as many new ideas as possible

Methodology

The present study is an attempt to examine whether there is any association between the

entrepreneurship, leadership and strategic management. The source of collection of information in the present study is secondary source. The writer has used secondary information from the records, documents, reference books, trade journals, research articles and other publications. The main objective of the present paper is to concentrate over the core characteristics of the entrepreneurs for the successful execution of strategic corporate enterprise by synchronizing the concept of leadership.

Scope of the Paper

There are various factors responsible for the entrepreneurial success at the grass root level. Many of the authors and researchers are of the view that the success of an enterprise largely depends on the orientation of an entrepreneur on Organizational Factors that Encourage Entrepreneurialism. This orientation leads to a higher level of commitment and greater degree of probability of success. This paper highlights

* As.Professor,Shri V.R.Patel College of Commerce,Mehsana.

some of these issues and tries to test the variability in the perception of key indicators about entrepreneurial success. Moreover, the present paper represents the following points for analyzing the strategic corporate entrepreneurship and its association with leadership for the success of an enterprise.

- Introduction to the subject
 - Introduction and meaning of entrepreneurship
 - Meaning of Corporate entrepreneur
 - Organizational Factors that Encourage Entrepreneurialism
 - Meaning of Strategy
 - Steps of strategic management
 - Meaning of leadership
 - Synchronization between Leadership, Entrepreneurship, and Strategic management
 - Key functional area to be fulfilled by an entrepreneur in strategic way for the success of enterprise
 - Entrepreneurship – in a strategic perspective: Seven Commandments for an Entrepreneurial Organization
 - Strategic Entrepreneurial Actions for the sustainable growth of enterprise
 - Role Strategic Entrepreneurship from emerging economies in the Global markets
- Conclusion

Conclusion

Although the global, hypercompetitive nature of the current business environment makes any competitive advantage short-lived, it would be a mistake to view these turbulent times as anything other than an unparalleled era of opportunity. To keep pace with change and

attract creative and entrepreneurial individuals, organizations must assume a proactive approach to managing change and innovation. This can be achieved by adopting an entrepreneurial orientation across seven key dimensions i.e. Strategy, Risk Management, Corporate Culture, Organizational Structure, Systems, Reward Philosophy, Learning and all the Managerial functions including Leadership.

Organizations can be characterized by their entrepreneurial intensity– “degree of Entrepreneurship,” or the extent, to which their activities are risky, innovative, and proactive, and “amount of Entrepreneurship,” or the frequency with which entrepreneurial events occur. At the organizational level, internal entrepreneurial intensity should be measured to benchmark entrepreneurial performance, allow for comparisons, and establish goals and strategies.

Strategic Corporate Entrepreneurship seems at best to be a paradox of creation and destruction. This type of leadership requires the ability to successfully create conditions of uncertainty and ambiguity that trigger innovative ideas while at the same time inspiring individuals to achieve their full potential as well as contribute to the company’s bottom line. The leader must encourage creative destruction and allow order to emerge from the chaos. Open and constructive feedback must be rewarded and in doing so a climate of trust, respect and professionalism will be created. Effective leaders do not seek stability; instead, they search within their organization for the ‘hidden’, ‘self-organizing principles’ rather than impose organization upon the system.

* Research Scholar, Department of Statistics, Gujarat University, Ahmedabad

***DR. J. K. PATEL**

Commerce

Research Zone India

Vol 7

Issue — (3)

June.— 2019 Page - 8 -11

ISSN 2319 — 8168

Corporate Governance in India - Evolution and Challenges

Abstract : The subject of corporate governance leapt to global business limelight from relative obscurity after a string of collapses of high profile companies. Enron, the Houston, Texas based energy giant, and WorldCom, the telecom behemoth, shocked the business world with both the scale and age of their unethical and illegal operations. Worse, they seemed to indicate only the tip of a dangerous iceberg. While corporate practices in the US companies came under attack, it appeared that the problem was far more widespread. Large and trusted companies from Parmalat in Italy to the multinational newspaper group Hollinger Inc., revealed significant and deep-rooted problems in their corporate governance. Even the prestigious New York Stock Exchange had to remove its director, Dick Grasso, amidst public outcry over excessive compensation. It was clear that something was amiss in the area of corporate governance all over the world. Corporate governance has, of course, been an important field of query within the finance discipline for decades. Researchers in finance have actively investigated the topic for at least a quarter century¹ and the father of modern economics, Adam Smith, himself had recognized the problem over two centuries ago.

I. Introduction

The subject of corporate governance leapt to global business limelight from relative obscurity after a string of collapses of high profile companies. Enron, the Houston, Texas based energy giant, and WorldCom, the telecom behemoth, shocked the business world with both the scale and age of their unethical and illegal operations. Worse, they seemed to indicate only the tip of a dangerous iceberg. While corporate practices in the US companies came under attack, it appeared that the problem was far more widespread. Large and trusted companies from Parmalat in Italy to the multinational newspaper group Hollinger Inc., revealed significant and deep-rooted problems in their corporate governance. Even the prestigious New York Stock Exchange had to remove its director, Dick Grasso, amidst public outcry over excessive compensation. It was clear that something was amiss in the area of corporate governance all over the world. Corporate governance has, of

course, been an important field of query within the finance discipline for decades. Researchers in finance have actively investigated the topic for at least a quarter century¹ and the father of modern economics, Adam Smith, himself had recognized the problem over two centuries ago. There have been debates about whether the Anglo-Saxon market- model of corporate governance is better than the bankbased models of Germany and Japan. However, the differences in the quality of corporate governance in these developed countries fade in comparison to the chasm that exists:-

1 Starting from the seminal “agency problem” paper of Jensen and Meckling (1976).

Between corporate governance standards and practices in these countries as a group and those in the developing world.

2 Corporate governance has been a central issue in developing countries long before the recent spate of corporate scandals in advanced economies made headlines. Indeed

* Principal - Shri V.R.Patel College of Commerce, Mehsana.

corporate governance and economic development are intrinsically linked. Effective corporate governance systems promote the development of strong financial systems – irrespective of whether they are largely bank-based or market-based – which, in turn, have an unmistakably positive effect on economic growth and poverty reduction.

3 There are several channels through which the causality works. Effective corporate

Governance enhances access to external financing by firms, leading to greater investment, as well as higher growth and employment. The proportion of private credit to GDP in countries in the highest quartile of creditor right enactment and enforcement is more than double that in the countries in the lowest quartile.

4 As for equity financing, the ratio of stock market capitalization to GDP in the countries in the highest quartile of shareholder right enactment and enforcement is about *four* times as large as that for countries in the lowest quartile. Poor corporate governance also hinders the creation and development of new firms. Good corporate governance also lowers the cost of capital by reducing risk and creates higher firm valuation once again boosting real investments.

5 Effective corporate governance mechanisms ensure better resource allocation and

management raising the return to capital. The return on assets (ROA) is about twice as high in the countries with the highest level of equity rights protection as in countries with the lowest protection.

2. Central issues in Corporate Governance

The basic power structure of the joint-stock company form of business, in principle, is as follows. The numerous shareholders who contribute to the capital of the company are the actual owners of business. They elect a Board of Directors to monitor the running of the company on their behalf. The Board, in turn, appoints a team of managers who actually handle the day-to-day functioning of the

company and report periodically to the Board. Thus managers are the agents of shareholders and function with the objective of maximizing shareholders' wealth. Even if this power pattern held in reality, it would still be a challenge for the Board to effectively monitor management. The central issue is the nature of the contract between shareholder representatives and managers telling the latter what to do with the funds contributed by the former. The main challenge comes from the fact that such contracts are necessarily "incomplete". It is not possible for the Board to fully instruct management on the desired course of action under every possible business situation.

3. Legal environment, ownership patterns and Corporate Governance

The legal system of a country plays a crucial role in creating an effective corporate governance mechanism in a country and protecting the rights of investors and creditors. The legal environment encompasses two important aspects – the protection offered in the laws (*de jure* protection) and to what extent the laws are enforced in real life (*de facto* protection). Both these aspects play important roles in determining the nature of corporate governance in the country in question. Recent research has forcefully connected the origins of the legal system of a country to the very structure of its financial and economic architecture arguing that the connection works through the protection given to external financiers of companies – creditors and shareholders.

4. Corporate Governance in India – a background

The history of the development of Indian corporate laws has been marked by interesting contrasts. At independence, India inherited one of the world's poorest economies but one which had a factory sector accounting for a tenth of the national product; four functioning stock markets (predating the Tokyo Stock Exchange) with clearly defined rules governing listing, trading and settlements; a well-developed equity culture if only among the urban rich; and

a banking system replete with well-developed lending norms and recovery procedures.²⁴ In terms of corporate laws and financial system, therefore, India emerged far better endowed than most other colonies. The 1956 Companies Act as well as other laws governing the functioning of joint-stock companies and protecting the investors' rights built on this foundation.

5. Changes since liberalization

The years since liberalization have witnessed wide-ranging changes in both laws and regulations driving corporate governance as well as general consciousness about it. Perhaps the single most important development in the field of corporate governance and investor protection in India has been the establishment of the Securities and Exchange Board of India (SEBI) in 1992 and its gradual empowerment since then. Established primarily to regulate and monitor stock trading, it has played a crucial role in establishing the basic minimum ground rules of corporate conduct in the country. Concerns about corporate governance in India were, however, largely triggered by a spate of crises in the early 90's – the Harshad Mehta stock market scam of 1992 followed by incidents of companies allotting preferential shares to their promoters at deeply discounted prices as well as those of companies simply disappearing with investors' money. These concerns about corporate governance stemming from the corporate scandals as well as opening up to the forces of competition and globalization gave rise to several investigations into the ways to fix the corporate governance situation in India. One of the first among such endeavors was the CII Code for Desirable Corporate Governance developed by a committee chaired by Rahul Bajaj. The committee was formed in 1996 and submitted its code in April 1998. Later SEBI constituted two committees to look into the issue of corporate governance – the first chaired by Kumar Mangalam Birla that submitted its report in early 2000 and the second by Narayana Murthy three years later. Table 1 provides a comparative view of the recommendations of these important

efforts at improving corporate governance in India. The SEBI committee recommendations have had the maximum impact on changing the corporate governance situation in India.

6. Corporate Governance of Banks

Nowhere is proper corporate governance more crucial than for banks and financial institutions. Given the pivotal role that banks play in the financial and economic system of a developing country, bank failure owing to unethical or incompetent management action poses a threat not just to the shareholders but to the depositing public and the economy at large. Two main features set banks apart from other business – the level of opaqueness in their functioning and the relatively greater role of government and regulatory agencies in their activities. The opaqueness in banking creates considerable information asymmetries between the “insiders” – management – and “outsiders” – owners and creditors. The very nature of the business makes it extremely easy and tempting for management to alter the risk profile of banks as well as siphon off funds. It is, therefore, much more difficult for the owners to effectively monitor the functioning of bank management. Existence of explicit or implicit deposit insurance also reduces the interest of depositors in monitoring bank management activities. It is partly for these reasons that prudential norms of banking and close monitoring by the central bank of commercial bank activities are essential for smooth functioning of the banking sector.

7. Conclusions

With the recent spate of corporate scandals and the subsequent interest in corporate governance, a plethora of corporate governance norms and standards have sprouted around the globe. The Sarbanes-Oxley legislation in the USA, the Cadbury Committee recommendations for European companies and the OECD principles of corporate governance are perhaps the best known among these. But developing countries have not fallen behind either. Well over a hundred different codes and norms have been identified in recent surveys and their number is steadily increasing. India has been no exception

to the rule. Several committees and groups have looked into this issue that undoubtedly deserves all the attention it can get. In the last few years the thinking on the topic in India has gradually crystallized into the development of norms for listed companies. The problem for private companies,

that form a vast majority of Indian corporate entities, remains largely unaddressed. The agency problem is likely to be less marked there as ownership and control are generally not separated. Minority shareholder exploitation, however, can very well be an important issue in many cases. Development of norms and guidelines are an important first step in a serious effort to improve corporate governance. The bigger challenge in India, however, lies in the proper implementation of those rules at the ground level. More and more it appears that outside agencies like analysts and stock markets (particularly foreign markets for companies making GDR issues) have the most influence on the actions of managers in the leading companies of the country. But their influence is restricted to the few top (albeit largest) companies. More needs to be done to ensure adequate corporate governance in the *average* Indian company.

Even the most prudent norms can be hoodwinked in a system plagued with widespread corruption. Nevertheless, with industry organizations and chambers of

commerce themselves pushing for an improved corporate governance system, the future of corporate governance in India promises to be distinctly better than the past.

* Malvika Joshi

Commerce

Research Zone India

Vol. 7

Issue — (3)

June.— 2019 Page - 12 -13

ISSN 2319 — 8168

Role of review of literature in investment decision

Abstract : The present study is qualitative in nature which is carried out to know and find out importance of existing literature deeply investigation before any research can be done by any researcher. This study based on explanatory research. The study was intended to cover the awareness and decision taking about research problem identification with the help of literature review. It is proved that there is significant effect of literature review on any research.

Keywords: Literature review, Research.

Introduction:

Many scholars have made studies on investors' behavior, and many studies are going on. From the available studies from secondary sources the literature is reviewed here to have better clarity of investors' behavior and the study. Thereafter the empirical studies done on the similar areas of research in international context as well as in Indian context were highlighted. The purpose of literature survey in any study is to help the researcher, to find out the gap between the research that has already been conducted and the theoretical linkage of the research. Doing a careful and thorough literature review is essential when you write about research at any level. It is basic homework that is assumed to have been done vigilantly, and a given fact in all research papers. By providing one, usually offered in your introduction before you reach your thesis statement, you are telling your reader that you have not neglected the basics of research.

Literature Review:

Sofia Jasmeen (2009) has made study on Perceived Risk appetite among individual investors, with the new stable government there is optimism and a new ray of hope in the stock market. The risk appetite among Indian individual investors started picking up. The present study identifies the risk appetite among individual investors, explores the relationship between personal profile of the investors and the risk appetite and offers the implications for future research. The results indicated that most of

the investors are moderate in the risk appetite further, the result shows that association between the profile of the investors and the investment appetite is not significant. The study has practical implications while designing investment plan to suit individual investors. **Mohd Alnajjar (2013)** had done research on Investor Based Psychological decision making model. In his research focus Significance of behavioural finance has been realized. Intrinsic value of behavioural finance is to investigate the irrational attitude of investor while making investment decision. This study explores the investor based psychological decision making process of investors in Islamabad Stock Exchange. A self-administered questionnaire is used for gathering data from 18 respondents (investor of ISE). Correlation stats are applied for determining the relationship between hypothesized variables of this study. An empirical study made by **Yuri Lawryshyn (2012)** on Portfolio selection as a function of risk aversion degree. In his research paper, it used a sample developed from the S&P 500; he tested the hypothesis that non-financial performance measures may mitigate managerial risk aversion. He followed established methodology and performed a pooled regression using the existence of non-financial metrics as an independent variable and the stock return volatility as the dependent variable, while controlling for the varied effects of firm size, leverage and industry, ownership and investment opportunities. We find that the use of non-financial performance incentive metrics was positively

* Ph.D. Research Scholar, M.K. Bhavnagar University,

associated with equity return volatility. Another empirical study made by **Javanmardi and Lawryshyn (2012)** on Portfolio selection as a function of risk Aversion Degree. This paper presents various empirical analyses of a new portfolio selection model recently introduced by researchers. This model was based on second order stochastic dominance (SSD) and it was designed to find the SSD efficient portfolio as a function of investors' risk aversion degree. We empirically show that this SSD-DP model was a very promising tool for constructing trading strategies that Choose SSD efficient portfolios based on investors' risk aversion degrees. This model was capable of using the information of moments of assets' return higher than mean and variance and it was shown to provide trading strategies with high investment skill. A study made by **Jayanth R. Varma(2009)** on Risk management lessons from the global financial crisis for derivative exchanges. In his research paper he highlighted on the global financial turmoil of 2007 and 2008, no major derivative clearing house in the world encountered distress while many banks were pushed to the brink and beyond. An important reason for this is that derivative exchanges have avoided using value at risk, normal distributions and linear correlations. This is an important lesson. The global financial crisis has also taught us that in risk management, rootless is more important than sophistication and that it is dangerous to use models that are over calibrated to short time series of market prices.

Literature Review's Importance:

The literature review is important because:

- It describes how the proposed research is related to prior research in statistics.
- It shows the originality and relevance of your research problem. Specifically, your research is different from other statisticians.
- It justifies your proposed methodology.
- It demonstrates your preparedness to complete the research.

It demonstrates to that the student has read a large amount of literature to prove that the student is aware of the wide range of research in theory and methodology related to the proposed research topic. It also provides proof that the student has a deep

understanding of the published statistical research related to the topic of the dissertation.

Conclusion:

If any researcher wants to do research he should spend a lot of time on his literature review because if he does it well, he can use most of it in his dissertation. With the growing importance of the subject under study, some literature, covering different aspect of investors' preferences has been produced by researchers, economists, and behavioral scientists. Empirical evidence which seem to strongly contradict the assumption that price cannot be determined, but is obtained randomly have stimulated the recent development of what has come to be known as "behavior finance".

References:

- Indian Journal of Accounting- June 2009
- Indian Journal of Finance- 20 10
- The Journal For Corporate Professionals-2010
- Far East Journal of Psychology and Business- 2013
- Quantitative and Qualitative Analysis in Social Sciences- 20 10
- Measuring Investors' Risk Appetite- vol. No. I
- https://owlcation.com/humanities/literature_review
- <http://www.math.montana.edu/jobop/phdprep/documents/phd6.pdf>

* Tushar Prajapati

Commerce

Research Zone India

Vol 7

Issue — (3)

June.— 2019 Page 14 -15

ISSN 2319 — 8168

; RF, SLI IC; FAL 5&IT VS VFWGLS H~ZLI FT

પ્રસ્તાવના : ધંધાકીય વ્યવસ્થાનું સૌથી જુનું સ્વરૂપ એકાકી વેપારી માંથી મૂડી અને સંચાલન શક્તિની મર્યાદાઓને કારણે ભાગીદારી સ્વરૂપનો જન્મ થયો. જેમ જેમ સમય પરિવર્તન થતું ગયું તેમ તેમ મોટા પ્રમાણમાં ઉત્પાદન અને સેવાઓ પૂરી પાડવાની જરૂરીયાત ઉદભવી. અને આ માટે કોઈ વિશાળ પાયા પર ઉત્પાદન કરી શકે અને ગ્રાહકોની જરૂરીયાતો મુજબ ગુણવત્તાવાળી વસ્તુ યોગ્ય ભાવે પૂરી પાડી શકે તે માટે થઈને કંપની સ્વરૂપ અસ્તિત્વમાં આવ્યું. કંપનીમાં વિશાળ પાયા પર ઉત્પાદન કરવા માટે વધુ મૂડી ની તેમજ વધુ માનવશક્તિની જરૂરીયાત ઉદભવી. આ માટે કોઈ બે—ચાર વ્યક્તિઓ મૂડી પૂરી ના પાડી શકે માટે કંપનીમાં લોકોનો સમૂહ સાથે મડીને મૂડી પુરી પાડવામાં જોડાયો. આ લોકોના સમૂહ જે મૂડી પૂરી પાડી તેનું યોગ્ય સંચાલન થાય તેવી જરૂરીયાત પણ ઉદભવી. આ માટે ડિરેક્ટરોની નિમણૂક કરવામાં આવી, જે લોકો કંપનીનો વહિવટ સંભાળી શકે. વધુમાં કંપનીમાં લોકોના પૈસાનું મોટા પાયે રોકાણ થયેલ હોય છે. અને આ પૈસાનો યોગ્ય ઉપયોગ થાય અને તે માટે યોગ્ય નિર્ણય લેવાની જરૂરીયાત ઉદભવે છે. પહેલાના સમયમાં ફક્ત નફા નુકસાન ખાતું અને પાકું સરવૈયું કોઈ પણ ધંધા માટે તૈયાર કરવું ત્યાં સુધી જ હિસાબો સીમિત હતા. પરંતુ હવે તેથી આગળ જઈને ધંધામાં વિવિધ નિર્ણયો લેવા માટે થઈને એક આધુનિક હિસાબોની જરૂરીયાત ઉપસ્થિત થઈ. જેમાંથી સંચાલકીય હિસાબી પદ્ધતિ અસ્તિત્વમાં આવી.

સંચાલકીય હિસાબી પદ્ધતિનો અર્થ :

સામાન્ય અર્થ પ્રમાણે સંચાલકીય હિસાબી પદ્ધતિ એટલે ધંધાના સંચાલકનો ઉપયોગી થાય તે માટેની હિસાબી પદ્ધતિ એવો અર્થ કરી શકાય. જેમાં સંચાલકો હિસાબી માહિતીની ચોપડે નોંધ કરી તેનું સમય, જથ્થો અને નાણામાં પૃથ્થકરણ કરી અર્થઘટન કરી શકે.

“ સંચાલકીય હિસાબી પદ્ધતિ એ એવી પ્રથા અને રીતો માટે વપરાય છે જે સંચાલકોને વધુમાં વધુ નફો અને ઓછામાં ઓછું નુકસાન કરવાના કાર્યમાં મદદરૂપ થાય “ — શ્રી બેટ્ટી

ઈંગ્લેન્ડની ધી ચાર્ટર્ડ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ મેનેજમેન્ટ એકાઉન્ટસે એવી વ્યાખ્યા આપી છે કે સંચાલકીય હિસાબી પદ્ધતિ એટલે એવી પદ્ધતિ “ જેમાં હિસાબો તૈયાર કરવામાં વ્યવસાયિક જ્ઞાન અને કૌશલ્યનો એવી રીતે ઉપયોગ કરવો કે જેથી સંચાલકોને નિતીઓના ઘડતરમાં અને એકમની કામગીરીના આયોજન અને અંકુશમાં સહાયરૂપ થઈ શકે. “

ટૂંકમાં સંચાલકીય હિસાબી પદ્ધતિ એટલે ધંધાના સંચાલકોને નિતી ઘડતર માટે યોગ્ય વિકલ્પો સૂચવવા તથા સાહસની પ્રવૃત્તિઓના આયોજન અને અંકુશ રાખવામાં ઉપયોગી થતી હિસાબી પદ્ધતિ. સંચાલકીય હિસાબી પદ્ધતિની જરૂરીયાત : (શા માટે તે જરૂરી છે ?)

સંચાલકીય હિસાબી પદ્ધતિની જરૂરીયાત માટે નીચેના મુદ્દા ધ્યાને લેવા ઘટે.

➤ ધંધામાં સૌથી મહત્વનો પ્રશ્ન એ ઉત્પાદિત માલ ની પડતરને જેમ બને ત્યાં સુધી ઘટાડવાનો છે. અને તે અંગે વિવિધ પ્રકારના વિશ્લેષણો હાથ ધરવામાં આવતા હોય છે. સંચાલકીય હિસાબી પદ્ધતિના ઉપયોગ દ્વારા વિવિધ પ્રકારના માલસામાનની જરૂરીયાતો નક્કી કરવામાં આવે છે. એમાં પણ જો કોઈ ચાવી રૂપ પ્રકારનો માલ હોય તો તેને ખાસ ધ્યાને લઈ વિવિધ બજેટો તૈયાર કરવામાં આવે છે. અને આ બાબતે અલગ અલગ પ્રમાણો

નક્કી કરવામાં આવે છે. ત્યાર બાદ ખરેખર થયેલ કામગીરી સાથે તેને સરખાવી અને વિચલન શોધવામાં આવે છે. અને તેને જો વિચલન પ્રતિકુળ હોય તો તેને દુર કરવામાં આવે છે. જેથી ધંધામાં વસ્તુની પડતર તેમજ વિવિધ સ્તરે થતો બગાડ, ઘટ વગેરે અટકાવી ધંધાના મહત્તમ ધ્યેયને સિધ્ધ કરી શકાય છે.

➤ સમાજમાં પ્રવર્તતા વિવિધ પ્રકારના ગ્રાહકોની જરૂરીયાતોને ધ્યાનમાં રાખી વસ્તુઓ અને સેવાઓનું ઉત્પાદન કરવાનું હોય છે. સંચાલકીય હિસાબી પદ્ધતિ ધ્વારા આ અંગે બજાર વિશ્લેષણ કરી ગ્રાહકોની ઉમર, આવક, જીવનશૈલી, શૈક્ષણિક દરરજો, વ્યક્તિગત દરરજો વગેરેને ધ્યાને લઈ વિવિધ જરૂરીયાતો પૂર્ણ કરવા માટે જરૂરી ઉત્પાદન હાથ ધરી તેને અનુરૂપ ઉત્પાદન અને કિંમત નિર્ધારણ કરવામાં આવે છે.

➤ ધંધામાં અમુક સમયે એવી સ્થિતિ ઉપસ્થિત થતી હોય છે, કે ક્યારેક કોઈ વસ્તુનું કંપની ઉત્પાદન કરતી હોય ત્યારે તેમાં અમુક નાના સ્પેરપાર્ટસની જરૂર પડતી હોય છે. દા.ત. મોટરકાર બનાવતી કંપની માટે તેમાં વપરાતા નાના સ્ક્રૂ વગેરેની જરૂર પડતી હોય ત્યારે તે સ્ક્રૂ કંપનીમાં જ બનાવવા કે બહાર થી ખરીદવા આ અંગે મહત્વનો નિર્ણય સંચાલકીય હિસાબી પદ્ધતિ ધ્વારા લઈ શકાય છે. તેમાં જો વસ્તુ બનાવવામાં આવે તો શું પડતર થઈ શકે ? અને જો બહાર થી ખરીદવામાં આવે તો વસ્તુની પડતર શું હશે ? આ બંને બાબતોને સરખાવી ધંધામાં યોગ્ય નિર્ણય લઈ શકાય છે ?

➤ એજ રીતે જ્યારે બજારમાં મંદીની પરિસ્થિતિ ઉદભવી હોય અથવા તો વસ્તુનું બજાર ટકાવી રાખવા માટે સંચાલકોએ વસ્તુની કિંમતમાં ઘટાડો કરવો પડે છે. તેમજ જ્યારે કોઈ હરીફ બજારમાં પ્રવેશે અને તે વસ્તુ નીચી કિંમત વહેંચતો હોય ત્યારે પણ જો

* ZL Jf6L IJGFIS Vf8; Vg0 SllD", Sll, H ERfp v SrKP #*_ !\$_P

કંપની પોતે જે વસ્તુનું ઉત્પાદન કરે છે તેની કિંમત નહીં ઘટાડે તો ગ્રાહકો બીજી કંપની તરફ વળી જાય છે. આવો પ્રશ્ન જ્યારે સામે આવે ત્યારે વસ્તુની કિંમત ક્યાં સુધી ઘટાડવી ? આ એક મહત્વનો પ્રશ્ન છે. આવા સમયે સંચાલકીય હિસાબી પદ્ધતિ એ સંકટના સમયની સાથી બની અને નિર્ણય લેવામાં મદદરૂપ થાય છે. આ માટે તેમાં સિમાંત પડતર પદ્ધતિના ઉપયોગ દ્વારા વસ્તુની ઓછામાંઓછી પડતર નક્કી કરી અને કિંમત ઘટાડવામાં આવે છે.

- જ્યારે કોઈ કંપની પોતાના ધંધાનું વિસ્તરણ કરવા માંગતી હોય અને તેની વસ્તુ વિદેશના બજારમાં વહેંચવા માંગતી હોય ત્યારે સ્વભાવીક છે કે પ્રથમ વખત વસ્તુનું બજાર સર કરવા માટે વિદેશના બજારમાં પોતાના દેશ કરતા નીચી કિંમતે વેચાણ કરવું પડે. તો આ સમયે વધુમાં વધુ કેટલી નીચી કિંમતથી વેચાણ થઈ શકે તેવો મહત્વનો નિર્ણય લેવામાં સંચાલકીય હિસાબી પદ્ધતિ ઉપયોગી માર્ગદર્શન પૂરા પાડે છે.
- ધંધામાં વિવિધ નક્કી કરેલ ધ્યેયને સિધ્ધ કરવા માટે અગાઉથી યોજનાઓ ઘડવામાં આવે છે. અને આ માટે વિવિધ બજેટો જેવા કે વેચાણ બજેટ, ખરીદ બજેટ, ઉત્પાદન બજેટ, કારખાના પરોક્ષખર્ચનું બજેટ, રોકડ અંદાજપત્ર વગેરે તૈયાર કરવા પડે છે. આ બધા અંદાજપત્રો તૈયાર કરવામાં સંચાલકીય હિસાબી પદ્ધતિ મહત્વનો ભાગ ભજવે છે.
- એ સીવાય ધંધામાં પ્રવૃત્તિ અને પ્રગતિ ચકાસવા માટે સમયાંતરે મૂલ્યાંકન કરવું પડે છે. આ માટે વિવિધ ગુણોત્તરો ગણી અને ધંધાની કાર્યક્ષમતા તથા આર્થિક પ્રગતિનું માપ કાઢવા માટે સંચાલકીય હિસાબી પદ્ધતિ ઉપયોગી થાય છે.

સંચાલકીય હિસાબી પદ્ધતિમાં ઉપયોગમાં લેવામાં આવતી મુખ્ય પદ્ધતિઓ અને ટેકનીકો :

સંચાલકીય પદ્ધતિના ઉપયોગ માટે તેમાં નીચે મુજબની વિવિધ પ્રકારની ટેકનીકો અને પદ્ધતિઓનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે.

- ૧) પ્રમાણ પડતર પદ્ધતિ
- ૨) સિમાંત પડતર પદ્ધતિ
- ૩) અંદાજપત્રીય અંકુશ
- ૪) ઐતિહાસિક પડતર પદ્ધતિ
- ૫) નાણા અંગેની નીતિ અને નાણાંકીય હિસાબો
- ૬) નિયંત્રણ હિસાબી પદ્ધતિ
- ૭) હિસાબો પરથી નિર્ણય

સંચાલકીય હિસાબી પદ્ધતિના અમલ માટે જરૂરી આવશ્યક બાબતો :

- ધંધામાં યોગ્ય વ્યવસ્થાતંત્ર હોવું જોઈએ.
- સત્તા અને જવાબદારીની વ્યવસ્થિત સોંપણી કરવી જોઈએ.
- હિસાબો નિયમિત તૈયાર થવા જોઈએ.
- ધંધામાં વિવિધ વિભાગો વચ્ચે સંકલન હોવું જોઈએ.
- જરૂર પડે ત્યારે જરૂરી માહિતી પ્રાપ્ત થવી જોઈએ.
- માહિતીસંચાર કાર્યક્ષમ હોવો જોઈએ.
- કર્મચારી અને અધિકારી વચ્ચે સુસંવાદીતતા હોવી જોઈએ.
- યોગ્ય ટેકનોલોજી પ્રાપ્ય હોવી જોઈએ.
- ઓડિટ વ્યવસ્થા કાર્યક્ષમ હોવી જોઈએ.
- આંતરીક અંકુશ પદ્ધતિ પણ કાર્યક્ષમ હોવી જોઈએ.

સંચાલકીય હિસાબી પદ્ધતિનું કાર્યક્ષેત્ર :

- નાણાકીય હિસાબો એ સંચાલકીય હિસાબી પદ્ધતિનો આધાર છે. કારણ કે સંચાલકો તેના વગર સંપૂર્ણ અંકુશ રાખી શકતા નથી.
- પડતરના હિસાબો પણ તેનાં કાર્યક્ષેત્રનો એક ભાગ છે. કારણ કે તેના દ્વારા સીમાંત પડતર, તફાવત પડતર તથા વૈકલ્પિક પડતર વગેરે પડતર પદ્ધતિના અમલ દ્વારા કામગીરી પર અંકુશ રાખી શકાય છે.
- સંચાલકીય હિસાબી પદ્ધતિમાં બજેટ દ્વારા અંકુશ રાખી અને થયેલ ખરેખર કામગીરીની નક્કી કરેલ કામગીરી સાથે સરખાવામાં આવે છે.
- ઈન્વેન્ટરી અંકુશ એ પણ તેનાં કાર્યક્ષેત્રનો એક ભાગ છે. ધંધામાં મહત્વનું કાર્યએ ઈન્વેન્ટરી અંકુશનું છે. તેનાં ઉપયોગ દ્વારા સંચાલકો ઈન્વેન્ટરી પર અંકુશ રાખી શકે છે.
- વચગાળાના અહેવાલો જેવા કે માસિક, ત્રિમાસીક કે છ માસિક દ્વારા નિયમિત સમયના અંતરે ધંધાની કામગીરી માપી શકાય છે.
- સંચાલકીય હિસાબી પદ્ધતિમાં આંકડાશાસ્ત્રીય પદ્ધતિ જેવી કે ચાર્ટ, આલેખ, નકશા વગેરે નો પણ ઉપયોગ કરી અને માહિતીની કાર્યક્ષમતાની ચકાસણી કરવામાં આવે છે.
- ઓફિસ સેવાઓ અને તેમાં યાંત્રીકરણ એ સંચાલકીય હિસાબી પદ્ધતિ માટે એક આવશ્યક બાબત છે.
- આંતરીક અંકુશની પદ્ધતિ સંચાલકીય હિસાબોમાં જરૂરી છે. જેના દ્વારા ધંધામાં કામગીરી યોગ્ય રીતે ચાલે છે કે નહીં તથા કોઈપણ પ્રકારની ગેરરીતી થતી હોય તો તેને અટકાવી શકાય છે.

સંચાલકીય હિસાબી પદ્ધતિનું અપનાવાથી થતા ફાયદા :

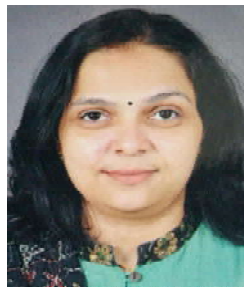
- ૧) ધંધામાં વિવિધ પ્રકારના નિર્ણયો લઈ શકાય છે.
- ૨) ધંધામાં ભૂતકાળના આંકડાઓ પરથી ભવિષ્ય માટે અનુમાન કરી શકાય છે.
- ૩) ધંધામાં અંકુશ રાખવા માટે તે ઉપયોગી સાબીત થાય છે.
- ૪) જુદી-જુદી સપાટીએ ધંધામાં વિવિધ અહેવાલો રજુ થઈ શકે છે.
- ૫) વિવિધ પ્રકારના બજેટ તૈયાર કરવામાં આવતા હોવાથી કાર્યાલય નો બગાડ તેમજ બિનજરૂરી ખર્ચ ઘટાડી શકાય છે.

સારાંશ :

આમ સંચાલકીય હિસાબી પદ્ધતિએ ઉપરોક્ત બાબતો તપાસતા એવું જણાય છે કે ધંધામાં તેનું સ્થાન હવે કામચલાઉ સ્વરૂપે નહીં પરંતુ અનિવાર્ય બની ગયું છે. આજના આ વિશાળ મહાકાય કોર્પોરેટ જગતમાં ટકી રહેવા માટે કંપનીએ ઘણીબધી કાયદાકીય જોગવાઈઓનું પાલન કરવું પડે છે. તેમજ વિવિધ અહેવાલો વિવિધ પક્ષકારો સમક્ષ રજુ કરવા પડે છે. વુધમાં સંચાલકોએ પણ પોતાની કાર્યક્ષમતા સાબીત કરવી પડે છે. આ માટે સંચાલકીય હિસાબી પદ્ધતિ એ અનિવાર્ય બને છે.

સંદર્ભ :

૧. ઉચ્ચતર નામાપદ્ધતિ અને ઓડિટીંગ (સંચાલકીય હિસાબી પદ્ધતિ - ૧) — બી.એસ.શાહ પ્રકાશન.

*** Utkarsh Sharma **Dr. Dharini Patel**

Commerce

Research Zone India

Vol. 7 Issue — (3)

June.— 2019 Page - 16 -22

ISSN 2319 — 8168

Financial Inclusion in India: A Study of Pradhan Mantri Jan Dhan Yojana

ABSTRACT ; Financial services play an important role in boosting economic growth and reducing the income inequality. Financial inclusion means to provide financial services to the poor and unbanked people at an affordable cost. It is the modern concept to provide easy access to financial services and their usage by all the members of the economy. In order to achieve inclusive growth through financial inclusion, the government of India has implemented various schemes to provide social security to the less fortunate sections of the society. Schemes like Pradhan Mantri Jan Dhan Yojana, Atal Pension Yojana, Pradhan Mantri Vaya Vandana Yojana, Stand Up India Scheme, Pradhan Mantri Mudra Yojana, No Frills Account, BSBDA- Basic savings bank deposit account, Business correspondent system. The research paper aims to study the initiative of Pradhan Mantri Jan Dhan Yojana with respect to Gujarat state. PMJDY, which is one of the greatest step of financial inclusion initiative. The research paper also tries to explain the facts and figures of PMJDY and its current status in Gujarat State.

Keywords: Financial Inclusion, Pradhan Mantri Jan Dhan Yojana, Indian Economy, Determinants of Financial Inclusion, Gujarat

INTRODUCTION

Financial inclusion means making the financial services available to everyone at an affordable cost to the disadvantaged and low-income group. The main idea behind financial inclusion is to bridge the gap between poor and rich people. Global trends have shown that in order to achieve inclusive development and growth, the expansion of financial services to all the sections of the society is a must. India has adopted the bank-led model for financial inclusion to introduce a range of products related to savings, payments and credit. Due to financial exclusion, poor households and small business category need to rely on their own savings and earnings, which is an insufficient amount to become entrepreneurs, to invest in their education, or to take advantage of growth opportunities. Financial sector policies which provide the right incentives to individuals, help them to overcome access barriers, are crucial

not only to stability but also to growth, poverty reduction and equitable distribution of economic resources and capacities.

FINANCIAL INCLUSION IN INDIA

As per RBI "Financial Inclusion is the process of ensuring access to appropriate financial products and services needed by all sections of the society in general and vulnerable groups such as weaker sections and low-income groups in particular at an affordable cost in a fair and transparent manner by mainstream institutional players". The real push for financial inclusion in India came in 2005 when the reserve bank of India highlighted its importance in its annual policy statement of 2005-06. RBI began to persuade bank to include Financial Inclusion as a business objective.

Government of India has launched various financial inclusion following are the Initiatives

*Ph.D. Research Scholar, - Assi Pro-K.P.E.S.College-Bhavnagar.

**Assi Pro, Faculty of Commerce.Law Garden- Ahmedabad,

- Opening of Basic Saving Bank Deposit (BSBD) accounts with minimum common facilities like no minimum balance, facility of providing ATM cards, deposit and withdrawal of cash at bank branch and ATM's.

- Relaxed KYC norms so that accounts can be easily opened.
- Simplified branch authorization policy so that the issue of uneven spread of branches can be solved.
- Compulsory requirement of opening branches in Un-banked villages.
- Opening of intermediate brick and mortar structure.
- Financial literacy programmes have been organized in order to provide literacy relating to financial services and products.
- Licensing of new banks.
- Banks have been advised to issue Kisan Credit Cards (KCC) to small farmers for meeting their credit requirements.
- Banks have been advised to issue General Credit Cards facility in rural and semi-urban areas.
- Insurance Penetration in the country in the form of different schemes like Pradhan Mantri Jeevan Jyoti Bima Yojana (PMJJBY), Pradhan Mantri Suraksha Bima Yojana.
- Pradhan Mantri Jan Dhan Yojana scheme was launched by PM Narendra Modi on 15 August 2014. Slogan of the Scheme is "MeraKhatha, Bhagya Vidhatha (meaning "My account brings me good fortune") which aims to expand and make financial services and products like bank accounts, remittances, credit, insurance and pensions available to poor households at affordable rate.
- Engaging Business Correspondents.
- Use of Technology for immediate opening of accounts which helped illiterate to do banking transactions.
- Direct Benefit transfer to the beneficiary account in order to reduce delay and to make credit available in shorter time.

Atal Pension Yojana which targeted the unorganized sector which aimed to increase the number of populations under pension scheme,

etc. Despite of these initiatives still the population remains unbanked and unaware about the financial services and products, and banks have not been able to penetrate in remote village areas where mostly the targeted population can be found which is financial excluded.

OBJECTIVES

The study has been aimed with the following objectives in mind:

1. To understand the concept of financial inclusion.
2. To understand about the scheme of Pradhan Mantri Jan Dhan Yojana.
3. To evaluate the progress and current status of PMJDY in India.

METHODOLOGY

The study is descriptive in nature and the data for the present study has been collected from the secondary sources such as research articles, government published reports, journals, publication, PMJDY website, books, magazines, etc. and collected data is evaluated to meet the desired objectives.

LITERATURE REVIEW

Pramahender& Narendra Singh "Financial Inclusion: Role of Pradhan Mantri Jan Dhan Yojana and Progress in India" For the development of the country financial system and banks play a very important role. Financial Inclusion means providing bank account with basic facilities at low cost to the economically backward section of the society who are not having access to banking sector so that they can enjoy the benefits like saving, deposits and payment facilities. PMJYD scheme of financial inclusion is playing an effective role by ensuring mass participation of people and providing them financial and banking facilities at low cost, still there need to be measures like providing financial knowledge and awareness amongst the people about the benefit of having a bank account with basic facilities. Products needs to be more well designed and innovative in order to fulfill the needs of the unbanked people. PMJDY have to continue making efforts to achieve the target of financial inclusion.

Shailesh Rastogi (2018) "Financial inclusion and socioeconomic development: gaps and solution" identified 3 factors relevant for financial inclusion which are Online Banking, Understanding Banking Services and Financial Literacy which can lead to economic development. These factors can lead to more effective execution of financial inclusion initiatives; thus, it should be focused more to bring about better results in India.

Dr. Vedala Naga Sailaja (2018) "A study on financial inclusion awareness through Pradhan Mantri Jan-Dhan Yojana in Guntur district" found out that that people are aware about Pradhan Mantri Jan-Dhan Yojana and are having less problems in taking up financial products and services, which should be the foremost objective of any financial inclusion programmes or mission. Government should also try to identify and remove barriers causing problems in having access to formal finance, government should also try to provide enough knowledge and awareness to people regarding the schemes.

Shweta Bambuwala & Dr. Sneha Shukla (2017) "Financial Inclusion in Rural Gujarat: A Review" Through this paper reviewed the past performance of the various financial model adopted by the banks to achieve financial inclusion. In accordance with the financial inclusion initiative many schemes have been implemented like PMJDY, BC Model, Financial Literacy, Demonetization and digitalization etc. In spite of these initiatives the stakeholders need to take certain actions like improving the BC Model, setting up special training module to tackle the lack of skill in using ATMs, providing remuneration to BCs, training the bank staff with the regional language so as to remove the language barriers and to remove gender bias. The paper suggests to develop effective and fail-safe strategy and models for the better progress of financial inclusion measures.

PRADHAN MANTRI JAN DHAN YOJANA (PMJDY)

Pradhan Mantri Jan Dhan Yojana scheme which is one of the biggest initiative of financial inclusion, which was announced by Prime

Minister Shri Narendra Modi on 15th August 2014. The scheme ensures access to a range of financial services like availability of basic saving bank account, access to credit when needed, remittance facility, insurance and pension.

BENEFITS OF PRADHAN MANTRI JAN DHAN YOJANA

- **Accidental Insurance Cover**
The accounts holder under this scheme will get an accidental insurance cover of Rs. 1 Lakh.
- **No Minimum Balance Required Under This Scheme**
In case of accounts opened through this scheme there is no need to maintain the minimum balance.
- **Life Insurance Cover**
Under this scheme the account holders get a life insurance cover of Rs. 30,000- payment on the death of the beneficiary (subject to conditions).
- **Easy Transfer of Money**
Under this scheme it is possible to transfer money which is a big advantage for poor classes.
- **Overdraft Facility**
The account holder under this scheme can avail an overdraft facility of Rs.5000, after a satisfactory operation of the account for 6 months. This is available against one account per household.
- **Direct Transfer of Subsidies and Other Benefits**
Individuals receiving other benefits under various government schemes like LPG Subsidy and other can now receive the amount direct into their PMJDY account.
- **Access to Other Financial Products**
Holders of PMJDY account also get access to pension and other insurance product.
- **Interests on funds kept in account**
- **RuPay Debit Card is issued**

FACTS AND FIGURES ABOUT PRADHAN MANTRI JAN DHAN YOJANA

The primary aim of this scheme is to bring the financially excluded poor masses into the banking system by providing them bank account

and debit cards. This scheme will cover both the urban as well as rural areas of India and all the

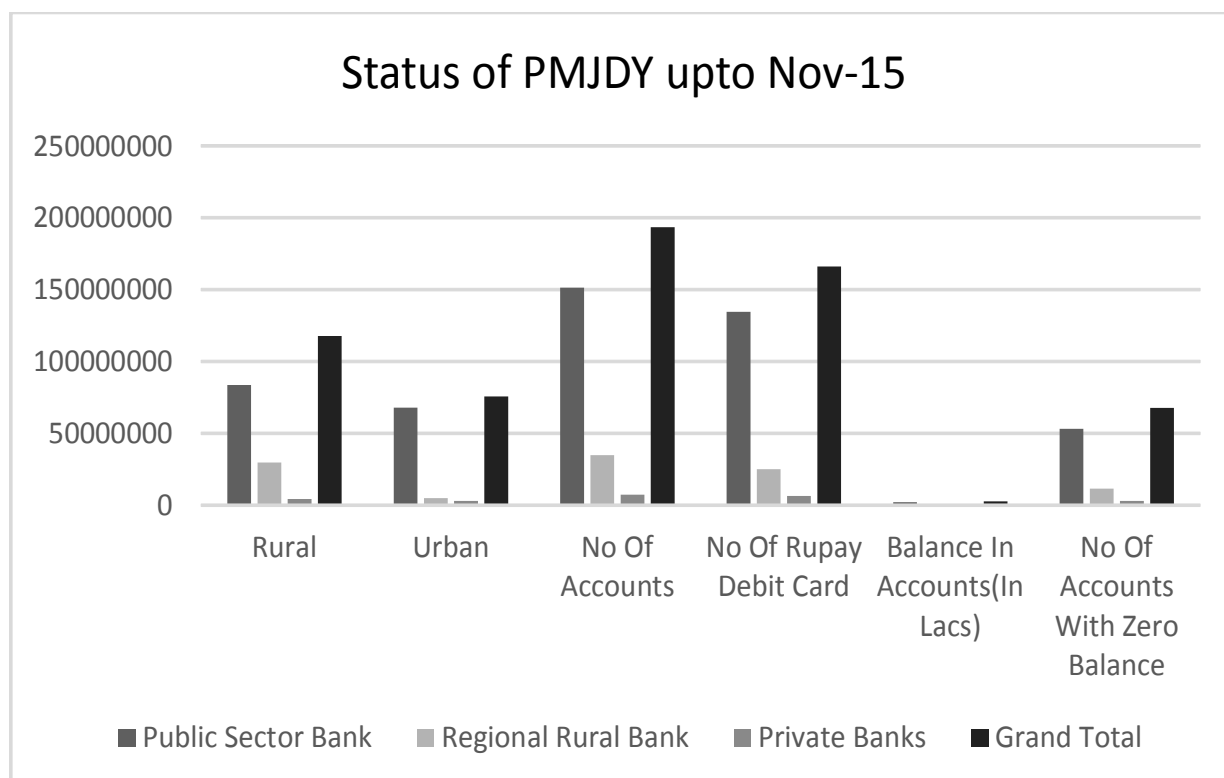
bank accounts opened will be linked with the debit card issued under the Ru-Pay scheme. The progress made under this scheme is depicted as under. The data has been gathered from the publication and reports of the government.

Progress of Pradhan Mantri Jan Dhan Yojana as on 25-11-2015

Table-1

Banks	Rural	Urban	Total No. of Accounts	No of Rupay Debit Card	Balance in Accounts (In lacs)	Zero Balance Accounts
Public Sector Banks	83596701	67789831	151386532	134546043	2119313.19	53185861
Regional Rural Bank	29784339	4978030	34762369	25045083	462497.6576	11482927
Private Banks	4369489	2918784	7288273	6426326	113834.5754	3001987
Grand Total	117750529	75686645	193437174	166017452	2695645.423	67670775

According to the data, the table clearly shows that Public sector bank has 83596701 accounts in rural and 67789831 in urban area of which 53185861 no. of accounts were with zero balance. At the same time, regional rural banks have 29784339 accounts in rural and 4978030 in urban areas out of which 11482927 were with zero balance. The progress of regional rural bank and private sector is slow as compared to the public-sector banks.

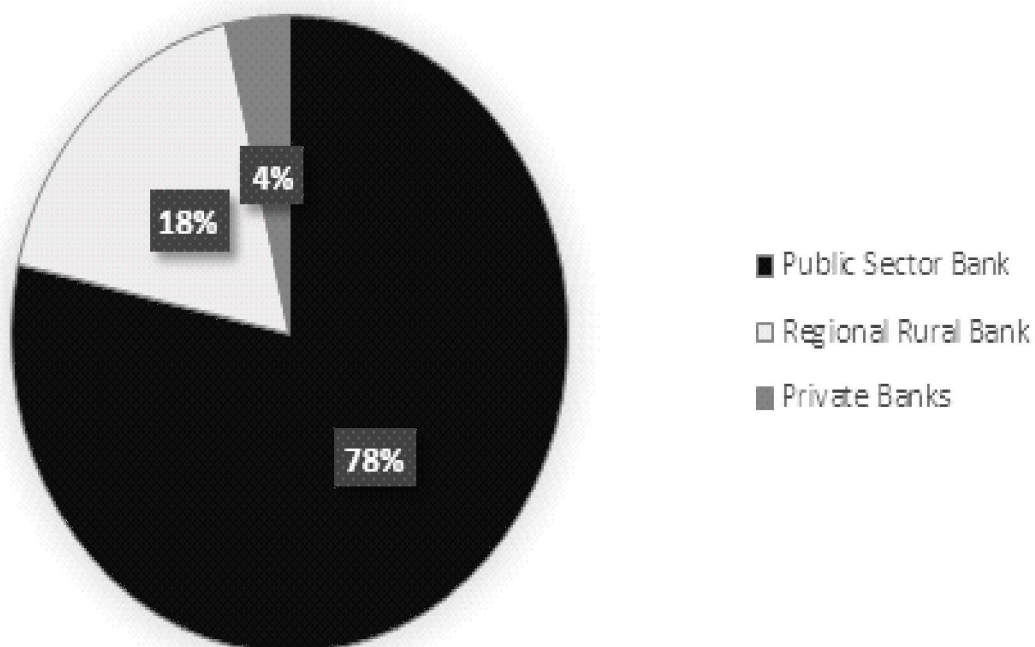

Progress of Pradhan Mantri Jan Dhan Yojana as on 29-06-2016

Table-2

Banks	Rural	Urban	Total No. of Accounts	No of Rupay Debit Card	Balance in Accounts (In crore)	Zero Balance Accounts
Public Sector Banks	97824301	77151055	174975356	146574018	30990.92	44810949
Regional Rural Bank	34001778	5592707	39594485	27873431	6788.14	8452134
Private Banks	5103787	3208759	8312546	7737623	1472.51	3102748
Grand Total	136929866	85952521	222882387	182185072	39251.57	56365831

Total No. of Accounts

From the above Table-2 it can be concluded that under this scheme the total accounts opened up to 29th June 2016 were 222882387, of which 78% of the accounts were opened by the public-sector bank, 18% of the account were opened by regional rural banks and 4% accounts were opened by the private sector banks.

Progress of Pradhan Mantri Jan Dhan Yojana as on December 2017**Table-3(figures in crore)**

Banks	Rural	Urban	Total No. of Accounts	Balance in Accounts
Public Sector Banks	13.33	11.52	24.85	57089.65
Regional Rural Bank	4.19	0.77	4.96	12271.46
Private Banks	0.60	0.39	0.99	2140.06
Grand Total	18.12	12.68	30.80	71501.17

From the above table, statistics reveal that 13.33 crore accounts have been opened by the public-sector banks in rural areas out of 24.85 crore accounts. The total account by regional rural banks in rural areas were 4.19 crore and the private sector banks opened 0.60 crore accounts in rural areas.

Progress of Pradhan Mantri Jan Dhan Yojana as on 28-02-2018

As per the reports by different banks, as on 28-02-2018, 31.20 crore accounts have been opened under Pradhan Mantri Jan Dhan Yojana with the aggregate deposit balances Rs. 75,572.09 crores. Of these 25.18 crore (81%) Jan Dhan accounts are operative. Public sector banks have reported that by February 2018 only about 1.9% account have been closed as per the request by the account holder. Some of these accounts got converted into normal savings account as per the request of the holder and in some cases accounts were closed due to the account holders having multiple account under his/her name in the same bank as per the guidelines of the RBI dated 10-08-2012 which is applicable to Basic Saving Bank Deposit accounts including Jan-Dhan account.

Progress of Pradhan Mantri Jan Dhan Yojana as on 19-06-2019

By June 2019, 35.92 crore accounts were opened under this scheme, accounts opened in public sector banks in rural area were 15.45 crore whereas in urban area the number is 13.08 crore. The balance maintained in these accounts amounted to 78381.76 lacs whereas the number of zero balance accounts were 23.21 crore. The accounts opened by private banks in rural as well as urban area were 1.25 crore of which 1.16 crore accounts were zero balance account. The number of accounts opened by regional rural banks during this period accounted to 6.14 crore of which the number of zero balance accounts were 3.87 and the amount maintained in the rest of the account amounted to 17880.7 lacs. The data reveals that the total number of accounts with zero balance accounted to 28.23 crore.

Table-5 (figures in crore)

Banks	Rural	Urban	Total No. of Accounts	Balance in Accounts (In lacs)	Zero Balance Accounts
Public Sector Banks	15.45	13.08	28.54	78381.76	23.21
Regional Rural Bank	5.15	0.99	6.14	17880.7	3.87
Private Banks	0.69	0.56	1.25	2970.27	1.16
Grand Total	21.29	14.63	35.92	99232.72	28.23

Source: <https://pmjdy.gov.in/account>. Accessed on 19-06-2019

CONCLUSION

Financial Inclusion is the collective responsibility of the government along with the private sector. Pradhan Mantri Jan Dhan Yojana is the biggest initiative implemented by the government under financial inclusion schemes which requires a large-scale determination and approach by the financial institutions and government for its success. The findings of this research help us to understand that though the number of beneficiaries have increased since the launch of this scheme, there is still a lot to cover to make it a true success. The public-sector banks have played a major role in opening up the accounts under this scheme. The regional rural banks which are there in remote areas should focus more on the success of this scheme as mere opening of the account doesn't lead towards the economic growth and stability. There is still a large number of population in rural areas which is deprived from the banking services and are unaware about the benefits provided of the scheme. For the success of any scheme, constant evaluation and appropriate measures are mandatory, it needs to be more well designed and innovative in order to fulfill the needs of the unbanked people. PMJDY have to continue making efforts to achieve the target of financial inclusion.

LIMITATIONS OF THE STUDY

The study suffers from the following limitations

1. Study is based on the secondary data.
2. Study suffers the limitations of availability of the data at timely intervals.
3. Study suffers the limitation of considering PMJDY as an only measure of financial inclusion.

BIBLIOGRAPHY

1. Report as per IBEF source: <https://www.ibef.org/>
2. Parveen Kumar Nimbrayan, Nitin Tanwar and Ramesh Kumar Tripathi (2018) "Pradhan Mantri Jan Dhan Yojana (PMJDY): The biggest financial inclusion initiative in the world" *Economic Affairs*. 63. 583-590. 10.30954/0424-2513.2.2018.38.
3. Dr. Vedala Naga Sailaja (2018) "A study on financial inclusion awareness through Pradhan Mantri Jan-Dhan Yojana in Guntur district" *International Journal of Mechanical Engineering and Technology (IJMET)* Volume 9, Issue 3, March 2018, pp. 462–468, Article ID: IJMET_09_03_046
4. Pramahender & Narendra Singh "Financial Inclusion: Role of Pradhan Mantri Jan Dhan Yojana and Progress in India" *IOSR Journal of Business and Management (IOSR-JBM)* e-ISSN: 2278-487X, p-ISSN: 2319–7668
5. Official website of Pradhan Mantri Jan Dhan Yojana <https://pmjdy.gov.in/account>
6. Bambuwala, Shweta & Shukla, Dr.Sneha. (2017). Financial Inclusion in Rural Gujarat: A Review. *IOSR Journal of Humanities and Social Science*. 22. 06-09. 10.9790/0837-2207010609.
7. Nitin Kumar, (2013) "Financial inclusion and its determinants: evidence from India", *Journal of Financial Economic Policy*, Vol. 5 Issue: 1, pp.4-19, <https://doi.org/10.1108/17576381311317754>
8. Rastogi, Shailesh & E, Ragabiruntha. (2018). Financial inclusion and socioeconomic development: gaps and solution. *International Journal of Social Economics*. 45. 00-00. 10.1108/IJSE-08-2017-0324.

* Dr. Dhaval Pandya

GLOBLE DIASPORA

Abstract: As diaspora and its importance at global level in last few years, it has created many directions, opportunities for research in this field. This paper will review the overall importance of global diaspora relating to religion in depth. Case studies of some research and nation will serve as important example to supplement the information provided

Introduction:

Last ten years there has been a proliferation of literature and a mushrooming of interest, among members of ethnic minority groups and among academics, surrounding the notion of “diaspora”. Historians and social scientists describe myriad facets of diaspora, while an ever increasing number of self-conscious communities call themselves Diasporas. “Where once were dispersions,” Kachig Tölölyan (1996: 3) observes, “there now is diaspora.” Indeed, as James Clifford (1994: 306) writes, “For better or worse, diaspora discourse is being widely appropriated. It is loose in the world, for reasons having to do with decolonization, increased immigration, global communication and transport – a whole range of phenomena that encourage multi-locale attachments, dwelling, and travelling within and across nations.” Religion has been the focus of relatively little attention within this growing field. The following article surveys a range of recent literature in order: (a) to outline some of the understandings of “diaspora” that have developed over the past ten years or so, (b) to argue that current “diaspora” concepts often suffer from conflation with “migration”, “minority” and “transnationalism”, and that each of these of these areas of study involve distinct – albeit related – dynamics of religious transformation, and (c) to indicate some patterns of religious change in connection with each of these concepts.

Meaning

A *diaspora* is a large group of people with a similar heritage or homeland who have since moved out to places all over the world.

The term *diaspora* comes from an ancient Greek word meaning “to scatter about.” And that’s exactly what the people of a diaspora do — they scatter from their homeland to places across the globe, spreading their culture as they go. The Bible refers to the Diaspora of Jews exiled from Israel by the Babylonians. But the word is now also used more generally to describe any large migration of refugees, language, or culture

Definition of Diaspora

From the Greek word meaning ‘to scatter,’ a **diaspora** is defined as a community of people who do not live in their country of origin, but maintain their heritage in a new land. Many of you can probably relate to this issue, since you’ve got ancestral roots from one country but reside in a different place. For instance, in the United States, a plethora of ethnic communities exist. Americans can be classified according to sub-cultures, such as African-American, Mexican-American, Irish-American, and Indian-American. Inclusion of **emigrants**, or people who have left their homelands to settle permanently in a different one, is a major characteristic of a diaspora.

You may also hear the term ‘**dispersion**,’ which is a requirement for diaspora to exist. Dispersion refers to a movement away from a particular space, like the petals of a dandelion blowing in the wind. Thus, you can imagine that, due to dispersion, people form transnational communities in which members are committed to restoring homeland values. For instance, Jewish people living outside the land of Israel constitute a well-known example of a diaspora.

* Assit. Professor-Management, Dr. Babasaheb Ambedkar Open University, Ahmedabad

Consequently, Diasporas have been associated with loss and exile—two words that denote suffering and tragedy. Another group of people—the Africans—were forced to move away from their homelands because of slavery in colonial America

Some features of diaspora

1. Dispersal from an original homeland, often traumatically, to two or more foreign regions;
2. Alternatively or additionally, the expansion from a homeland in search of work, in pursuit of trade or to further colonial ambitions;
3. A collective memory and myth about the homeland, including its location, history, suffering and achievements;
4. An idealization of the real or imagined ancestral home and a collective commitment to its maintenance, restoration, safety and prosperity, even to its creation;
5. The frequent development of a return movement to the homeland that gains collective approbation even if many in the group are satisfied with only a vicarious relationship or intermittent visits to the homeland;
6. A strong ethnic group consciousness sustained over a long time and based on a sense of distinctiveness, a common history, the transmission of a common cultural and religious heritage and the belief in a common fate;
7. A troubled relationship with host societies, suggesting a lack of acceptance or the possibility that another calamity might befall the group;
8. A sense of empathy and co-responsibility with co-ethnic members in other countries of settlement even where home has become more vestigial; and
9. The possibility of a distinctive creative, enriching life in host countries with a tolerance for pluralism.

Importance of the study:

As a response to the above question, Ninian Smart (1999) offers three basic reasons why it is important to study the connection between religion and diaspora. Firstly, the study of diasporas and their modes of adaptation can give us insights into general patterns of religious transformation. Secondly, diasporas may themselves affect the development of religion in the homeland: the wealth, education and exposure to foreign influences transferred from diaspora may have significant effects on organization,

practice and even belief. Finally, because of the great incidence of diasporas in the modern world, “multiethnicity is now commonplace” (Smart 1999: 421).

I have tried to address these three facets in more detail under various headings below. In appreciating the transformative potentials of religion in diaspora, we must first recognize that this is nothing new. Jonathan Z. Smith (1978) notes that almost every religion in Late Antiquity occurred in both a homeland and in diasporas’ centers (see, for instance, van der Toorn 1998, Dirven 1998). In homelands during this period, religions developed inextricably with local loyalties and ambitions, including as part of resistance to foreign domination.

Each native tradition also had Diasporas’ centers which exhibited marked change during the Late Antique period. There was a noticeable lessening of concern on the part of those in the diaspora from the destiny and fortunes of the native land and a relative severing of the archaic ties between religion and the land. Certain cult centers remained sites of pilgrimage or sentimental attachment, but the old beliefs in national deities and the inextricable relationship of the deity to particular places was weakened. (Smith 1978: xii)

In probing the meanings of religion, diaspora and change, we must also consider the implications of what we might call religious travel. James Clifford (1992) has written of “traveling cultures”, suggesting how the meanings and relationships of dwelling-and-travelling displace conventional notions of culture and place (as well as challenge the ability of conventional methods of ethnography for representing cultures on the move).

Judaism and Sikhism are the obvious exceptions, as Cohen recognizes. Dispersed members of these two traditions do represent diasporas since they are considered to comprise discrete ethnic groups, albeit especially marked by their religion, among whom many do indeed hold strong views about their conceived homelands. To these two, we should add groups like Ismailis, Alevis, Bahais, and Rastafarians whose respective religious distinctiveness usually tends to set them apart as ethnic groups. I have

argued elsewhere (Vertovec 2000), too, that it is possible to talk of a “Hindu diaspora” especially because, no matter where in the world they live, most Hindus tend to sacralize India and therefore have a special kind of relationship to a spiritual homeland.

However, this is where conceptual waters begin to get muddy. Firstly, we begin to obfuscate the relationships of religion and diaspora, not to mention diaspora itself, if we regard it as involving any kind of migration or dispersal. It broadens the term far too much to talk – as many scholars do – about the “Muslim diaspora”, “Catholic diaspora”, “Methodist diaspora” and so forth. These are of course world traditions that span many ethnic groups and nationalities that have been spread by many other means than migration and displacement.

Here, I argue that religious and other socio-cultural dynamics develop distinctively within the realms of (a) migration and minority status (of course a dual category that, given space to discuss, needs much unpacking as well), (b) diaspora, and (c) transnationalism. I consider migration to involve the transference and reconstitution of cultural patterns and social relations in new setting, one that usually involves the migrants as minorities becoming set apart by “race,” language, cultural traditions and religion.

These categories, their associated patterns and processes are discussed below. The list of themes or types of change briefly summarized under each heading is not meant to be exhaustive but suggestive, having been sieved from a variety of studies.

Research Gap:

Many researches have been done in this area but not exactly the same area of ours but some similar researches are available. I am putting the cases/articles as reference:

This research is based on the information available on website

Objective:

To find out a relationship between Religion and diaspora.

Methodology:

Descriptive research method

Research limitations:

This research is limited to reading and references available on internet and books. Much more can be done.

This literature review aims to analyze the Contemporary Diaspora views, articles and research in this field. Diaspora and religion

Global Religious Change

Migration and minority status, diaspora and transnationalism each relate to different, but overlapping, grounds upon which religious transformations take place. The social scientific task of comprehending and analyzing these trends calls for a high degree of clarity as to which of these realms we are addressing at any time. Fuzziness and conflation of categories will cause us to chase our theoretical tails. With special reference to South Asian religions, for instance, useful methodological frameworks for comparative study of the factors conditioning change among religious communities through migration, diaspora and transnationalism and are suggested by authors such as Jayawardena (1968, 1980), Clarke, Peach and Vertovec (1990), Knott (1991), Ballard 1994, Hinnells (1997b), and Vertovec (2000). They emphasize the need to take into mutual account pre-migration factors (including economic patterns, social structure and status relations), modes of migration, atmospheres and frameworks of reception and settlement, and trajectories of adaptation. Inquiry into patterns of religious change surrounding this set of categories – migration and minority status, diaspora and transnationalism – will shine significant light on yet broader processes affecting religion in the world today. The final list of themes and short examples, below, suggest some of these. Awareness of global religious identities. Smart (1999) points to the fact that, due in large part to migration, Diasporas and transnationalism, there are now world organizations for every major religious tradition and sub tradition located in most parts of the world. “Such a consciousness of belonging to a world community has grown considerably in very recent times,” Smart (1999: 423) writes. “Consequently, the divergences between diaspora and home communities are diminishing.” Even for relatively remote groups, transnational narratives “construct and negotiate the relationships between multiple identities” by tying individuals and communities into larger common constituencies (Robbins 1998: 123). Dale F. Eickelman and Jon Anderson (1999) emphasize how

Literature Review:

Research Zone India — Vol. 7, Issu. (3) Apr. May/June— 2019

You can also read this article on www.researchzoneindia.com

such a new sense of collective awareness and connection among Muslims in various parts of the globe has especially been forged through new communication technologies. Daniel Miller and Don Slater (2000) discovered a perceived need among many local Hindus in an out-of-the-way place like Trinidad – in a community largely cut off from India for generations – to connect with a wider, indeed global, form of Hinduism (albeit in the religious nationalist form of the Bharatiya Janata Party [BJP] and the Rashtriya Swayamsevak Sangh [RSS]).

Among the Bangladeshis with whom Katy Gardner worked, too, “Migrants to Britain and the Middle East have moved from an Islam based around localised cultures and moulded to the culture and geography of the homelands, to an international Islam of Muslims from many difference countries and cultures” (1993: 225). On an individual level, Miller and Slater (2000: 179) met a young Trinidadian Muslim woman who was using the Internet “to try to sort out in her own mind which aspect of her practice were orthodox and which were local.”

Now the question arrives that what is essential in a religious tradition? As we have already seen above, the conscious disaggregation of “religion” from “culture” is sometimes prompted among people in diaspora. Raymond Williams (1984: 191) comments,

The critical assumption here is that there are some aspects associated with past religious practice that are fundamental and essential to the continuation of the religion and others that are cultural accoutrements that are not so fundamental. Thus, the process of searching for an adaptive strategy becomes the attempt to distinguish what is essential in the religion and what is not.

Religious nationalism in India is represented by the Vishwa Hindu Parishad (VHP), the BJP and the RSS. Such revivalist Hinduism, observes Chetan Bhatt (1997: 155), “has relied extensively on its followers in the US, Britain, Canada and Europe to generate global support and funds for its political ventures in India” (also see Rajagopal 1997, Mukta and Bhatt 2000). Yet religion often provides an ally or source for secular nationalists, to, as witnessed among Armenians (Pattie 1997).

The network-without-center manner of organization now facilitated by new technologies is ideal for groups

involved in extreme forms of politico-religious activity (Eickelman and Piscatori 1990b, Castells 1997). In this way Eickelman (1997) describes links between Islamicist groups, as well as the nature of relationships within the groups themselves, as decentred, multiple, fluid and subject to severance at short notice.

A more sober examination of the situation, however, reveals that very few of the Muslim groups who have a presence on the Internet are involved in this sort of activity. Moreover, there are also those who argue that the Internet has actually had a moderating effect on Islamist discourse. Sacad al-Faqih, for example, believes that Internet chat rooms and discussion forums devoted to the debate of Islam and politics serve to encourage greater tolerance. He believes that in these new arenas one sees a greater convergence in the center of the Islamist political spectrum and a weakening of its extremes.

In a slightly different look at how migrant and diaspora experience affects religious orientations, Bhikhu Parekh (1994) accounts for the centrality of one sacred text, the Ramayana, among numerous overseas Hindu communities. He does so by highlighting several themes, images, and messages conveyed by the text, relating the ways these resonate with and appeal to the diaspora condition. This includes reference to the Ramayana’s themes of exile, suffering, struggle and eventual return resonated especially with the indentured migrant laborers who ventured overseas.

A reorienting of devotion is also evident in the rise of orthodox, universal forms already mentioned in a number of places above. Overall, Smart (1999: 425) reckons “The diasporas of the Global Period [of the last twenty-five years] have become somewhat more orthodox in tone.” Katy Gardner’s work on the social and economic dynamics linking the Sylhet district of Bangladesh with the East End of London (1993, 1995) demonstrates ways in which transnational migration processes and practices lead to increased religious fervour, puritanism and orthodoxy based on scripturalism. As a driving force of such change, Gardner found the richest transmigrants to be most interested in enforcing orthodoxy — mainly for purposes of demonstrating status and acquiring social capital.

compartmentalization. In assessing developments affecting religions and diasporas,

Pattie (1997: 231) describes the “double bind” characterizing the situation of the Armenian Apostolic Church among Armenians in diaspora:

On the one hand, its role as a national institution, imbued with visual, linguistic, and musical traditions, forges deep psychological links with the past. Looking at their diaspora situation, Armenians in Cyprus and London place great value on this continuing, seemingly unchanging aspect of the Church. Yet at the same time the old presentation is not always understood and, worse, not even experienced, as attendance and participation dwindle with each new generation.

The possible trajectories of specific sub-traditions, I have suggested (Vertovec 2000), come down to the following: (1) remaining intact, as represented by processes of community “fission” described earlier; (2) homogenizing parochial forms through lowest common denominators of belief and practice (as developed within Hinduism in the Caribbean; van der Veer and Vertovec 1991, Vertovec 1992, 1994b); (3) promoting a kind of ecumenism, in which a number of forms co-exist under a kind of umbrella organization (Williams 1988); (4) universalizing a specific form (such as the Hinduism of the VHP) by claiming it to be all-encompassing; and (5) cosmopolitanism, whereby the possibility of multiple, successive forms is celebrated (cf. Williams 1998).

Conclusion:

In the conclusion we can say that the possible trajectories of identity and tradition in diaspora – like most of the themes of change suggested throughout this article – are not mutually exclusive. They are taking place simultaneously worldwide, and often within the same diaspora.

Further, by isolating, as discrete categories, conditions surrounding migration and minority status, diaspora and transnationalism, we can gain more

concise insights into processes and patterns of religious change. These tell us as much about a specific group’s experience as it does about general characteristics of religious transformation on broader level of abstraction. While in most ways the rush to study diaspora is certainly good and of course welcomed – as it challenges us to reconsider fundamental concepts like identity, community, culture, continuity and change.

References:

1. Basch, Linda, Nina Glick Schiller and Cristina Szanton Blanc (1994) *Nations Unbound: Transnational Projects, Postcolonial Predicaments and Deterritorialized Nation-States*. Amsterdam: Gordon and Breach.
2. Baumann, Martin (1995) *Conceptualizing diaspora: The preservation of religious identity in foreign parts, exemplified by Hindu communities outside India*. *Temenos* 31
3. Beyer, Peter (1994) *Religion and Globalization*. London: Sage.
4. Bhabha, Homi (1994) *The Location of Culture*. New York: Routledge.
5. Bhatt, Chetan (1997) *Liberation and Purity: Race, New Religious Movements and the Ethics of Postmodernity*, London: UCL Press
6. Bodnar, John (1985) *The Transplanted: History of Immigrants in Urban America*. Bloomington: Indiana University Press.
7. Bowen, David G. (1987) *The evolution of Gujarati Hindu organizations in Bradford*. In R. Burghart (Ed.), *Hinduism in Great Britain*, 15-31. London: Tavistock
8. Foner, Nancy (1997) *What’s new about transnationalism? New York immigrants today and at the turn of the century*. *Diaspora* 6(3): 355-75
9. Gabaccia, Donna R. (2000) *Italy’s Many Diasporas*. London: UCL Press.

* Mrs Nisha P H

** Dr. Munjal Dave

Management

Research Zone India

Vol 7 Issue — (3)

June.— 2019 Page - 28 -32

ISSN 2319 — 8168

MERGER OF GRAMIN BANKS IN INDIA

Gramin banks in India have come a long way since 1975. Passing through critical periods, when their very survival was doubtful, they have marched to a stage of revival. Though some of the perpetually sick among them still remain, majority of them have proved to be financially viable. Recent decision of the Government of India permitting the merger of some Gramin banks merging them with other Gramin banks sponsored by the same public sector bank, at state level is a step in the right direction, though partial. Mergers are being made in phases in selected states, starting in September 2005.

The government is looking at the possibility of merging regional rural banks (RRBs) operating within the same state and has urged the state-owned banks to explore such options, as it wants further consolidation among RRBs. It eventually wants to bring them down to a more manageable number of 10-15.

INTRODUCTION

There are 56 RRBs functioning in the country, and State Bank of India, the largest bank, is the biggest sponsor with 14 RRBs. Already, around 10 have been merged which will be effective from April 1, on this year. The Central government have like to reduce by 36 by the end of this financial year. Adding the idea is that rather than three or four regional lenders operating in a state, there should be one bank which leverages its strong regional and market connect. In some lead banks which have more presence in a particular area, they can take over the stake of another lender in an RRB for purposes of synergy and efficiencies. At present, the Centre holds 50% stake in RRBs, while 35% and 15% are with the sponsor banks and state governments, respectively.

In 2015, the government had passed the Regional Rural Banks (Amendment) Bill, which seeks to enhance authorised and issued capital of RRBs, strengthen their capital base and bring flexibility in the shareholding between central government, state government and sponsor bank.

The finance ministry has already directed public sector banks (PSBs) to consolidate operations in the same geography and take into account operations

of other state run lenders. Further, strengthening RRBs will help them play a greater role in financial inclusion and meeting credit requirements of rural areas. The government in the past few years have been trying to consolidate RRBs. Earlier in January, three regional rural banks (RRBs) Punjab Gramin Bank, Malwa Gramin Bank and Sutelej Gramin Bank were merged into a single entity. Finance minister Arun Jaitley had called for further consolidation of India's banking industry, saying the country needs fewer, stronger mega lenders to exploit economies of scale. "I think India needs fewer and mega banks which are strong because in every sense, from borrowing rates to optimum utilisation, the economies of scale as far as the banking sector is concerned are of great help," he had said.

LITERATURE REVIEW

1. Robson William B. P., Bergevin Philippe (2012):

This study argues that Canada's federal government, which began issuing real-return bonds (RRBs) in 1991, should issue more RRBs of more types than it currently plans to do. Issuing more RRBs would not only better satisfy existing demand from investors; it has the potential to spur the development of other price-indexed instruments. Experience

* Research scholar in CU SHAH University

**Research supervisor in CU SHAH University

elsewhere suggests that more federal RRBs could encourage other entities to issue price-indexed debt, and would let intermediaries provide such products as inflation-linked annuities, thus providing more Canadian savers with protection against intentional or accidental inflation.

2. Jasvir S. Sura (2008)

The study shows that the overall position of RRBs in India is not quite encouraging. The poor credit-deposit ratio is still making dent on the improvable functioning of RRBs. Since the RRB is supposed to be a bank for poor people, its presence in all the states of country especially in underdeveloped States can make things better. The government should spread the branches of RRBs at grass root level to provide such banking service to the needy rural people. Moreover, it is the responsibility of the bank management and the sponsored bank to take corrective measures to raise the credit-deposit ratio of the bank that would make RRBs relevant in the rural India.

3. Robson William B. P., Bergevin Philippe (2012):

This study argues that Canada's federal government, which began issuing real-return bonds (RRBs) in 1991, should issue more RRBs of more types than it currently plans to do. Issuing more RRBs would not only better satisfy existing demand from investors; it has the potential to spur the development of other price-indexed instruments. Experience elsewhere suggests that more federal RRBs could encourage other entities to issue price-indexed debt, and would let intermediaries provide such products as inflation-linked annuities, thus providing more Canadian savers with protection against intentional or accidental inflation.

4. The Committee on Financial Systems, (1991) (Narasimham Committee):

The study has shown stress on the poor financial health of the RRBs to the exclusion of every other performance indicator. 172 of the 196 RRBs were recorded unprofitable with an aggregate loan recovery performance of 40.8 percent. (June 1993). The low equity base of these banks (paid up capital of Rs. 25 lakhs) did not cover for the loan losses of most RRBs. In the case of a few RRBs, there had also been an erosion of public deposits, besides

capital. In order to impart viability to the operations of RRBs, the Narasimham Committee suggested that the RRBs should be permitted to engage in all types of banking business and should not be forced to restrict their operations to the target groups, a proposal which was readily accepted. This recommendation marked a major turning point in the functioning of RRBs.

5. NABARD (1986)

Published "A study on RRBs viability" which was conducted by Agriculture Finance Corporation in 1986 on behalf of NABARD: The study revealed that viability of RRBs was essentially dependent upon the fund management strategy, margin between resources mobility and their deployment and on the control exercised on current and future costs with advances. The proportion of the establishment costs to total cost and expansions of branches were the critical factors, which affected their viability. The study further concluded that RRBs incurred losses due to defects in their systems as such, there was need to rectify these and make them viable. The main suggestions of the study included improvement in the infrastructure facilities and opening of branches by commercial banks in such areas where RRBs were already in function. Kanika Krishna and Nancy Sahni (2012) published "Financial performance evaluation of RRB'S in India" The main objective was to study the growth-pattern and financial performance of Regional Rural Banks in India. The study conducted was descriptive in nature and data was collected from published annual reports of RBI and NABARD for the period 2014-2019. The study has witnessed positive impact on the financial performance of RRB's due to amalgamation and various other factors.

RESEARCH OBJECTIVES

1. To analysis the Amalgamation performance of RRBs.
2. To evaluate the performance of RRBs after amalgamation in term of spread, burden, profitability, priority, and non-priority sector over the study period.
3. To analyze the performance of RRBs before amalgamations and after amalgamations.

RESEARCH METHODOLOGY

This research study used descriptive researches design. The study has been taken up for the period

2014-2019. This study is gathered from secondary sources that are from the published annual reports of RBI for the financial year ended 2014 to 2019. The aim of the study is to analysis the process of amalgamation of Regional Rural banks in India so to achieve the economic and financial development of the country by providing financial support to the weaker sections of the society.

THE AMALGAMATED BANKS: AN OVERVIEW

The process of merger of Gramin banks has been initiated, implicitly with the objective of enlarging the operational areas of these banks. As some of them were confined to one or two districts, the geographic limitation was construed as a hindrance to their growth. There are however, a few conspicuous exceptions, where the Gramin banks operating in single districts have proved to be viable. (Example: Varada Gramin Bank in Uttara Kannada district or Netravati Gramin Bank in Dakshina Kannada district, both in Karnataka). There are two cases in Bihar and Uttar Pradesh, where as many as 7 Gramin banks are merged to form bigger and hopefully stronger banks.

The merger of 4 Gramin banks by United Bank of India in Assam into one has enhanced considerably the size and the operational area of the new bank. Operating from Guwahati, Assam Gramin Bank, would have 354 branches with a total business of Rs.2500 crore. It would be operating in 25 out of the 27 districts in the state. The other 2 districts are serviced by the Gramin bank sponsored by State Bank of India.

In Karnataka, where rural banking has a strong base, the merger implemented by Syndicate Bank has resulted in the emergence of one of the biggest gramin banks in the country. Karnataka Vikas Grameena Bank, an amalgam of 4 banks, has a network of 387 branches; deposits of Rs. 1917 crore and advances of Rs. 1748 crore. According to the Bank's press release, its net profit is expected to be Rs.70 crore during FY 2006. In the same state, Canara Bank also has merged 4 gramin banks to form Pragathi Grameena Bank. This amalgamated bank would have a deposit base of Rs.1339 crore and advances of Rs.1298 crore. Covering 6 districts, its branches are 349. In many cases, the banks

merged are operating in contiguous districts. Their operations are within a single language zone, enabling the staff to maintain intimate links with the rural borrowers. Symbiotic relationships built by the rural branch staff with the rural society over the last three decades could be continued through these geographic mergers. Dislocation of the field staff would be minimal, as they are not required to be transplanted in unfamiliar grounds in different parts of the country.

MERGER IN DIFFERENT STATES:

Merger of gramin banks in Bihar has totally changed their operational sizes, some of which have very poor track record. Out of 16 gramin banks, 15 are now merged. In one case, as many as 7 banks are merged into one. The number of banks has come down to 5.

Gujarat is one of the few states, where all the existing gramin banks are re-organised; their number has come down to 3 from 9.

Rajasthan has 14 gramin banks and their number is expected to be reduced to 6 through mergers.

In Haryana, the number of gramin banks has come down to 2 after the amalgamation of 3 banks. The single bank left untouched is Gurgaon Gramin Bank, sponsored by Syndicate Bank. It is one of the financially sound gramin banks since its inception. Operating in the national capital region, it has 123 branches and handles a total business of Rs.1290 crore. The net profit earned is Rs.28 crore in FY2005. It can be a stand-alone bank.

Kalinga Gramya Bank comes into being in Orissa with the merger of 2 gramin banks of UCO Bank. This amalgamation would provide a new lease of life to Balasore Gramya Bank, which has been financially weak since its inception. The state has 7 more gramin banks, which are financially not very strong. The 4 sponsoring banks have to decide about the future shape of these banks.

Uttar Pradesh, which has one of the largest numbers of gramin banks (36), has witnessed only a partial merger of 23 banks into 7 banks. With this re-organisation, the state would continue to have 20 gramin banks (7 new banks and 13 old banks). A good number of gramin banks which are yet to establish their viability. One prominent exception is that of Prathama Bank, the first gramin bank in India

sponsored by Syndicate Bank. It has carved out for itself a place of pride among the gramin banks, proving to be a successful rural credit agency. In the process of mergers, it may remain untouched. Its fundamentals are stronger than even a couple of private sector banks of the older generation.

The schemes of mergers initiated by the Government of India, the major shareholder of

gramin banks, are yet to cover the other states. Conspicuous among them is Madhya Pradesh having 19 gramin banks, some of which require immediate restructuring for their survival. State Bank of India has sponsored 30 gramin banks in different states. But according to the information available, it has merged only two gramin banks so far. Central Bank of India is the other bank, which has sponsored 23 gramin banks and only 10 among them have been merged.

TABLE: 1 THE NEW AMALGAMATED GRAMIN BANKS IN INDIA

STATE	NAME OF THE NEW GRAMIN BANK	SPONSORING BANK	HEAD QUARTER
Andhra Pradesh	Chaitanya-Godavari Gramin Bank Deccan Grameena Bank	Andhra Bank(2) State Bank of Hyderabad (4)	Guntur Hyderabad
Assam	Assam Vikas Gramin Bank	United Bank of India (4)	Guwahati, Monghyr
Bihar	Bihar Kshetriya Gramin Bank Madhya Bihar Gramin Bank Uttar Bihar Kshetriya Gramin Bank	UCO Bank (3) Punjab National Bank (4) Central Bank of India (7)	Patna Muzaffarpur
Gujarat	Baroda Gujarat Gramin Bank Saurashtra Gramin Bank	Bank of Baroda (3) Dena Bank (3) State Bank of Saurashtra (3)	Bharuch Gandhinagar Rajkot
Haryana	Haryana Gramin Bank	Punjab National Bank (3)	Rohtak
Karnataka	Karnataka Vikas Gramin Bank Pragati Gramin Bank	Syndicate Bank (4) Canara Bank (4)	Dharawad Bellary
Maharashtra	Vidharbha Gramin Bank	Central Bank of India (3)	Akola
Orissa	Kalinga Gramya Bank	UCO Bank (2)	Cuttack
Punjab	Punjab Gramin Bank	Punjab National Bank (3)	Kapurthala
Rajasthan	Baroda Rajasthan Gramin Bank Jaipur Thar Gramin Bank Rajasthan Gramin Bank	Bank of Baroda (5) UCO Bank (2) Punjab National Bank (2)	Ajmer Jaipur Alwar

CONCLUSION

A major element of any national financial system is its banking sector. It constitutes the main distribution channel of funds in domestic and cross border markets and the major pillar in the development, success/failure of any economy, particularly in developing economies. The level of the functioning of any nation is assured through its banking sector, which

indicates the healthiness and the competitiveness level of the national financial system. The consolidation of banks through mergers and acquisition may be need of future. In contrast to the previous merger deals which took place to protect the interests of depositors in future merger process should aim to be driven by market-related parameters such as size and scale, geographical and distribution synergies

and skills and capability.

REFERENCES

1. Avkiran, N.K. (1999). The Evidence of Efficiency Gains: The role of mergers and the benefits to the public. *Journal of Banking and Finance* 23, 991-1013.
2. Ellinger, P. (1994). Potential Gains from Efficiency Analysis of Agricultural Banks. *American Journal of Agricultural Economics*, 76 (3) pp.652-654.
3. Government of India Report of the Committee on Rural Banks, (Chairman-M, Narasimhan), New Delhi, 1975.
4. Gupta, R. V. (1998). Report of the High-Level Committee on Agricultural Credit through Commercial Banks. Reserve Bank of India, Mumbai.
5. IBA (Indian Banks' Association), (1999). Performance Highlights of Banks, 1997-98, Indian Banks Association, Mumbai.
6. Karam Pal and Jasvir Singh. (2006). "Efficacy of Regional Rural Banks (RRBs) In India: A Conventional Analysis", *JIMS-8M*, Indian Journals.com.
7. Mester, L.J. (1996). "A Study of Bank Efficiency taking into account Risk Preferences", *Journal of Banking and Finance*, Vol.20, No.6, 1025-45.
8. Government of India. Parliament of India (Loksabha), (2004). Motion for consideration of 'The Regional Rural Banks (Amendment) Bill, 2004. [10] Professor Dilip Khankhoje and Dr. Milind Sathye, 2008. "Efficiency of Rural Banks: The Case of India", *International Business Research-CCSE*, Vol-1, No.2.
9. http://rbidocs.rbi.org.in/rdocs/Publications/PDFs/0RTP21112013_F.pdf
10. <http://rbidocs.rbi.org.in/rdocs/Publications/PDFs/0TPB021112FLS.pdf>
11. http://rbidocs.rbi.org.in/rdocs/Publications/PDFs/0TPBI121111_FULLL.pdf
12. <http://rbidocs.rbi.org.in/rdocs/Publications/PDFs/RTP081110FL.pdf>
13. http://rbidocs.rbi.org.in/rdocs/Publications/PDFs/RTP0809PRD_Full.pdf
14. <http://rbidocs.rbi.org.in/rdocs/Publications/PDFs/88980.pdf>

*ASHOK MAKWANA

**Dr. Fulsinhji V. Chauhan

Rural Study

Research Zone India

Vol 7

Issue — (3)

June.— 2019 Page - 33- 34

ISSN 2319 — 8168

Successful Administration of Rampura Dudh Mandli by Jyotsnaben Gohil Rampura Dudh Mandli on the path of success under leadership of Jyotsnaben Gohil

The measure of social and financial success is administrative skills.

Bachat (Saving) Mandal's helps its members for financial and social upliftment. Regular saving done by the members of BachatMandal can help in creating productive employment from it by providing loan and can also result in regular payment of the loan installments which can bring change in member's life. One such example is of Jyotsnaben Chimanbhai Gohil who is associated with satkevalbachatMandal. Her financial condition was not good, in which Deepak Foundation came to her help. She got a path to change her social structure. She attended the first general meeting of MahilaDudhMandli of Rampura village along with other women. Due to her experience of BachatMandal she was selected as administrative committee member of MahilaDudhMandli.

In the beginning with the help of BachatMandal and co-operation from Deepak Foundation she started canteen at Nandesari with Loan. Her constant hard work was a first step towards change in her family social status. Due to training and information her knowledge increased. Bought buffalo by taking loan. She herself started to sell milk to DudhMandli. In her committee meeting other women also became ready to take membership. She also started business of Sari by taking Loan. She is also involved with Asha Worker and PR Educator along with Deepak Foundation. She is now also doing banking work with ease. Jyotsnaben Gohil has taken up the responsibility because of the proposal of committee and co-operation of other members. She also got knowledge of automatic milk collection system. She is also going three times in a month to withdraw money from bank with president. She is also coordinating with Baroda dairy regularly for needs of DudhMandli.

After taking up the responsibility of secretary increase in number of members and daily production of milk is also seen. Good administrative skills have given her opportunity for financial and social upliftment with all inclusive development.

Development story of Mirsapur village under

leadership of young Sarpanch Ushaben Parmar.

Ushaben Navinchandra Parmar is from Mirsapur village of Vadodara Taluka. She is 27 years old, but due to her know-how along with other women of the village Deepak Foundation Nandesari has started MahilaDudhMandli in Mirsapur. At that time secretary of MirsapurDudhMandli was Maniben Parmar. She was my mother in law. Due to which I was able to know the process of milk collection and was also able to know the members who came to sell their milk. I was also able to know about milk.

Deepak Foundation Nandesari has also started motherhood and child health program in our Taluka. My in laws were having a good status in the society. I was given opportunity to work as Asha Worker by Deepak foundation. I took an opportunity to go ahead and work for good health and development of my village.

Due to appointment as Asha Worker I was able to meet every pregnant women of my village and was able to attend medical checkup camps of Anganwadi. In my village 1500 families of Parmar, Rabari, Rawal, Waghri, Harijan, Darbar, and Patel were living, which included Mirsapur and Laljipura. I used to meet Talati, Primary Health workers from Sokhda Centre, Doctor, and Anganwadi Worker,

* Programme Officer- Deepak Foundation- NANDASARI-BARODA

nurse etc.

As Asha worker I used to meet people of my village, member of MahilaDudhMandli, Anganwadi worker, SakhiMandal member and all were satisfied by my work. My father in law was also working for artificial insemination of animals. At that time election of Sarpanch was announced and it was decided that women should contest the election. Due to my work experience people advised me to contest election. All were having faith in our family. I contested the election and won by 2300 votes.

I was elected as Sarpanch but was not aware of the administration of panchayat. My husband cooperated with me. I was able to establish myself with the help of my husband and used to meet Talati, members of gram panchayat, Taluka Development Officer, TalukaPanchayat members etc. I was not knowing what to speak? What to do for development of my village? therefore I met Ashokbhai Makwana of Deepak Foundation. I received a congratulation letter from Deepak Foundation when I was elected as Sarpanch. I was happy that all are knowing me as Sarpanch. I was given knowledge about Sarpanch by SwarajAbhiyaan Ahmedabad. I was also given books like PanchayatPothi, GrampanchatnoBhomiyo and MahitinoAdhikarPustika, which I used to read after my household work. I increased my knowledge by reading it about my position as Sarpanch, responsibilities, responsibilities of Talati and gram Sabha and use of financial fund in development of my village.

As I got experience in this one year I started solving problems of my village by organizing meetings with Talati and gram panchayat members. Most of the roads are now made of RCC. Houses under Indira Housing scheme were made for poor families. With all inclusive development work along with co-operation from members of gram panchayat, Taluka and District level officers we have created a path of development.

Successful attempt to make women empower.

Fodder training to women of Nandesari work area of Vadodara district.

Deepak Foundation Nandesari has entered into 36th year. Keeping in mind the social and financial development of women a training program on MahilaDudhMandli was organized in Nandesari work area. 29 women from Nandesari work area attended the program who are engaged with animal husbandry and by training of fodder they can know about animal nutrition and difficulties in different seasons in their work area.

The training program was arranged for 06 days. In this program subject expert from Deepak foundation Ashokbhai Makwana, Mehul Patel and from AtapiSeva Foundation Sardar Gohil gave their service.

During training following points were discussed.

Importance of varieties of fodder. Importance of plantation of fodder and its particularization. Administration and importance of market for fodder. Importance of integrated nutrition and its benefits. Clear knowledge of fodder and stable. Important understanding about farming was given to members. In Nandesari work area especially in summer problems pertaining to fodder are seen, for this members were given information regarding various crops and their importance.

After training members have arranged for fodder themselves. In which 23 members have done plantation in 24.5 bigha. Expense of 40200 was incurred against which production worth 75300 was achieved. After training improvement in plantation and production was seen.

* ASHOK MAKWANA **Dr. Fulsinhji V. Chauhan

Rural Study

Research Zone India

Vol 7

Issue — (3)

June.— 2019 Page - 35 -35

ISSN 2319 — 8168

Transformation in my life is the first step of success in my life.

I have started as social worker in 2003 from Deepak Foundation. My responsibilities were BachatMandal, MahilaDudhMandal Program and Panchayat Raj. From last 16 years Deepak Foundation is working for women employment, social and financial upliftment continuously. Difficulties and struggle of starting days have now become past.

In beginning I was given opportunity to travel for bachat and Mahila dairy visit in Nandesari work area. Labor work is very important for women in tribal area. After my travel I have to work in I have to work with women of Chota Udaipur villages for BachatMandal and Panchayat Raj by MahilaSwarajAbhiyaan. My name is PremilabenChandubhaiRathva. My age is 54 years. In my family I have my father in law. Mother in law, husband and my daughter. I am educated up to standard 9. My husband is graduate and therefore he co-operates with me. There were difficulties of employment in my family. We were having agricultural land and therefore we were working in farm. In animals we were having 01 bullock and one buffalo and I was interested in doing service and was looking for a chance. I got a chance and accepted it. In the beginning I have to travel and take training, which I think was very important for me. I started meeting with women in which discussions about the questions of women and their solution were done. I have started doing my work from my village whose name is Bhilpur. In meetings discussions about saving, importance of saving and its benefits were done.

In Chota Udaipur start of bachatMandal was done from my Bhilpur Village. Women were very happy, as loan was also provided. Decision to provide loan for education and employment was taken. With this other problems of women were also taken into consideration and decision was taken to start first MahilaDudhMandal.

In tribal are families go from one place to other in search of employment, in which women and chil-

dren are also included, it mainly affects education. Most of the population is dependent on agriculture and animal husbandry. Women have key role in animal husbandry. In milk industry women are key ladder. Women are doing milking of cows, their cleanliness work etc. from years. Therefore a daughter is known as "duhita". Milk industry is having key role in upliftment of women financially and socially. As a tribal women I have been benefitted.

- I have been able to take decisions.
- I can talk with others.
- I am receiving salary, for which I myself as well as my family is happy.
- By going to other village my shyness got away.
- In our area bachatMandal and DudhMandal is working very well which is good for us in terms of income.
- There is panchayat raj in our village.
- Deepak foundation is behind all these good work.

** Programme Officer- Deepak Foundation- NANDASARI-BARODA

* Priyaba B Sarvaiya

Arts (English)

Research Zone India

Vol. 7 Issue — (3)

June.— 2019 Page - 36 -38

ISSN 2319 — 8168

LANGUAGE TEACHING AND TRANSLATION

Abstract : The present paper focuses on the use of translation in helping learners to acquire, develop and strengthen their knowledge and competence in the English language. Translation integrated into the language learning practice along with generally used learning activities, such as reading, listening, writing, and vocabulary development could be defined as a "pedagogical tool", considering that its purpose is to teach a language. Translation activities make students communicate both ways: into and from the foreign language. While translating students are incited to notice differences in structure and vocabulary, to strengthen grammatical competence, to shape their own way of thinking and to correct common mistakes that could otherwise remain unnoticed. Students can make the best out of their learning, if they are encouraged to use translation skills properly. Translation activities can be used in the advanced English learning. Translation in foreign language classes enhances better understanding of structures of the two languages and also strengthens students' translation skills. It is an effective, valid tool in the foreign language learning and can be used in the university classroom to improve knowledge in English. This paper is based on the translation activities can be used for language teaching. This paper proves that translation is a good tool in the English language learning course aimed at enhancement of students' foreign language skills.

Key words: translation, language teaching, translation method, learning tool, language skills.

Introduction

Translation has always been the core of the controversies on whether it can be a valid and effective tool in foreign language learning. Until recently, translation was out of favour with the language teaching community. Translation as a language learning activity was considered as being unsuitable within the context of foreign language learning (Brown, 2002). It was criticized because of the close association with traditional grammar translation. Even today translation is often regarded as some kind of mechanical linguistic transfer of meaning from one language to another. It is still ignored as a useful language learning tool because of being not a communicative activity that is not suited to the general needs of the language learner. Translation is considered as time-consuming, boring, and irrelevant. However, in the last few decades there has been an increasing interest in the translation practice in the foreign language classroom. Recently foreign language teachers have been reviving the use of translation for different learning purposes. It was

observed that translation activity could be used for pedagogical purposes along with other traditional language teaching activities. Reading, grammar exercises, translation — “are in fact perceived by learners to be conducive to learning” (McDonough, 2002, p.409). The present study grew out of a long-term teaching practice and it was observed that translation as a method applied to language teaching practice induces deeper insight into the meaningful contents of the material to be taught. The problem discussed in the paper is the relevance of translation for enhancing foreign language skills. The present article aims to prove that translation is a valid method for language practice and improvement. The objectives of the paper are, firstly, to describe the translation activities which raise students' awareness of language use and, secondly, to examine the usefulness of translation in learning English. The methods of the study are overview of the theoretical background, analysis of translation activities in the language classroom.

* Assistant Teacher, Government Higher Secondary School, Bhavnagar, Gujarat

Theoretical Background

Translation plays a very important role in an increasingly globalised world and in increasingly multilingual Europe where it is used on daily basis (Leonardi, 2010, p.17).

Nevertheless, translation is perceived differently by linguists, methodologists and teachers. Its use in foreign language teaching provokes a great deal of disagreement and criticism. The main reason for this is the fact that throughout the years there have been a number of studies carried out, which have either favoured or completely ignored the use of translation as a learning method. Translation was considered as inefficient, unreliable and irrelevant. Significant limitations led to the idea that the use of translation in language learning had to be avoided. Malmkjaer (1998, p.6) briefly summarizes the main reasons why translation fell from favour:

1. Translation is independent and radically different from the four skills which define language competence: reading, writing, speaking and listening.
2. Translation takes up valuable time which could be used to teach these four skills.
3. Translation is unnatural.
4. Translation misleads and prevents students from thinking in the foreign language.
5. Translation is a bad test of language skills.
6. Translation produces interference.
7. Translation is only appropriate for training translators.

Duff (1994) reveals further reasons why teachers objected to the use of translation in foreign language classes. The researcher stresses that translation is text-bound and is confined only to two skills — reading and writing. It is not a communicative activity as it doesn't involve oral interaction. Then the use of the mother tongue is required, which is not desirable. Moreover, it is boring, both to do and to correct. Nevertheless, there are "significant and visible signs of a revival of translation in language teaching according to recent literature and applied linguistics" (Malmkjaer, 1998, p.1). Many theorists, linguists, teachers agree on the importance of using translation in foreign language classes. For instance, Schaffner (1998) claims that the translation and related

exercises could be beneficial to foreign language learning:

1. To improve verbal agility.
2. To expand students' vocabulary in L2.
3. To develop their style.
4. To improve their understanding of how languages work.
5. To consolidate L2 structures for active use.
6. To monitor and improve the comprehension of L2.

Translation in foreign language classes is in the process of becoming a form of "pedagogical translation", which is no longer viewed as an ineffective tool in language learning and is evaluated as a way to enrich learners' competences. Students taught by using pedagogical translation are encouraged to practice reading, writing, vocabulary, grammar, speaking. One of the main aims of foreign language teaching is to develop the student's ability to communicate in the target language. Researcher Ross (2000) states that translation is recognized as the fifth skill and the most important social skill since it promotes communication and understanding. As a form of communication, translation involves interaction and cooperation between people, which makes it a very useful tool in foreign language teaching.

Translation heightens language awareness. While translating students are focused on identifying differences in structure and vocabulary, they have to evolve strategies to deal with them and to negotiate the potential of both languages. The real usefulness of translation in foreign language classes lies in comparison of grammar, vocabulary, word order and other language points in the target language and the student's mother tongue. Students are directly exposed to contrasting language systems of the target and the native languages. Therefore, the learners should be required to discuss and correct common mistakes. It may be appropriate at this point to mention Perkins's (1985) observations:

In order to develop in the students a linguistic awareness of contrast between L1 and L2 grammatical structures, and thus counteract interlingual interference, the teacher can quite legitimately get students to translate L1 sentences

designed to pinpoint and clarify structures and patterns the student still has not assimilated.

The material for translation should be interesting and varied, expressive and related to the learners' knowledge. As students should cover different aspects of the foreign language, the material is required to be authentic, diverse in terms of structure and function. The teacher's task is to assess students' needs and select material to illustrate particular aspects of the language and the structure which present difficulties for students in the English language. By working through these difficulties students are able to see the link between the language and its use.

According to Duff (1994), translation happens everywhere and all the time. The students translate in class for other students, interpret signs and notices in the environment, and translate instructions, letters for friends and relatives. Moreover, they mentally translate ideas from their mother tongue into English. Translation might provide a guided practice in reading. Before starting translating a text it "should be read carefully and analyzed in detail to determine the contents in terms of what, how and why it is said" (Leonardi, 2009, p.143). Careful text analysis improves students reading comprehension and promotes vocabulary development. Translation can help students improve their writing skills because it is a transfer of a text from one language into another. Leonardi (2010) claims that a good translation should flow naturally, re-create both the style and the context of the original text, and follow target language conventions. As translation is regarded a communicative activity, it involves communication between the teacher and the student. Learners are encouraged "to discuss rights and wrongs as well as problems related to the translation task" (Leonardi, 2009, p.145). On the one hand, students are involved in a conversation on the translation topic, which helps them strengthen their speaking skills. On the other hand, students are requested to talk to both the teacher and other learners, and through listening to both the lecturer and the students improve their listening skills. According to Leonardi (2011), translation as a pedagogical tool can be successfully

employed at any level of proficiency, at school or University, as a valuable and creative teaching aid to support, integrate and further strengthen the four traditional language skills: reading, writing, speaking and listening. One of the possible ways to integrate translation in foreign language classes can be through the use of translation activities.

Researchers Nolasco and Arthur (1995) suggest that translation activities should meet the following criteria:

1. Language is used for a purpose.
2. Translation activities create a desire for communication.
3. Translation activities encourage students to be creative and contribute their ideas.
4. Students are focused on what they are saying, rather than how they are saying it.
5. Students work independently of the teacher.
6. Students determine what to say or write.

Moreover, translation activities need not be used in isolation, but should be included in an inherent part of the language learning course.

Conclusions

Translation as a method of language teaching is still a subject under research and continues to be one of the most frequently discussed topics among linguists, methodologists and teachers. However, the present study shows that translation activities are a useful pedagogical tool. When introduced purposefully and imaginatively into language learning programme, translation becomes a suitable language practice method for many students. When integrated into daily classroom activities translation can help students develop and improve reading, speaking, writing skills, grammar and vocabulary. Translation in foreign language classes enhances better understanding of structures of the two languages and also strengthens students' translation skills. It is an effective, valid tool in the foreign language learning and can be used in the university classroom to improve knowledge in English. Still, translation should not be overused and should be integrated into language teaching at the right time and with the right students.

* PARAS N. CHAVDA

Symbolism and journey motifs in the novel, 'To the Light house'

ABSTRACT: In this study, I have attempted to study, symbols, objects and journey motifs of characters. The present paper strongly comments on the artistic presentation of Virginia Woolf. Lily Briscoe becomes the artistic surrogate of the writer. It also talks about the artistic journey of Lily Briscoe who actually doesn't undertake a journey. Lighthouse unfolds many different ideas. It is reality, truth and artistic object for different characters. Every character looks at it with a different perception. Finally, it becomes the artistic object of Lily Briscoe. Journey to lighthouse is a struggle of Virginia Woolf's process of writing a text.

Key words: Journey, Reality, Lily Briscoe, Centre, Symbol, Truth, Lighthouse

INTRODUCTION

Virginia Woolf was born in London, the daughter of Sir Leslie Stephen, the late Victorian critic, philosopher, biographer, and scholar. After two early novels, *Monday or Tuesday* (1921) and *Jacob's Room* (1922) she developed her own style which handled the "stream of consciousness", that is, where events are remembered not in a chronological order but as free association brings them to mind. Her *Mrs Dalloway* (1925) and *To the Lighthouse* (1927) and her posthumous novel, *Between the Acts* (1941) were skilled examples of stream of consciousness novel. Virginia Woolf also wrote a great many reviews and critical essays, collected in *The Common Reader* (1925) and *The Second Common Reader* (1932). She was also concerned with her own crafts as writer and with what it was like to be quite different from the general mores and values of her times. She wrote essays on the subjects, notably *A Room of One's Own* (1929) and *Three Guineas* (1938).

Virginia Woolf's writing was informal and personal in tone where her criticism was suggestive rather than authoritative and has an engaging air of spontaneity. Woolf was much concerned with the

position of women, especially professional women, and the constrictions they suffered under.

SYMBOLISM AND JOURNEY MOTIFS IN THE NOVEL, 'TO THE LIGHTHOUSE'

'To The Lighthouse' is about a journey that is certain and uncertain both. If we do discourse analysis than two words are very important at the very beginning of the novel 'Yes, of course' and 'But'.

"Yes, of course, if it is fine tomorrow," said Mrs. Ramsay.

"But you'll have to be up with the lark" she added.

So 'yes, of course' means journey or the trip or visit can be made. But the condition would be 'if it is fine tomorrow'. So, there is an element of certainty and uncertainty at the very opening lines with 'yes' and 'if'. 'Yes, of course' strikes a note of certainty and surety whereas 'if' negates the possibility evoked by 'yes'. So it is about journey which is full of 'ifs' and 'buts'. One can say that this is a journey which is taken by every character. Lily Briscoe has her own vision. James has his own journey which is fulfilled at the end. But, even at the end of the novel this 'yes' and 'but' does not leave Lily Briscoe. She says,

* M. Phil. Research Scholar, Shree Vani Vinayak Arts & Commerce college, Bhachau, Kutch.

“There it was – her picture. Yes, with all its greens and blues...

It would be hung in the attics, she thought; it would be destroyed.

But what did that matters?”

So this ‘yes’ and ‘but’ is very significant with reference to journey which is undertaken, whether the journey ends with fulfilment or not that is another thing.

So we can say ‘Lighthouse’ is a symbol of reality among the flukes because waves denote time. Lighthouse is the permanence among the changes. Because it has its fixed position and it remains the same from the very beginning to the end. And it is an object of desire for everybody. Here truth is subjective not objective, and truth itself is subjective in the post structuralism theory. Virginia Woolf once was asked “what did you mean by Lighthouse?” She said that lighthouse means nothing to her. If we go on writer’s words then it means nothing to her but at least the journey means something. So it is a journey. So all of them are undertaken a journey, whether it is an inward or outward journey, whether spiritual or material.

Perhaps there is an anxiety in the part of a Virginia Woolf’s mind about the centrifugal forces of the text. She must have sense that she needs a centre. Therefore, if lighthouse does not mean anything, at least it serves some kind of creative purpose. So presence of the lighthouse in the text is presented some kind of anxiety or the part of the novelist to have centre because she is dealing with centrifugal forces. She knows that “things are falling apart and centre cannot hold”. Therefore she needs a centre. ‘To The Lighthouse’ is a modern text not a postmodern text. In modern text there is always an anxiety for a centre whereas postmodern text or postmodern writers always celebrate the idea of lack of centre.

If we talk about centre in the novel ‘To the Lighthouse’, then we have more than one centre.

Lighthouse is one centre. Mrs. Ramsay is another. Lily Briscoe is third centre. If lighthouse does not mean anything, at least it has an artistic function to perform a role of centre to the text which has tremendous centrifugal forces. If lighthouse is a centre then centre has multiple interpretations because lighthouse does not have one meaning for all the characters. For James, it is a land of his desire. For Mrs. Ramsay, the visit to the lighthouse means holding all the characters together. For Mr. Ramsay, lighthouse is something to be blocked to others because going to the lighthouse means to challenge his authoritarian voice. So lighthouse has not one meaning but several meanings so we can say that it is transcendental signified.

But, if now supposing Lighthouse representing reality, because that is the only reality, everything else is changeable then each character has his or her own way of looking at reality. They access truth differently from each other. Lily Briscoe accesses truth through art. Augustus Carmichael accesses reality through poetry. William accesses through science. Mr. Ramsay accesses through philosophy. James and Mrs. Ramsay want to access reality through the visit to the lighthouse. But it is strange that James who is very eager to go lighthouse is quite not willing to the end. And the lighthouse which he visited at the end is different lighthouse which he had imagined. So reality also shifts. So if lighthouse represents reality then reality is also in state of flux or changeable reality.

Lighthouse can also be seen as an unattainable ideal. And that lighthouse which looks very close through window is actually very far. It means that the reality which looks very near is actually very difficult to grasp because of the distance. Therefore it takes ten years and three deaths in a family to finally make a visit to the lighthouse for James.

Now if it is a journey, a journey about a few people of Ramsay family and Lily Briscoe, it is a journey of Lily Briscoe. Virginia Woolf employing

an archetypal theme dealt with phallogocentric text for writing a feminist text. Although Lily Briscoe does not exactly go to the lighthouse but she is the focus of the text. Lily Briscoe is the artistic surrogate for the writer. Because when the painting gets over, the novel also gets over. So, the writing process also goes simultaneously with the artistic process. So Lily Briscoe in other words is a Virginia Woolf. It is a journey not taken by man but woman. So Virginia Woolf actually intervening the tradition of texts dealing with the archetypal theme of a journey from the feminist perspective. So it is about a journey which looks within. A journey that undertaken on a psychic play, it is not only physical journey. James says, "Nothing is ever only one thing", because we cannot see reality in its totality and each one of us has given a 'window'. And window does not offer us a complete view of outline landscape. It gives us a limited view. So we cannot grasp reality. Therefore our perception is always subjective and our perception always incomplete and unreal. Therefore, the perception of Mr. Ramsay and perception of Mrs. Ramsay are both opposed. Because one represents sensitive, imaginative, intuitive way of looking at things and another depends on logic, science, reason and judgement. These two views are poles apart and these two views are archetypal views. One is classicist and another is romantic.

'To The Lighthouse' implies the sense of continuity. The title itself implies the sense of continuity because it is 'To the Lighthouse' not 'The Lighthouse'. It does not talk about the sense of fulfilment but it talks about the continuity of a journey. So maybe James' journey is not over, Lily Briscoe's painting may not be over or maybe somebody else will undertake journey to lighthouse to find their respective and offence. Therefore, lighthouse in itself is a subject to change.

There are two kinds of woman in the text. We have Mrs. Ramsay who represents the model of the Victorian family. She represents the ideal model of

very famous poem of Coventry Patmore's 'Angle in the House'. If Mrs. Ramsay is polar opposite of Mr. Ramsay than Lily Briscoe is polar opposite of Mrs. Ramsay. Lily Briscoe is nonconformist, unconventional, liberal woman. Virginia Woolf one of her essays called 'Professions of Woman' talks about the metaphorical killing of Patmore's 'Angle in the house'. Because she thinks that woman's liberation lies in eliminating of that image in 'Angle of the House'.

If we look at Mrs. Ramsay and Lily Briscoe, this 'yes' and 'but' are common to them. So the idea of certainty and uncertainty is common to both. Lily Briscoe does not say 'yes' to everybody and particularly to man. She says only 'yes' to James to encourage him. She says, "Yes, you were right. We will go to the lighthouse". She is a liberated artist guided by her own impulses. If we look at the Mrs. Ramsay's description of Lily Briscoe, one can find how Mrs. Ramsay has internalised the patriarchy in her blood. When Lily Briscoe first introduced by Mrs. Ramsay, she says,

"...Lily's Picture! Mrs. Ramsay Smiled. With her little Chinese eyes and her puckered-up face, she would never marry, once could not take her painting very seriously; she was an independent little creature, and Mrs. Ramsay liked her for it; so, remembering her promise, she bent her head."

As if the fulfilment of Lily Briscoe's life lays in getting married. The first thing comes in her mind is not her artistic ability or creative imagination but her 'Puckered face and Chinese eyes'. This will be a barrier for her to find a suitable husband. Mrs. Ramsay does not take her painting seriously and she is very close to the idea of Charles Tansley when he says, "Woman cannot paint, woman cannot write".

So, we have two paradigms of femininity here. A new age woman challenging Victorians stereotypes of femininity and old woman who is confined to

patriarchal codes. Virginia Woolf talks about the necessity of killing that angle in the house but in this novel she literally killed the angle of the house Mrs. Ramsay and those women who conform to the patriarchal codes. Lily Briscoe does not marry in the text. Mrs. Ramsay has eight children, and she is very interested in encouraging couples for a romantic union. She encourages Minta and Paul, William Bankes and Lily Briscoe. But Lily Briscoe does not marry and by remaining single she is actually challenging the heterosexual normative behaviour. She remains artist. Therefore, she is artistic surrogate for Virginia Woolf. We can see the voice of patriarchy right from the beginning. We have the negation of Mr. Ramsay which is carried forward by Charles Tansely when he said, "Woman cannot paint, woman cannot write".

There are very interesting things about Lily Briscoe's painting that she is not painting any man folk, and she is painting a mother and her child. So she is celebrating motherhood. Lily Briscoe resembles herself to Virginia Woolf by doing this kind of painting because Virginia Woolf celebrating a woman's tradition in art and Lily Briscoe is also doing the same when she is painting a picture of motherhood. Both

believes that the history of woman's writing is to be on earth and celebrated. Virginia Woolf talks about woman artist as if it is her duty to bring woman writer into the focus from marginalised voices.

CONCLUSION

Lighthouse does not convey anything and basically Virginia Woolf writing about herself. It talks about the struggle of woman artist, her difficulties of artistic process. In 'A Room of One's Own' she talks about how creativity type-side. So Lily Briscoe does not let happened to her. Because one can find Lily Briscoe always tries to hide her painting from man's eyes because men are judgemental. Therefore till the end one can see that she does not fall into two traps. Trap of matrimony and trap of following a text by male, so far as artistic career is concerned. So we can say that 'To the Lighthouse' is a journey of a Lily Briscoe and the struggle of Virginia Woolf's process of writing a text.

REFERENCES:

TO THE LIGHTHOUSE, VIRGINIA WOOLF, PEACOCK BOOKS, 7/22, ANSARI ROAD, DARYA GANJ, NEW DELHI-110002
TO THE LIGHTHOUSE, VIRGINIA WOOLF, UBSPD WORLD CLASSICS PVT. LTD.

* Hemlata V. Varde

A Critical Analysis of Origin and Development of English Language

This study mainly focuses on the origin of the internationally renowned language and how with passing time its features changed. The origin of the language actually started when the Germanic Tribes invaded the major parts of Britain in the fifth century. These Germanic Tribes were Angles, Saxons and Jutes. It belongs to Indo-European Family of languages. And in this family it belongs to Primitive Germanic group. The study has shown the connections and similar qualities between them. The research paper has shown the connections between them. The study also throws light on the different time periods which have contributed in the development of the English language. The development of the language is divided into three periods namely Old English Period, Middle English Period and Modern English Period. The features of the present English language are very different from the English spoken during fifth century. How some factors which are important in the concerned language like inflexion, word order, vocabulary, spelling, pronunciation etc. changed during course of time, is shown in this research paper.

Key Words: origin, development, Germanic, dialect

We use language for communication. Language may be written or spoken. There are many theories talking about the origin of language. There is a great discussion on origin of different languages too. English is also among them. Like many languages English has evolved through generations of speakers undergoing major changes over time. English has gone through major changes. The people of different time period used the language differently. Some of the political, social and commercial reasons are responsible for it. If we want to study the origin of any language, we can trace it back to its ancestral one.

We can see some common features among some languages and can find some connectivity between them. On this basis languages are grouped under different families. Among them Indo-European Family of languages is the family which has included nearly all European and Indian languages. This family has eight groups of languages i.e. Eastern, Greek, Armenian, Albanian, Balto-Slavonic, Italic, Primitive Germanic and Celtic. On the basis of some common qualities they are shown under this family i.e. its structure and its vocabulary. In structure which is a part of grammar the languages of the family have

'parts of speech'. Indo-European languages have parts of speech. Secondly the languages have a nucleus of fundamental roots in vocabulary. Most of family relationship and domestic things have common roots. For example 'mother' in English, 'mater' in Latin, 'matr' in Sanskrit, 'moeder' in Dutch.

Among all the eight groups English has more similar qualities with Primitive Germanic. One important feature is the stressed remained on the root syllable of a word or nearer to its beginning. The second feature is a 'two-tense' verb system. We use the word 'stress' and 'accent' for each other. But acc. to C. L. Wrenn there is difference between them. 'Stress' is emphasis or force with which the sound is uttered. While 'accent' is for pitch and intonation. Both stress and accent have unique importance in different tongues. Because of the said features of the stress the syllables at the end of a word will be blurred first in utterance and finally they will be lost completely. This can be considered as one important reason behind reduction of inflexions. A third feature of Germanic is two different kinds of verbs namely strong verbs and weak verbs. Verbs that show their tense by change of vowel are called as strong verbs. For example drink, drank, drunk.

* Assistant Professor, English Department, DNP Arts & Comm. College, Deesa.

Weak verbs are those verbs that show the actions which are derived from other words. And they do not change their root vowel during changing tense. For example, love, loved, loved. Thus English is a member of Indo- European family. And in this family it belongs to Germanic group.

The development of English language can be divided into three periods- Old English, Middle English and Modern English. Time period of 450 to 1100 is known as Old English or Anglo- Saxon. There were many inflexions and the period was called as of full inflexions. It had free word order. Because of the inflexions if the words were not arranged in a proper or fixed pattern in a sentence, then also it will be meaningful. The vocabulary of the Old English was homogeneous. We can find only few words of Latin and Norse. At that time the language was pure and was not mixed with the words of other languages. In the case of pronunciation it was not confusing as today's English. From the spellings of the words it was easy to pronounce them correctly. The literature of the period is mostly in the language of King Alfred's Wessex or West-Saxon.

The second period of the development is Middle English. It was the time period of 1100 to about 1500. It nearly started with the Norman Conquest and ends with the close of the Middle Ages. It was the transitional period. It shows many changes. Inflexions were reduced. So it was called as the period of leveled inflexions. Because of the reduced inflexions the word order became less free. It made the usage of great use of prepositions and periphrases. Vocabulary of the language was mixed with the words of other languages. Because of the Norman Conquest, the culture and the language of France influenced England. Unlike Old English there was

confusion in spelling pronunciation. The pronunciation of the letters of spellings of the word was changing and on the other side the French writers used their own methods of spelling. Because of this more confusion occurred. There was use of Latin language too. Later with the growing England a mixed dialect largely East Midland in character became the main dialect. During this time period, Caxton introduced printing in England. Because of this there was a drastic change from Middle English to Modern English.

Modern English starts from 1500 to the present day. This time period is subdivided into Early Modern English Period and Later Modern English period. Early Modern English Period is from 1500 to 1700 and Later Modern English Period is from 1700 to present day. During Modern English Period there is a great reduction in inflexions. It is also called as the period of lost inflexions. Because of reduction in inflexion, the word order becomes rigid. Words have to be arranged in proper way to make a meaningful sentence. Vocabulary has become heterogeneous. Many languages have influenced the vocabulary. The letters of spellings of words are now not the phonetic representation of the actual sound. There is a huge difference between many spellings of the words and their pronunciation.

English language has its roots in Primitive German. We can see many changes in its major features during different time periods.

References:

1. Wrenn, C.L. The English Language .Noida :Vikas Publishing Pvt Ltd,2004.
2. T. Wood, Frederick. An Outline History of The English Language. Delhi. Macmillan Publishers India Ltd,1969.

*Dr .NAMRATA M.VYAS

Arts (English)

Research Zone India

Vol 7

Issue — (3)

June.— 2019 Page - 45 - 49

ISSN 2319 — 8168

QUEST for the self in female characters in island of a thousand mirrors by Nayomi Munaweera

Abstract: This paper aims at emphasizing the brutal civil war through the eyes of a female writer. The burden of banishment and belongings, and tough demand of existence has been faced by two girls - one Sinhala, the other Tamil, who navigate their histories, adolescent suffering and their lives distorted by dreadful violence throughout the history of civil war in srilanka. This paper will examine the cruelty faced by the two girls and how their identity, choice and career turned in different perspective. The novel touches Sri Lankan lives and explores this violence from both Sinhalese and Tamil offenders. Before civil war tears the tapestry of Sri Lanka apart, the lives of two young women from two very different families are fatefully linked by one chance encounter. Yashodhara lives a full life with her Sinhala family, rich in love though living in the social hierarchies, her parent's ambitions and the differences between Tamil and Sinhala people. Everything goes stable until the family's tranquil existence is traumatized by the outbreak of violence. Saraswathi, one of the leading characters is living in the active war zone and dreams of becoming a teacher. But her hopes for the future are trodden when she is arrested by a group of Sinhala soldiers and dragged into the heart of a conflict which she has tried terribly to avoid. NayomiMunaweera doesn't switch to the story of one family perspective but also putting lights on the mind and body of the Tamil woman who, after being brutally raped, joins the defenses of the Tamil tigers and on the other side how identity of the woman fractured with the traumatic experience of the war has been taken into account.

Keywords: identity, civil war, women characters

It is necessary to be aware of the history of the srilankan conflict to understand the topic. To begin with background of the novel *Island of a thousand mirrors* takes you into the turmoil of Sri Lanka. This novel was long listed for the Man Asian Award 2012 and short listed for the 2013 DSC prize for south Asian literature as well as titled with the regional winner of the commonwealth book prize in Asia. She is also prizewinner abroad, Oakland writer. *Island of a thousand mirrors* is a fictional work depicting the very real Sri Lankan civil war, which ended back in 2009. The origins of the Sri Lankan Civil War were constantly in political bitterness

between the majority Sinhalese and the minority Tamils. The roots of the modern conflict lie in the British colonial rule when the country was known as Ceylon. There was initially little tension amongst Sri Lanka's two largest ethnic groups, the Sinhalese and the Tamils, when Ponnambalam Arunachalam, a Tamil, was appointed representative of the Sinhalese as well the Tamils in the national legislative council. In 1919, major Sinhalese and Tamil political organizations united to form the Ceylon National Congress, under the leadership of Arunachalam, to press the colonial government for more constitutional reforms. However, the British

* M.K. Bhavnagar University, Bhavnagar, Gujrat

Governor William Manning actively encouraged the concept of “communal representation” and created the Colombo town seat in 1920, which dangled between the Tamils and the Sinhalese.

Island of a thousand mirrors is a story about the memory of civil war which has been destroy in books, culture and in history in literature world then somebody write a new book with a new culture and invent a new history which nayomi munaweera has does in her debut novel by describing the srilankan civil war through female point of view. Author has provided an intimate look at life in srilanka during the conflict. For three decades, Sri Lanka’s civil war tore communities apart. In 2009, the Sri Lankan army finally defeated the separatist Tamil Tigers guerrillas in a fierce battle that swept up about 300,000 civilians and killed more than 40,000. More than a million had been displaced by the conflict. This debut novel told in a first person narrative, the book moves at a cracking pace as the narrator, yashodhara, takes us back to the story of her grandparents and her parents before she starts weaving her own. She tells the story of her own Sinhala family, as a child in Colombo, yashodhara’s and her siblings’ lives are shaped by social hierarchies, their parents’ determinations, adolescent love and obviously, the differences between Tamil and Sinhala people; but the peace is shattered by the tragedies of war. While on the other side sarswathi is a Tamil, is living in the active war zone and dreams of becoming a teacher. But her hopes for the future are trampled when she is arrested by a group of Sinhala soldiers and pulled into the heart of a conflict she has tried desperately to avoid.

The identity crisis has been started when the war has come out and hand in hand the lives of two girls, their family, dreams, and innocent perspectives on the developing chaos are exactly the same from one another but the root

of their lives, mentality, perspective and decision were quite different from each other. Identity has always different norms which can never be fixed because it all depends on the situation face by the characters. To some degree, we all have such identity which does not have fixed direction. Michel Foucault has rejected the view of a person having an inner and fixed identity. He identified the self as a continuing discourse shifting communication of oneself to other. Characters are the victims of circumstances which forced them to do the right things according to their own thought whether it results in good or bad. The term fracture is defined as a small breakage of the personality which is often not visible to the outside world and only felt by the person who is suffering from. The term fracture here not only about the impact of immigration, individuals experience a wide range of difficulties but also about demands survival in terrible violence. Yashodhara and saraswathi’s stories are the lateral inversions of each other. Both of them are stuck into the roles that they are forced to fulfill, one through exile and the other through war. Both the protagonists struggle to find appearance of clarity within the spectral clear charts of their personal histories that had been drawn for them by others. Which means our personality depends on others role plays in society by one or another way we have to face it for the existence. Both the women Characters are fighting a war that was never hers, just like the thousands in the island who are sacrificed in the name of the greater cause, the greater war. yashodhara’s story has also captured the theme of exile and belongingness in her identity which tempered with sensuality. The love story between Tamil boy and Sinhala girl, representing two ethnic group sharing then fighting over the island nation. The deeper love story is also between the sisters, yashodhara and Lanka and their best friend shiva lives with family in the upper floors of the girls’ home in the capital city of Colombo. A generation earlier, the girl’s formidable grandmother reluctantly agreed to rent to Shiva’s family because she needed the

income. Later on the upstairs becomes foreign territory, ruled by different gods and divergent histories.” nobody foresees the daughter yashodhara (yashodhara’s mother, as a teenager) and the son above falling in love. Similarly nobody could allow the romance, once revealed. And then funny internal conflict rages between upstairs and downstairs until riots break out and family got scattered. Afterwards, the Sinhala family migrated to America and Tamil to north of srilanka, yashodhara and her sister lanka are indoctrinated into the great American dream by their Parents Nishan and Visakha with variable amount of success. And years later when yashodhara is growing up in that same house, history repeats itself, passion once again struggles with politics, society, and culture and clashes between past with present. The destiny of woman has always been knotted around family, whereas the fate of the family has been intertwined with the rest of society. Srilanka has faced long and brutal war where civilians have been habituated seeing war victim body. Yasodhara’ life in the initial stage, reveals around her family and different culture. Yasodhara’s domestic life trapped around beauty, happiness, and later, realizes for being trapped. When she realizes her married life getting shattered, she chooses to glorify it but after the trial, she feels guilty and depressed. Man always needs a woman’s body, her sacrifices but they never accept her companionship and in her dreams, desire, and aspiration. However, no one can enslave themselves for a long time, therefore, Yasodhara went away from her husband and reality. It is human nature that no one can carry burden pain and humiliation in the domestic life. Feminism works on woman’s oppression and fights over the eternal feminine and how women can achieve the true self is also the question of the discussion. This marks an effort to inversion all the perceptions of manhood and womanhood. Saraswathi’s conflict, quest starts from becoming a victim of rape then she indulged in the conflicting zone where she becomes a strong warrior to take revenge through becoming a suicide bomber.

Subsequently, she tries to resolve self through signing in the LTTE camp, then, revitalize her choices being made by the social and familial forces. It is not like to toss the coin and decide but making choices is also a reflection of others forces such as family and society. The novel’s most heart-stopping episode and there are many of these includes, the rape of an innocent, the death of a sister reveals perpetrators from both sides. In the second sex Beauvoir emphasis,

“When she no longer needs a defender, she goes without a guardian; as a sex, she is no longer taxed with incapacity. Unmarried or widowed, she has all the rights of man; property grants her sovereignty: she governs the fief that she owns, meaning she dispenses justice, signs treaties, and decrees laws. She is even seen playing a military role, commanding troops, taking part in the fighting.” (139)

Introducing the second character saraswathi, Fulfilling dreams of oneself but sometimes outside zone becomes the crucial reason which effects on the dreams of the character which has happened in the character of saraswathi. She narrates about herself,

“I was named for Saraswathi, the serious eyed and studious goddess of learning. When I complain to Amma, she only laughs and says, “look how wisely we have named you”, and it is true because there is something in me that loves the glide of pages between my fingers, the stroke of my pencil across paper, the hush of the village classroom. Even now I am studying for the teacher’s certification. Next year when I am seventeen, I will take the exam and one day maybe I will be the village schoolteacher”(Munaweera 135)

This is how saraswathi describes her dreams and wants to acquire. But in the next line she herself has a doubt whether can she able to

fulfill her dreams or this will be only the nightmare. She says,

“But these are big-big dreams for somebody living inside a war, so I don’t speak of them often. Sometimes I get this breathless feeling that the war is a living creature, something huge, with a pointed tongue and wicked claws....” (Munaweera 124)

Saraswathi was living with her Amma, Appa, brothers- Krishna, Balaram, Kumar and her sister luxmi. Once tigers had gone to school where they have shown the video to students of what Sinhala were doing with Tamil people and talked with leader, and their life long struggle for Eelam, which the home these Tamil people live safely far from Sinhala. But then the twist has come with the two brothers of the saraswathi Balaram and Krishna has got the determination to help their people and Joitthe camp. And they wanted to be brave and known as valiant fighters. But unfortunately the bodies of her brothers were torn apart over the disputed territories leaving us no fragment to mourn. This is the sad event which changed the life and dreams as well as the identity of her. After later she has been raped by Sinhala soldiers which traumatic experience has ever happened with her that left her dreams aside when her sister luxmi brings the books into the room she can no longer ignore the pages and narrating:

This is how saraswathi’s identity for what she wanted to become, has torn apart and she has been forced by her parents to join training camp because her parents wants her to see as a hero and learn to fight. Here is the question against the society where a girl who has been raped has to sacrifice the life and to leave each and every aims of life besides. In the days of civil war where the violence towards women really grab the attention of the reader. Her mother told to her that, “Think, my girl. What will you do here?

What man will take what the soldiers have spoilt? Who will give their son for your sister? If you don’t go, you will ruin us all.” Then the reply from saraswathi: “I beg for my life. “Amma, please. Let me stay with you.”(Munaweera 145) This is how the identity clashes when woman has to sacrifice her dreams, passion, freedom and everything which has been asks for. This is the perfect example of how everyone loses in war.

The main objectives of this paper is to provide theoretical insights into Women’s quest for identity, as constructed in Island of a Thousand Mirrors by NayomiMunaweera. Munaweera who is born in Sri Lanka and grew up in Nigeria. She immigrated to the United States during her early teens. Island of a Thousand Mirrors is her debut novel. It explores the lives of three women, Yasodhara, Lanka and Saraswathi, and the destructive effects of civil war upon their lives, which affects them both within and without Sri Lanka. Yasodhara lives with her family where she gets rich love and lives comfortable. But her family believes in their subtly made idea of social hierarchy and ambition of parents are shown at the top. Whilesaraswathi’s journey quite different than Yasodhara because escaping from the war and living outside the war zone gives differ life strategy. Some Characters are forced to live such condition. Their lives and ideology made through the event happens in the lives of the character. NayomiMunaweera has not written in one-sided affected character caused by the war but she has focused also on the character who lives in the active war zone. Saraswathi among many women lived in the war zone is depicted in the novel. Her innocent nature, future dreams, and hope is transformed and vanished after she becomes a victim and drawn herself in the conflict of the war. The journey of a two woman character from very

different families and their individual ideology is shown. Sri Lankan writing in English has been greatly influenced by the ethnic conflict, especially when it comes to works by Sri Lankan-American writers these writers, who come from varying ethnic backgrounds, unite in the respect of being Sri Lankan writers, who deal with similar issues, from different perspectives.

The novel *Island of a Thousand Mirrors* has shown the war in two ways in absence and in presence. Munaweera represents the background of the war through the eyes of the American exiled Yasodhara and her family who listen to the news with the assumption that something is going to happen and engaged themselves in helpless temper. To conclude the paper describes about national, ethnic, religious as well as indirectly shown the individual's quest for the identity reaches the self to the great depth of understanding which is been strongly adopted in the novel through the female character who do not only have survived but also acquired a great lesson of life.

Yasodhara, on the Sinhala side of the conflict, manages to get an opportunity to flee to America with her sister, Lanka. Saraswathi, on the Tamil side, is not as privileged. Munaweera tears these women apart, but in completely different ways. Neither is left undamaged by the war, regardless of the opposing routes they take. Although Yasodhara is literally torn from her family and place of her birth. While, Saraswathi's body is torn apart by soldiers, an event which

splits her from her family. Yasodhara enters a loveless, arranged marriage, and Saraswathi enters boot camp to become a Tamil Tiger, a mercenary. Thus, Munaweera keeps the two voices in an equal fraction of stage, life and, time. It is seen that not a single one is left undamaged by the war in mentally and physically. This is the novel that is not dedicated to describing the scenario of the war but mainly how people are affected is described, especially about two young women. The novel also gives messages through portraying real characters in the novel to show the need and desire to reach out ones' own root. During the 20th century, the South Asia region has been afflicted by a series of internal and internationally influenced conflicts during which women and girls suffer disproportionately. While experiencing the same trauma as men, women, and girls are also targeted for specific forms of violence, including different types of sexual abuse, exploitation, and extortion. The three protagonists Yasodhara, Lanka and Saraswathi show the 'becoming' and 'being' because their existing individuality is affected by their present. These are women who have lost their previous individual self and that individual self was their identity and now they have a new cloak of a different identity

Work cited

Munaweera, Nayomi. *Island of a Thousand Mirrors*. Colombo: Perera Hussein, 2012. Print.

Beauvoir, Simone de. *The Second Sex*. New York: Vintage Books Edition, 2011.

* DR. FORAM Y. VYAS

Arts (English)

Research Zone India

Vol. 7 Issue — (3)

June.— 2019 Page - 50 - 53

ISSN 2319 — 8168

Feminist Perception in the Novels of Anita Desai

ABSTRACT : The 20th century, women writer's made their presence felt in their world of literature by writing about modernism and feminism. Anita Desai is a prominent female writer who needs no introduction. Her earlier works mostly dealt with the female psyche, marital discord, identity- crisis, feminine sensibility and the enclosed domestic space. This paper aims to understand her novels from a feministic perception and multicultural perspective. Born of a Bengali father and a German emigrant mother she was educated in India, and married a Gujarati. She spent the first phase of her life in India, and now divides her time between India and the United States. She herself brilliantly encapsulates the meaning of multiculturalism, having been born and brought up in a multicultural family and marrying, and having other multicultural homes of her own. Over the last two decades, research into gender and politics has become an established subfield of literature, the way in which the relationship between women's description and sustentative representation has been operationalized. Feminist perception has certainly given a fresh ardor and excitement to literary studies. The feminist movement since early has made a great impact on the world in developing the social status of woman fighting for her rights in the poor as well as rich countries to a very large extent. Literature in geocentric texts across the world is raising the question of identity of the most marginalized and stifled creature called woman in the phallocentric social setup. A reasonable perception of women in literature and works by women writers has unveiled some of the Prejudices at work in traditional approaches to literature hitherto by a masculine perspective.

Key Words: Female psyche, marital discord, Identity-crisis, Feminine sensibility, Multicultural perspective

Introduction:-

The rise of Feminist movement led to improve the status of the entire community of women after Independence, thus offered equal rights and place for women in society. Indian constitution also offered equal rights for women in the society. This changed the attitude of women towards the society and the family members. This change made them survive the conflict between old customs and traditions to the new one. Here started uplifting waves of feminism by several writers who had pointed towards the problems of the women and also done upliftment of the women who was playing the secondary role in the society. Wave of Feminism in India, this problem produced many

writers who evolved the concerns of Indian women in their work of Art. Woman and man relationship, Marital Rape, Humiliation of woman, gender discrimination, self identity power and sexual Harassment, child marriages, dowry are the relevant themes in the fiction of contemporary writers such as : Kamla Markandey "*Nectar in the Sieve*", Shashi Deshpande's "*The long Silence*", "*Roots and Shadows*", "*Binding Wine* , Anita Desai's "*Cry the Peacock*", "*Fire On the Mountain*," "*Voices of the City*", "*Fasting Feasting*", Nayantara Singhal's "*The Day In The Shadow*", Shobha Dey's , "*Socialite Evening*", Bharti Mukherjee's "*Jasmine*" and "*Desirable Daughters*" and Arundhati Roy's "*God of small Things*".

* Maharaja Krishnakumarsinhji, Bhavnagar University, Bhavnagar

Anita Desai probes into the inner consciousness of her women protagonists and explores the realities of their lives. Owing to their indomitable spirit and compromising attitude, they emerge as winners after undergoing considerable hardship. Maya in Anita Desai's *'Cry The Peacock'* fails to tread the path or play, The Societal roles traditionally assigned to an Indian Women . Maya is Hyper Sensitive, young girl who undergoes great mental trauma born of her marriage to a much older, business man Gautama. He is insensitive towards her physical and emotional needs. Gautama's indifferent attitude towards the astrologer's prophecy along with his extreme involvement in his professional Life intensifies Maya's neurosis. Gautama expects his wife to follow all customs and traditions of Indian society and be tolerant, submissive, and compromising. In the initial years Maya tries to fulfill his desires by being a duty conscious Indian Wife but when she finds that his husband Gautama is insensitive towards his emotions, she becomes silent and passive. To understand the feelings and emotions is impossible for Gautama to realize. Their relation became more complicated and distant. To get rid of such relation, Maya Kills Gautama by pushing him off the terrace.

Anita Desai's work represents a unique blending of the Indian and the western. Novel sketch the bewilderment of the individual psyche confronted with the over bearing socio cultural environment and ever beckoning modern promise of self gratification and self Fulfillment. In the Face of this dual onslaught, Desai's protagonists, male or female maya, sita, monisha and amla, sarah, Nanda and Raka; Bim and Tara; Devan, Baumgartner are seen pained and alienated at different junctures of the philosophical spectrum.

Applying Sociological, psychoanalytic, structural and alternative approaches of formal textual analysis, the essays within the present anthology take a recent look at established works, revealing aspects of study unexplored, offer critically perspective probes in to individual novel and explore the development of images,

symbols and alternative poetic device, besides diverse narrative methods. An indispensable Source book for students, researchers and teachers of Indian English and commonwealth Literature in general and fiction, and also Anita Desai in her particular manner, a perspective companion for research in sociology and women studies.

Anita Desai's characters frequently suffer from a gnawing sense of collapse within and disjunction from the world around. They are highly conscious of their inability to connect the fragments of their experience of time and self hood in an included whole, by an antithesis in emotion and thinking in reason and imagination within themselves.

In her novel, *Where Shall We Go This Summer?* (1975), Anita Desai analyses the trauma of a sensitive woman who is unable to accept the dictates and demands of a male-dominated marital life but ultimately comes to terms with it. Written in a lucid prose that is archetypal of Desai's work, this novel comes very close to *Cry, the Peacock* in the description of a woman's psyche under pressure, brought about by marital discord. In *Where shall we go this summer?* Desai is once again back in her forte of delineating the emotional reactions of sensitive women. In this novel, Anita Desai presents an intense identity crisis of the central character Sita, a sensitive woman in her early forties. Unable to live in the strife-torn present, she is in the throes of identifying herself with the past, represented by her childhood on Manori Island twenty years ago. The past becomes a psychic residue in her 'personal unconscious', the backdrop of her life, and her obsessive preoccupation with it gives her the strength to leave her home, husband, two children and the urbanized life of Bombay for Manori Island where she thinks she would be able to live under a magic spell.

This paper also shows one middle class woman who wants to escape from her routine and boring middle class life. She is torn between to abandon boredom and the realization that the bond that bind her can't be broken. This chapter

also shows the inner and outer conflict of the protagonist Sita, her attachment with her father and belief in magic which wouldn't happen, her escapism from normal life, and at last come back again normal life. Anita Desai is considered as a feminist writer in Indian English literature though she confessed that her intention isn't towards feminist views but unknowingly her most of the novels has the fragrance of feminism. Even her all the novels are rich in minute description of nature. She has power to connect and intermingle the nature with human feelings and senses. She also got success in giving the exact reflection of women's unfulfilled desires, views, emotions, and sometimes her inferiority in this male dominated world.

The relations between the four brothers and sisters Raja Bim, Tara and Baba in Desai's 'Four dimensional' novel *Clear light of day* (1980) are similarly threatened by their inability to perceive the deep connection with each other hidden under the apartment divergences and differences from the other. From their early childhood, Raja and Bim find a greater mental and temperamental affinity with each other than with their other brother and sister, Tara and Baba. Both Raja and Bim are bold independent and possess a fiery, impetuous spirit. Anita Desai to present what she states to be the theme of the novel: 'Time as a destroyer, as a preserver and about what the bondage of time does to people'.

In *Clear light of Day* also, Anita Desai also uses music and responds to it as a test of the protagonist's sensitivity and maturity. It is also a reflection of the person's ability to experience emotions. Bim's response to the programme, her surrender to the atmosphere of the evening is an indication of at least a partial resolution of the antithesis of reason and emotions, imagination in her. The novel *Clear light of Day* covers the two generations of Das family. The misunderstanding hatred and hostility caused by deep seated prejudices represent the darkness of the night which is removed by the clear light of day which stands for clarity of vision brought about by sympathy, friendliness and

wisdom. The novel is set in old Delhi and shows the changes that the Das family goes through since 1947. The story deals with the life of four family members of the family: Tara, Bim, Raja and Baba. The focus of narration is on Bim. She sacrifices her whole life firstly to look after the brother and sister educating and marrying them. She takes care of mentally retarded Baba and senile Mira Masi. While doing so, she imparts her duty as the elderly child in the family after the death of father.

Bim is a lecturer in History. Her responsibilities and isolation develop a kind of antagonism against Raja and Tara. Raja is married to a Muslim woman and is in Pakistan while Tara is abroad with her ambassador husband leaving Bim behind at the hands of destiny, seeking their own pleasure in their matrimony. The novel has got a long space of time. After a lapse of time Tara comes to Bim in anticipation of the wedding of Raja's daughter Moyna, Bim thinks and rethinks and Bim's shedding of sarcasm is seen. Time plays an important role, Raja and Bim's love for poetry is significant. Raja is fond of Urdu poetry and poetry in general reflects Bim's feelings and thoughts. But the most significant use of poetry is at the end of the novel which signifies that this is the clear light of day. It is the realization that dawn upon Bim dispelling all her confusion and arousing motherly feelings for her brother and sister.

In this paper the author conveys Anita Desai's view regarding feminism that in all her novels, Anita Desai conveys the inner urges of her female protagonists through interior monologue, the diary writing, and the depiction of situations, which echoes the inner mood of the characters and the apt choice of situation where feelings are revealed suddenly with dramatic impacts. Such techniques help her to delve deeper into the inner world of the women and delineate their psycho emotional reality in totality. What is more significant about her technique is that she never tries to rationalize the actions of the women protagonists in her fictional world but grants freedom to take action in their own way. In this way, she has made a sincere endeavor to

contribute to the Indian fiction with a feminist concern, though she has cautiously avoided associating herself with any feminist movement.

Declaring her concern with individual man and women, she makes her novels revolve round some man and women of exception, often round incompatibles couples, and strives to explore the feminine psyche of her female characters in varied moods and nuances. Her characters typically comprise women of all age groups from a girl to the old women and of different types intellectual, hypersensitive, typical housewife, spinsters etc. This brings Desai's writing to the corpus of 'Women's writings' indeed.

This paper tries to form an exploration into the personal trauma experienced by number of characters within the novels of Virginia Woolf and Anita Desai. A weird similarity may be perceived among the characters created by these two precious writers, though they belong to socially and culturally completely different milieus. This similarity is rather interior than exterior. Since the human individual is an integrated being with mind, body, and spirit, the confused psyche of the characters in the novels of Woolf and Desai are viewed from different angles and thus takes a holistic approach in the analysis.

In this paper, in order to express the agony experienced by their protagonists, Woolf and Desai use the interior monologue and the stream of consciousness as their narrative techniques, the abandon of the traditional linear structure of the novels with a liberal use of symbols, motifs, and archetypes. This in itself can be studied as an exclusive topic for comparison. Both Woolf and Desai is keen observer of nature and what they observe- even if it is an insignificant creature like a snail or praying mantis- gain inordinate magnitude, as it becomes a relevant symbol or a metaphor in their novels. There are also a few dream sequence or visions, which the two

writers use to project the inner anguish of their sensitive characters. From above literature reviews the researcher can come to know that how much work is done in her topic. Now the researcher can give some new insights into her topic in further chapters.

To sum up, it is Anita Desai's tender, enthusiastic, and compassionate novel about family scars, the ability to forgive and forget, and the trials and tribulations of familial love. Her novels are essentially reflective of the unenviable situation of the stressed contemporary Indian women, which she has depicted with great artistic finesse and astounding originality. Anita Desai's commendably realistic depiction of the contemporary Indian women's situation and the pragmatic solution she puts forward accord her novels, an enduring importance for their affirmative eloquent marriage for women and the whole humanity as well. Desai moves a step ahead in the portrayal of traditional wives and created a heightened feminine sensibility in Sita. This the intense story of a sensitive young wife torn between the desires to abandon the boredom of any hypocrisy of her middle class.

Works Cited

Desai Anita, *Cry, the Peacock*, London : Peter Owen, 1963; New Delhi: Orient Paperbacks, 1983. Print.

Clear Light of Day, London: William Heinemann, 1980; Great Britain: Penguin.

Where Shall we Go this summer?, Delhi: Vikash publishing House, 1975; Delhi :Vikasha Publishing House, 1975; Delhi: orient paperbacks, 1982.

Jain ,N.K. 'Women in Indo-Anglian Fiction'. Manohar Publication, New Delhi, (1998) Print.

Singh,V,& Singh, D, *Feminist Voice In Anita Desai And Other Women Novelists*

VSRD Technical & Non Technical Journal, 3(6), 246-250. (2012).

* Chavda Aniruddhsinh K.

Arts (Psychology)

Research Zone India

Vol. 7

Issue — (3)

June.— 2019 Page - 54 - 56

ISSN 2319 — 8168

Academic Disciplines and Personality Traits

Abstract : It is difficult to say whether surrounding have an impact on our personality traits or it is the other way round. Sometimes people get career suggestions based on their personality traits and sometimes they get generalized based on personality traits based on their career choices. For example; "you talk a lot, you should be an advocate" or "all painters tend to be introverts."

Similarly, there are so many myths and beliefs about introvertism and extroversion. Such as introverts are socially anxious or extroverts are not trustworthy etc. This paper is attempting to address the question that do people choose their area of study based on their personality types?

In the present study, we investigated the personality types among arts, commerce, science, and engineering college students, studying in the third year of their graduation from old Ahmadabad colleges. The experiment consisted of 120 students, 30 from each discipline. For this purpose, Neuroticism and Introversion-Extroversion Inventory (NIEI) by I. S. Muhar, Prabha Bhatia and Geeta Kapoor was used. The obtained data was analyzed through SPSS test to know mean differences between arts, commerce, science, and engineering students with respect to gender. The result revealed that gender has no effects on the subjects of different personality same as the different discipline have no effect on personality types of subjects.

Keywords: Neuroticism, introversion, extroversion, personality

Academic Discipline and Personality Traits

To begin with the topic, let us understand what does being an introvert or an extrovert mean? A simple definition of an introvert is a person predominantly concerned with his/her own thoughts & feelings rather than external things. An extrovert on the other hand is a person predominantly concerned with external things or objective considerations, a sociable person.

Extroverts and introverts have a variety of behavioral differences. According to the Journal of Psychosomatic Research, extroverts are more prone to obesity: men in the most extrovert category were 1.73 times more likely to be obese than their most introvert counterparts, while extrovert women were 1.53 times as likely to be obese. According to another study, extroverts tend to wear more decorative clothing, where as introverts prefer practical, comfortable clothes. Extroverts are likely to prefer more

upbeat, conventional and energetic music than introverts. Personality also influences how people arrange their work areas. In general, extroverts decorate their offices more, keep their doors open, keep extra chairs nearby, and are more likely to put dishes of candy on their desks. These are attempts to invite co-workers and encourage interaction. Introverts, in contrast, decorate less and tend to arrange their workspace to discourage social interaction.

Although extroverts and introverts have real personality and behavior differences, it is important to avoid classify or stereotyping by personality. Humans are complex and unique, and because extrovert varies along a continuum, they may have a mixture of both orientations. A person who acts introverted in one scenario may act extroverted in another, and people can learn to act "against type" in certain situations. Jung's theory states that when someone's primary

* Ph.D. Scholar - Psychology, Hemchandracharya North Gujarat University, Patan, Gujarat,

function is extroverted, his secondary function is always introverted (and vice versa).

Although many people view Introvert-Extroversion as a dichotomy, most contemporary trait theories (e.g. the Big Five) measure levels of Extrovert-Introvert as part of a single, continuous dimension of personality, with some scores near one end, and others near the half-way mark ambiversion is a term used to describe people who fall more or less directly in the middle and exhibit tendencies of both groups. An ambivert is normally comfortable with groups and enjoys social interaction, but also relishes time alone and away from the crowd.

Literature Review

In 1982, researchers Campbell and Hawley performed a study confirming Eysenck's theory, regarding the tendency of introverts and extraverts to prefer different environments. Their study of students revealed that extraverted students preferred open, noisy areas of a college library to study in, where they had opportunities to socialize with others. In contrast, the introverted students chose secluded areas of the library, often hidden by tall bookcases, so that they could work in solitude. These findings supported Eysenck's theory that those that scored higher on the extraversion scale would be more attracted to areas of the environment with higher stimulation, than those who scored higher on the introversion scale.

A paper written in 2005 analyzes the views and opinions of psychologists Hans Eysenck and Raymond Cattell, as well as other experts, as they pertain to introverted and extroverted personalities. This paper details the profound personality differences between introverts and extroverts. The writer of this paper contends that while it is common knowledge that extroverts are more outgoing than introverts, there are significant differences in situations and environments which are intentionally sought out by extroverts, which is explored in this paper. This paper examines Hans Eysenck's theory regarding the differences in individual personalities, which the psychologist contends develop due to specific biological differences

in the individual. This paper delves into Eysenck's opinion that an introvert's nervous system differs greatly from that of an extrovert's. Eysenck contends that an introvert's nervous system is more easily aroused than that of an extrovert's. This paper discusses various case studies conducted on both introverted and extroverted individuals as well as presenting the

Objective of the research:

1. To check whether there is any difference between personality types of male and female.
2. To know if there is any correlation in introvert and extrovert personality types among four different academic disciplines' students.

Hypothesis:

- Ho₁: There is no significance difference in personality types of male and female.
- Ho₂: There is no significance difference in personality types of four different academic disciplines' students.

Method

Participants

The sample of 120 college students was obtained by purposive sampling. The population under study consisted of males and females of arts, commerce, science and engineering colleges, among which 15 males and 15 females were taken from each discipline. The population of the study comprised of graduate students from Ahmedabad, Gujarat University studying in four academic disciplines.

Material

The data was collected by using Neuroticism and Introversion-Extroversion Inventory (NIEI) developed by I. S. Muhar, Prabha Bhatia and Geeta Kapoor, which consisted of 50 items divided in two parts. First 25 items are to find neurotic personality and rest 25 items are to find out introvert and extrovert personality. The items are presented on three point scale having appropriate scores. The sum of these scores gives the extent of neuroticism and introversion-extroversion of an individual.

Procedure

Participants were tested individually. Participants were instructed to choose one

response from the given three responses for each 50 items and were assured about confidentiality of the given responses.

Result

For Hypothesis-1:

The hypothesis that there is no significance difference in personality types (extrovert and introvert) of male and female is accepted at 0.05 significance level because significance in table is 0.239, which is higher than 0.05, so H_0 is accepted. This means that gender have no effect on the subjects of different personality.

For Hypothesis-2:

The hypothesis that there is no significance difference in personality types (extrovert and introvert) of subject of different disciplines is accepted at 0.05 significance level because significance in table is 0.085, which is higher than 0.05, so H_0 is accepted. This means that different discipline have no effect on personality type (extrovert and introvert) of subjects.

Discussions

It is a common notion that a particular branch or discipline of academic talks about the personality traits of a person. For example: those who work on banks, backhand offices, scientist or artists believed to be introvert and people working as literature or administrative are known to be extrovert, while this research is challenging these notions.

Another very prominent prejudice about gender roles is also being questioned. The study shows there is no correlation between gender and personality type. There are other researchers asserting that gender and personality type are correlated. This could be because this research has taken limited trait of personality.

However, the results are opening doors for further research.

Limitations this experiment

- The experiment was conducted in Ahmadabad city only.
- The number of participants was very small size of 120 students.

References

- Boyle, Gregory J. Critique of the five-factor model of personality (2008). Humanities & Social Sciences papers. Paper 297.
- Campbell, John B. & Hawley, Charles W., "Study habits and Eysenck's theory of extraversion-introversion." *Journal of Research in Personality*, Vol.16(2):139-146.
- Vitterso, J. & Niles, F. "The conceptual and relational structure of subjective well-being, neuroticism and extraversion." *Social Indicators Research*, 57, 89-118.
- Hills, P. & Argyle, M. "Happiness, Introversion-Extraversion and happy introverts. *Personality and Individual Differences*." 30, 595-608.

*Vijaykumar Chaturbhai Patel

Arts (Psychology)

Research Zone India

Vol 7

Issue — (3)

June.— 2019 Page - 57 - 59

ISSN 2319 — 8168

BELIEF SYSTEM AND PERSONALITY TRAITS: CONNECTING DOTS

Religion is the opium of the people and it is the sign of the oppressed creature, the heart of a heartless world, just as it is the soul of the soulless conditions - as meaning religion is an escape mechanism and the product of the oppressed people. It is people projecting their needs and desires onto an idealized existence." -Karl Marx Karl Marx had very strong opinions about belief in god or religion. He said "The abolition of religion as the illusory happiness of the people is the demand for their real happiness." Sociologist Meredith McGuire¹ equilibrated view "religion itself as an illusion preventing people from doing anything effective to remedy their condition." She uses example of a religion leaders who speaks out against the dominant social structure for the community such as Buddha living a life renouncing worldly pleasures or the prophets from the Hebrew Bible who constantly railed against the kings of Judah and Israel for not following God's will, and like Martin Luther King who worked through religious channel to fight against racism.

The argument has gone beyond the choice of a person and also been labeled as "disorder" in a book named Atheist Personality Disorder: Addressing a Distorted Mindset authored by Fr. Pasquini. He stated that with the advances in molecular biology, cosmic mathematics and the psychology of atheism, atheism has lost its intellectual validity-being more the product of a psychological disorder whose origins are found in childhood development.

On the contrary, in India there is a strong history of religion driving people's lives. There had been personality generalizations based on the religious belief they follow. In Indian culture confirming to the 'believers' group is considered to be the most acceptable norm. It adds to the acceptance, status and sense of self worth.

Max Weber in reference to religion states that it has historically justified social stratification legitimizing the status quo. In his book, "The Religion of India: The Sociology of Hinduism and Buddhism," he pointed out Hindu doctrine of rebirth simultaneously justifies the privi-

leges of the prosperous classes and gives some hope for the conditions of the lower classes. This belief explains that one's present condition is the result of behavior in one's former life, for example a favored situation is justified as the result of appropriate behavior in the former incarnation. Suggested action for both the class is to therefore behave appropriately in the present social situation in order to obtain a favorable environment in the next life. This theodicy justifies and explains the social status of both privileged and underprivileged and deters the underprivileged from trying to change the existing arrangement.

Brian Meier, Adam Fetterman, Michael Robinson in (2015) conducted 7 studies in multiple ways to know whether people do believe that atheist were angrier than theist (study 1-3) and whether there is any relationship between beliefs and the levels of trait and state anger (study 4-7). Study 1-3 supports the statement of people believing atheists to be angrier as true, whereas study 4-7 found the stereotype to be false.

* Ph.D. Scholar - Psychology, Hemchandracharya North Gujarat University, Patan, Gujarat,

Julie Krueger (2013) conducted a semi-structured interview with 16 self identified atheists to find out their de-conversion process (theist to atheist) with prior arrangement using predetermined questions regarding their religious upbringing, the relation to their religious community, and their experiences with the religious belief. Study indicated that none of the participants were raised as an atheist and had some kind of religious influence in their upbringing. Researcher identified detachment, doubt, dissociation, transition, and declaration as the five

Objective of the research:

1. To find out if there is any significant difference in the personality traits between believers and nonbelievers.
2. To find out if there is any significant difference in the personality traits between married and singles.
3. To analyze the interaction effect of faith and marital status on personality traits.

Hypotheses:

- HO₁: There is no significant difference in personality traits with respect to faith in god.
- HO₂: There is no significant difference in personality traits with respect to marital status.
- HO₃: There is no significant difference in personality traits with respect to faith in god and marital status.

Method

Participants

Ninety-two participants (52 believers and 40 nonbelievers) who identified themselves as believers and nonbelievers participated in this study.

Tools

A Big Five Inventory (B.F.I.) consists of 44 brief personality descriptors to which the participants responds with degree of agreement or disagreement on a 5-point Likert scale which was developed by Oliver P. John, Ph.D. (Martinez and John) was used along with the Gujarati version translated by Rakesh G. Maheta & Dr. Suresh Parekh.

Procedure

The data was collected through both online and offline method. With few participants, personal and semi-structured interviews were conducted for further clarity of their responses. The online method was to discourage any kind of argument, debates or discussion about belief system. The participants were asked a simple and straightforward question to know their belief by answering in yes or no. To verify whether participants are having a clear understating or not, they were probed with questions like how they follow religious virtues, etc. Participants were informed the purpose and were asked to give their consent with the knowledge that their responses would be kept strictly confidential.

Results

As shown in Table 3, there is no major difference in the scores of the big five personality factors between people who are believers and nonbelievers, but there are significant interaction effects between married and singles and faith in god with respect to marital status. This means that marital status and the interaction of marital status with faith in god is significant in explaining the big five personality factors while faith in god alone is not a significant factor. There is a significant interaction effect which means that marital status and having faith in god together play a significant role in the big five personality scores. This means that there is a major difference in all the personality factors of big five inventory's score among people if they are married than when they are single.

Further looking at the significance values in table 4, considering marital status as an independent variable, it was found that married people have a higher score on extraversion, conscientiousness and neuroticism. Marital status has significant difference on extraversion, conscientiousness and neuroticism as their significance level is 0.013, 0.023 and 0.036 respectively which are smaller than 'p' value 0.05. As the result shows in table-5 (B), mean score on extraversion for the singles and married is 26.164 and 29.035 respectively which means

that married have higher score on extraversion than the single. Mean score on conscientiousness for the singles and married is 32.624 and 34.975 respectively which means that married have higher score on conscientiousness than the single. Mean score on neuroticism for single and married is 26.164 and 29.035 respectively which means that married have higher score on neuroticism than the single.

Considering marital status and faith in god together as an independent variable, as per Table 4, it was found that score of faith in god and marital status together have significant differences on agreeableness, conscientiousness and openness as their significance levels are 0.051, 0.037 and 0.003 respectively which are smaller than 'p' value 0.05. As the mean score shows in table 5 (C), believer-married (36.657) and nonbeliever-singles (36.208) score higher on agreeableness than their counterparts and between the two, believer-married scores higher than nonbeliever single on agreeableness. Among all cross sections, believer-married scores highest on agreeableness. Thus, interaction effect between marital status and faith is significant on agreeableness. For conscientiousness, believer-married (36.200) and nonbeliever married (33.750) have scored higher than their counterparts, single in both the category, believer-single and nonbeliever-single have scored less than their married counterparts. Among all the cross sections, believer-married have scored highest on conscientiousness. Thus, statistically, although interaction between faith and marital status is found to be significant, mean scores on conscientiousness are found to be higher in married subjects than the singles, irrespective of their faith. In openness also, we find the scores of believer-married (39.171) and nonbeliever single (41.333) to be higher than their counterparts, however, between the two, nonbeliever single scores higher on openness than believer-married. Among all the cross sections, nonbeliever singles score highest on openness.

Here also interaction between marital status and faith is quite obvious and significant. In this way, among all the five factors of personality, agreeableness, conscientiousness and openness were found to be significant with respect to interaction effect of faith and marital status. From these three significant personality factors also, for agreeableness and for conscientiousness, believer-married have scored highest among all cross sections, while for openness, nonbeliever-singles have scored highest among the others.

Discussion

As per the testing of hypothesis-1, this study did not find any significant difference between believers and nonbelievers in all the five personality factors measured by Big-Five Inventory. This implies that psychology does not support myths like believers being more positive, open or stable compared to nonbelievers. The testing of hypothesis-2 shows that married are more extrovert and conscientious while singles are more neurotic. As the result suggests, hypothesis-3, if we take a combination of people who are nonbeliever-married show that they are more open towards the change which does not mean that believers are rigid and unmarried people are not open towards change but this study shows that believer-married are more agreeable and conscientious while nonbeliever singles are most open. This finding is consistent with our common sense logic that to be nonbeliever in religion dominated country like India suggests de-conditioning of mind and its openness. Similarly, remaining single is also going against stereotypes which also implies openness. So nonbeliever singles score highest on openness is quite consistent.

Limitations of this study:

- The number of participants was very small size of 52 people.
- Data was collected through Google form.
- It has the limitation of experimenter's presence.

* Bhagyshree Acharya

Arts (Psychology)

Research Zone India

Vol. 7

Issue — (3)

June.— 2019 Page - 60 - 63

ISSN 2319 — 8168

Adjustment of Physically Challenged and Normal Adolescents

Abstract: The study aimed to investigate the difference in adjustment between normal and physically challenged adolescents. Altogether 100 school going adolescents of STD 8th to 10th (25 in each category namely, normal and orthopedically handicapped) were purposively selected from different schools of Ahmedabad. Out of which 25 were males and 25 females in each category. Adjustment inventory by R.K.Oza was administered on each subject. On the whole the level of adjustment among the physically challenged adolescents was found significantly lower than normal adolescent similarly female show better adjustment than males.

INTRODUCTION:

The term Adjustment is often used as a synonym for accommodation and adaptation. Strictly speaking, the terms denote the result of equilibrium, which may be affecting by either of those processes (Monroe, 1990). Good (1959) states that Adjustment is the process of finding and adopting modes of behavior suitable to the environment of the changes in the environment. A person with an impaired physique differs as a group in over all adjustment from their able bodied counterparts. On the basis of special cases on disability it appears that an extraordinary weight is given to physique in regard to gender role relationship which challenges self esteem in the process of adjustment. A handicap person should be guided to develop his dominant abilities and should be integrated in the main stream of the population to attain full participation and equality in the society. Therefore the environment must be adopted to meet their development need and to attach them to the mainstream. If a handicapped person has some special skill it should be fostered as it may become the backbone of his adjustment and livelihood. In terms of social benefits also the potentiality and Excellency of handicap individual must be encouraged and enhanced to reach normal optimal level.

The problem of adjustment becomes critical even for a normal person, what then would be the condition of the person who is already having certain definite limitations? Actually the kind of difficulties they face and their problem of adjustment has become an important question in the modern civilized society.

The World Health Organization (WHO) defines disability as an umbrella term covering Impairments, activity limitations in executing a task or action; while a participation restriction is a problem experienced by an individual in involvement in life situation (Wikipedia 2010) Thus disability is a complex phenomenon, reflecting an interaction between features of the society in which he or she live. In the dictionary of sociology, a disable person is defined as one who possesses a physical defect which reduces his/her efficiency in performing personal and social obligations.

According to Freudian and Neo-Freudian, childhood is a crucial period of life. Childhood experiences are determinant of the future development growth and overall adjustment. The special groups with disabled children are being taken by the researcher to study. They are the focus of concern and because their being differently abled makes them feel and behave differently. As soon as the child realizes of being

* Research Scholar (PhD)* School of Psychology, Gujarat University, Ahmedabad

disabled, their parents, siblings, peers and other social group starts labeling and behaving with them differently. In this way, they start forming a negative image of themselves which ultimately influence their future related behaviour.

Various psychologists like Paul, Schielder and Kretchmer laid down emphasis on outward characteristics of the individual. So when the child's self evaluation and evaluation of the world around him provides a negative image at those crucial points of life i.e. childhood, the feeling of being deformed, disabled increases and affects his development and adjustment in the latter period of life. No human being can live apart from his physical environment. There is action and reaction chain going on between the individual and his environment. Then there are social pressures and demands of socialization. To these may be added the individual's personal demand such as the satisfaction of physiological needs. All this complex functioning of the person demands adjustment. The process of adjustment becomes still more complicated when his interaction with one situation comes into conflict with the requirements of the other situation. One situation may give rise to pleasure while the other may give rise to pain. The resulting tension may cause disturbance in his psyche, produce uncomfortable physical symptoms or more even lead to maladjustment.

There has been little research on the physically handicapped college students. Available researches indicate the difference between normal and handicapped students. Cruckshank (1951) evaluated that children with various types of orthopedic, cardiac and neurological handicaps see themselves as having more fear and quite than normal children. George, Pillay and Dharmangadan (1967) found in his study that physically defective pupils were inferior in comparison to non-defective counterparts in home, health and school adjustment. The normal college students probably due to better body structure and performance at college and society get more love and affection and shows better adjustment in these areas. Chawla (1978) have find out that normal showed better adjustment in the entire areas-emotional, social, and educational as compared to physically handicapped. Although

there are some studies that show that impaired persons are better adjusted in social and emotional areas (Satapathy and Singhal, 2003).

Objective:

1. To study of adjustment between physically challenged and normal adolescence.
2. To study of adjustment between male and female adolescents.

Hypothesis:

1. There is no significant difference between physically challenged and normal adolescence with regards to their adjustment.
2. There is no significant difference between males and females adolescence with regards to their adjustment.

Methodology:

Sample:

A sample is a smaller representation of a large whole population. As it was not possible to collect the data from all the member of population the researcher resorted to sampling technique. In the present study the sample of 100 students (25 in each category namely, normal, and orthopedically handicapped) were purposively selected from different schools of Ahmedabad.

Variable:

1. Independent variable: Gender (male and female) & type of adolescents (physically challenged and normal adolescents).

2. Dependent variable: Score of adjustment scale.

Tools used for the study:

In present research following tool was used for data collection.

In order to measure the adjustment of adolescents the Adjustment Inventory by R.K. Oza was used. It measures (i) Family (ii) Health (iii) Social (iv) Emotional and (v) Overall adjustment.

Reliability and Validity:

Reliability of this test has been measured by split half and test-retest method by using spearman and brown formula split half reliability index of family adjustment is 0.84, health 0.81, social 0.89 and Emotional adj. is 0.92.

To measure validity the results were correlated with Kumar Adjustment inventory. Validity index of 0.72, health: 0.79, social 0.82 and emotional : 0.81 (all high) were found.

Method of scoring:

The present inventory is a negative measure. When the respondent says 'Yes', it indicates his adjustment problem, and when say 'No', it indicates absence of adjustment problem, 'Yes' response is scored as 1. No or '?' responses do not get any score. Thus, high total score indicates maladjustment

PROCEDURE:

After establishing the rapport with selected students adjustment inventory was administered in small manageable group of students. After completion of data collection. Scoring was done according to the scoring key of inventory.

Result and discussion:

The data was analyzed with the help of mean, SD^2 and 't' test to study the adjustment of Adolescence.

Table: 1: shows the Mean scores, SD^2 and 't' value of adjustment of physically challenged and normal adolescence.

Type of adolescence	N	Mean	SD^2	Mean diff	SED	't'
Physically challenged	50	82.6	156.52	8.16	2.62	3.11*
Normal	50	74.44	187.67			

1. H_{01} : There is no significant difference between physically challenged and normal adolescence with regards to their adjustment.

Discussion: The statistical analysis of Table-1 reveals that mean score of normal students were lower than physically challenged students and the calculated t-value is 3.11 and it is significant at .01 levels. So H_{01} is rejected. It means there is significant difference between physically challenged and normal adolescence with regards to their adjustment. Scores indicated that normal students shows better adjustment than physically challenged students because high mean score indicates maladjustment. Physically challenged adolescents show lower adjustment because having restricted exposure hamper the self confidence and self concept reduce problem solving ability and affect the adjustment process.

Table: 2: shows the Mean scores, SD^2 and 't' value of adjustment of male and female adolescence.

Gender	N	Mean	SD^2	Mean diff	SED	't'
Boys	50	75.24	202.50	6.56	2.67	2.47*
Girls	50	67.4	153.56			

2. H_{02} : There is no significant difference between males and females adolescence with regards to their adjustment.

Discussion The statistical analysis of Table-2 reveals that mean score of boy students were more than girls students and the calculated t-value is 2.47 and it is significant at .05 levels. So H_{02} is rejected. It means there is significant difference between males and females adolescence with regards to their adjustment. But on the other hand the mean of adjustment score of females is lower than males which indicate that the females are better adjusted as compare to males because high mean score indicates maladjustment. Girls show better

adjustment because of family support, responsibility awareness, government policy and social involvement behavior as compare to boys.

Delimitation of the study:

1. The study was confined to the 100 adolescents of Ahmedabad.
2. The study was concluded among Gujarati medium students only.
3. The study was confined to the student of 8th to 10th STD only.
4. The study was confined only on locomotors adolescents.

Implication:

1. This study helps to focus on people with adjustment problem to modify the way of their living.
2. It also guides to find out the adolescents with adjustment problem and to provide proper guidance from educational sector to empower them and to achieve a state of having proper adjustment to their day to day life.
3. It can also help to give information's and guidance on the upbringing of adolescents.

Suggestion for future studies:

1. It is suggested that, for future researches it can be conducted on a more appropriate sample size.
2. The demographic variables like socio-economic status, type of family, educational achievement can also be included for further studies.
3. The geographical area of selecting sample should not be restricted to one place; the further researchers can focus on much more geographical areas to get a valid data.
4. It is suggested that for future researches it can be conducted on a disabled adolescents with sensory motor

Conclusion:

The present study concludes that:

1. There is significant difference between physically challenged and normal adolescence with regards to their adjustment.

2. There is significant difference between males and females adolescence with regards to their adjustment

REFERENCE:

1. Bala, M. (1985). "A Comparative Study of the Mental Make-up and Educational Facilities for Physically Handicapped and Normal Children." Ph.D. Dissertation, Kurukshetra University, Kurukshetra.
2. Chawla, P. (1978). A Comparative Study of Adjustment and Anxiety of Physically Handicapped. *Masters Dissertation in Psychology, Jabalpur University*.
3. Cruickshank, W.M. (1951). The effect of physical disability on personal aspiration. *Quarterly Journal of Child Behavior*, 3, 322-33.
4. George, E.I., Pillay and Dharmangandan (1967). Effect of Physical Disability on Personality of Secondary School Pupils. *Journal of Education and Psychology*.
5. Morgan, C.T., King, R.A., Weisz J.R., and Schopler J. (1993). Introduction to Psychology. Seventh edition. Tata McGraw-Hill, 7 West Patel Nagar, New Delhi 110008.
6. Satapathy, S. and Singhal, S. (2003). Social-emotional adjustment of hearing impaired and non impaired adolescents: Grades and gender differences. *Journal of Psychological Researches*, 47(1), 1-8.

* sankarbhair patel

" प्रेमचन्द की प्रासंगिकता में ग्रामीण समस्या "

ग्रामीण समस्या : "मोटे वह होते हैं, जिन्हें, न ऋण की सोच होती है, न इज्जत की। इस जमाने में मोटा होना बेहयाई है। सौ को दुबला करके तब मोटा होता है।" प्रेमचन्द ने वैसे तो सभी वर्गों और सभी प्रकार के लोगो के बारे में लिखा है; लेकिन वे मुख्यतः किसानों के लेखक कहलाते हैं। उनका जन्म किसानों में हुआ, किसानों में ही वे बड़े-पले। गाँव में उनका मकान था और बाप-दादा से विरासत में मिली हुई थोड़ी-सी जमीन थी, जिससे वे ग्रामीण-व्यवस्था के साथ मानसिक तौर पर बाँधे हुए थे। स्वयं निम्न मध्य वर्ग के व्यक्ति थे। गरीबी में दिन गुजारे थे। इसलिए दरिद्र के कारण मानव-हृदय की भावनाओं तथा साधारण-से-साधारण आकाँक्षाओं को मिट्टी में मिलते, कुलबुलाते और घुट-घुट कर मरते देखा था। इससे किसानों साथ उनका सम्पर्क बराबर बना रहा, इसलिए उन्होंने किसानों के जीवन और उनकी समस्याओं के बारे में प्रथम-कोटि की जानकारी प्राप्त की और देहातियों के भावों और विचारों का चित्रण बड़ा ही स्वाभाविक बन पाया है। उनकी तीन सौ कहानियों में से अधिकाँश किसान-जीवन और ग्रामीण-समस्याओं के बारे में हैं, लेकिन इस विषय पर उनका पहला बृहद् ग्रन्थ 'प्रेमाश्रम' उपन्यास है। इस उपन्यास की भूमिका में श्री रामदास गोड लिखते हैं। "बिना लिखे साहित्य का भावी इतिहास-लेखक जब भारतीय उपन्यासों की चर्चा करेगा, उसे किसानों के जीवन की सच्ची फोटो खींचने का श्रेय प्रेमचन्द को देना पड़ेगा।"

अंग्रेज शासनकाल में किसानों की परिस्थितियाँ :

हम इस पुस्तक कस 'इस्तीफा' परिच्छेद में विस्तारसे से लेख चुके हैं कि देश अंग्रेज शासकों का उपनिवेश बनने से हमारे गाँव की स्वावलम्बिता समाप्त हो गई। देश को कृषि-प्रधान और कच्चे माल की मंडी बनाकर रखा गया। यहाँ का कच्चा माल कौड़ियों के दाम विलायत जाने लगा और वहाँ का बना हुवा मशीनी माल महंगे दामों यहाँ आकर बिकने लगा था। और दूर देहातों तक धावा बोलता था। इस शोषण के कारण देहातों की दरिद्रता बढ़ती गई। इससे किसानों की हानि ही हुई, लाभ कुछ नहीं हुआ। मशीनी माल तो देहानों में गया लेकिन मशीनी सभ्यता के साथ जो नई वैज्ञानिक विचार आते हैं, उन्हें देहातों में पहुँचाने का कोई प्रयत्न नहीं किया गया, वे अंधश्रद्धा और रूढ़िवाद में जकड़े रहे और यह अविचार्य था क्योंकि देश का उद्योगीकरण न होने के कारण आर्थिक व्यवस्था और कृषि के पुराने तरीकों में कोई परिवर्तन न हुआ। युद्ध हुआ, तो इसी मशीनी माल के कारण किसानों की लूट-खसोट और बढ़ गई तथा मुद्रा-प्रसर और मँहगाई ने तो कमर ही तोड़ दी। इस पर ज़मीनदार इस बहाने लगाने में बेसी करना चाहता है कि अनाज का दाम चढ़ गया है। प्रेमाश्रम का बलराम इसका उत्तर यह देता है :

"भाव चढ़ गया है तो मजदूरों की मजदूरी भी तो बढ़ गई है बैलों का दाम भी बढ़ गया है, लोहे-लकड़ का डैम भी तो बढ़ गया है यह किसके धर से आएगा?"

* Shri P. N. Pandya Arts, D. P. Pandya commerce and M. P. Pandya Science College Lunawada, Dist. Mahisagar

किसानों की व्यथा :

इसके अतिरिक्त सूका , वर्षा का असमय अधिक होना और समय पर बिलकुल न होना , बड़ और दूसरे प्राकृतिक प्रकोप किसानों को बरबाद करते रहते हैं । जमींदार को इससे कुछ सरोकार नहीं , उससे लिए प्रजा दुधारू गाय हैं और हर हालत में दुहते रहना उसका काम हैं । बाढ़ आए, पानी न बरसे, खेतों में बाँस की जड़ भी उत्पन्न न हो , उसे लगन चाहिए और तिस पर बेसी भी । राय कमलानन्द बहादुर बड़े धर्मात्मा , बड़े ही योगाभ्यासी और विद्वान हैं , लेकिन दरिद्र असामियों से लगान वसूल करते समय उनके धोर अत्याचार की कहानी उनकी पुत्री विधा की जबानी सुनिए । वह गायत्री से कह रही हैं : "उस साल जब अकाल पड़ा और प्लेग भी फैली, तब हम लोग इलाके पर गए । तुम गोरखपुर थीं । उन दिनों बाबूजी की निर्दयता देखकर मेरे रोंगटे खड़े हो जाते थे । असामियों से रुपये वसूल न होते थे और हमारे यहाँ नित्य नाच-रंग होता रहता था । बाबूजी को उड़ने के लिए रुपए न मिलते तो वह चिढ़कर असामियों पर गुस्सा उतारते । सौ-सौ मनुष्यों को एक-एक पंक्ति में खड़ा करके हण्टर से मरने लगते । बेचारे तड़प-तड़पकर रह जाते, पर उन्हें तनिक भी दया न आती थी । इसी मारपीट ने इन्हें निर्दय बना दिया हैं।"

सामाजिक शोषण :

यह देहातों की वर्गगत सामाजिक व्यवस्था की , उसकी विषमता की सच्ची तस्वीर हैं । प्रेमचन्द को देहाती जीवन का जो गहरा अनुभव था, उसी से वह वस्तु-स्थिति का नग्न यथार्थवादी चित्रण करते हैं और इस व्यवस्था में पलने वाले शोषण, अन्याय और अत्याचार को वे सदेह, सप्रमाण और विश्वस्त बना कर पेश करते हैं ।

प्रेमचन्द ने अपने लगभग सभी उपन्यासों में जमींदारों की इस निर्दयी और अन्धी लूट का वर्णन किया हैं । 'सेवासदन' में उनका अभिप्राय ग्रामीण समस्या प्रस्तुत करने का नहीं था , लेकिन उसमें भी पुलिस के महकमे की घूसखोरी के प्रसंग में इस लूट की एक एकाकी मिल जाती हैं । महन्त रामदास की जमींदारी 'बाँके बिहारी ' के नाम पर चलती हैं, वे असामियों से सिर्फ लगान ही नहीं लेते बल्कि धर्मोत्सवों के लिए चन्दे भी वसूल करते हैं । यदि कोई अभागा असामी यह चन्दा दे नहीं सकता अथवा देने से इनकर करता हैं तो ' 'बाँके बिहारी ' उस दुष्ट असामी से क्रुद्ध होकर मठ में पलने वाले मुस्टंडे साधुओं को उसकी मरम्मत का हुक्म देते हैं । यह साधु चाहें तो बेचारे असामी को मरते-मरते बेदम कर दें, उसके प्राण ले लें । कोई पूछने वाला नहीं । जिले के अफसरों से और पुलिस के अधिकारियों से मिली-भगत हैं । महन्तजी के यहाँ से साल में लाखों रुपए घुस और डालियों के रूप में इन अफसरों की भेंट चढ़ जाते हैं ।

जमींदार चाहे महन्त रामदास और आसाराम हो , चाहे रायबहादुर कमलानन्द, गायत्री और 'गोदान' का अमरपालसिंह, धर्म सभी को विरासत में मिलता हैं । वे धर्मोत्सवों में, दान-पुण्य में और साधुओं, भ्रष्टाचारों और धर्म प्रचारकों पर लाखों लुटा देते हैं क्योंकि उन्हें अपनी मन-मर्यादा और प्रतिष्ठा का कायम रखना हैं । जिससे आम लोगों, सरकारी कर्मचारियों और असामियों में उनकी सज्जनता और न्यायशीलता का भ्रम बना रहता है और जिस प्रकार महन्तों के डेरे में मुस्टंडे साधु पलते हैं, इनके घर बेकार संबन्धी पलते हैं । प्रेमचन्द 'गोदान' में लिखते हैं । रायसाहब का परिवार बहुत विशाल था । कोई डेढ़ सौ सरदार एक साथ भोजन करते थे । कई चचा थे, दर्जनों चचेरे भाई, कई सगे भाई, बीसियों नाते के भाई । एक चचा साहब राधा के अनन्य उपासक थे और बराबर वृन्दावन में रहते थे । भक्ति-रस के कितने ही कवित्त रच डेल थे । समय-समय पर उन्हें छपवाकर दोस्तों की भेंट कर देते थे । एक दूसरे चचा थे । जो राम के परम भक्त थे और फारसी भाषा में रामायण का अनुवाद कर रहे थे । रियासत से सबके वजीफे बँधे हुए थे । किसी को कोई काम करने की जरूरत नहीं थी ।"

पुरानी पीढ़ी के जमींदार प्रभाशंकर और उनका बड़ा भाई , गायत्री और उनका पति इस वर्ग-विभाजन को ईश्वरीय विधान मानते थे और किसानों से लगान-वसूली को शोषण नहीं बल्कि अपना ईश्वरदत्त अधिकार समझते थे । इसलिए उनकी धर्म-परायणता में कहीं कुछ कोमल स्थान भी होता था और वे किसी समय असामियों पर दया करने की बात भी सोचते थे और दया दिखाते भी थे । लेकिन कमलानन्द, ज्ञानशंकर और अमरपालसिंह नई पीढ़ी के जमींदार थे , अंग्रेजी शिक्षा और पूँजीवादी सभ्यता ने उन्हें चतुर और चालाक बना दिया था । वे इस दान-धर्म का मूल्य खूब समझते थे और इसे शोषण का आवरण समझकर और बराबर वालों में बड़ा बनने के लिए अपनाए हुए थे । इस मामले में अमरपालसिंह कुछ अधिक स्पष्टवादी हैं इसलिए कहता हैं - "सम्पत्ति और सहृदयता में वैर हैं । हम भी दान देते हैं, धर्म करते हैं, लेकिन जानते हो क्यों ? अपने बराबर वालों को नीचा दिखाने के लिए । हमारा दान और धर्म करा अहंकार हैं, विशुद्ध अहंकार ।"

प्रेमचन्द चाहते थे कि लूट-खसोट बन्द हो , किसानों के साथ न्याय हो । वे दिन-रात महेनत करते हैं । चोटी का पसीना ऐड़ी तक बहाकर अनाज उगते हैं । और इससे सबका पेट भरते हैं । फिर यहीं सबके अन्नदाता किसान भूखे क्यों रहें ? उनका जीवन सुखी क्यों न हो । उन्हें सुखी बनाने का जो एकमात्र ढंग हैं , वह भी प्रेमचन्द को मालूम था । उनका आदर्श पात्र प्रेमशंकर कहता हैं :-

"भूमि उसकी हैं जो उसको जाते । शासक को उसकी उपज में भाग लेने का अधिकार इसलिए हैं कि वह देश में शान्ति और रक्षा की व्यवस्था करता हैं , जिसके बिना खेती हो नहीं सकती । किसी तीसरे वर्ग का समाज में कोई स्थान नहीं हैं ।"

जमींदारी प्रथानाबूदी :

प्रेमचन्द भूमि किसानों को दिलाना चाहते थे । लेकिन इसका एक साधन तो यह हैं की कान्ति हो और इस औपनिवेशिक व्यवस्था का अन्त करके किसान को भूमि का मालिक बना दिया जाए और दूसरा साधन गांधीवादी तथा सुधारवादी यह कि शिक्षा और उपदेश से जमींदारों का हृदय-परिवर्तन किया जाए , जिससे वे अपनी शोषण-मनोवृत्ति को त्यागकर अपने-आप जमीन किसानों को दे दें । प्रेमचन्द ने 'प्रेमाश्रम' में सुधारवादका यही ढंग अपनाया हैं । इसमें प्रेमशंकर की सुसंगति और शिक्षा के प्रभाव से दयाशंकर का हृदय-परिवर्तन हो जाते हैं और वह अपने जमींदारी अधिकारों का त्याग कर देता हैं । इससे लखनपुर गाँव में समृद्धि आती हैं । उपन्यास के अन्त में प्रेमचन्द ने दिखाया है कि यह गाँव धरती पर स्वर्ग का नमूना है , उनके पास गाय और घोड़े हैं और बच्चे स्कूल पढ़ने जाते हैं ।

समाजवादी व्यवस्था :

यह प्रेमचन्द का अपना स्वपन्न था । इसका दूसरा नाम काल्पनिक समाजवाद हैं । इस बारे में पहली बात यह हैं कि ऐसी अभिलाषा ही की जा सकती हैं । वास्तविक जीवन में यह कार्यान्वित हो या न हो ।

प्रेमचन्द ने भी जीवन के अन्तिम पर्व में अपने काल्पनिक समाजवाद के इस ऐतिहासिक तथ्य को समझ लिया था । इसी से उन्होंने 'गोदान' में ग्रामीण समस्या को फिर लय हैं । इस बार उन्होंने किसान के जीवन को जैसा वः हैं । वैसा ही पेश कर दिया हैं । उसका कोई अवैज्ञानिक और काल्पनिक हल नहीं बताया । यहाँ किसान के दुःख की कहानी इतनी सच्ची और मार्मिक हैं कि उसे पढ़कर पाठक अनायास कह उठता हैं -"इस अमानुषिक व्यवस्था का अन्त कैसे होगा ?"

प्रेमाश्रम की कहानी मुख्यतः जमींदार-परिवारों की कहानी हैं और किसानों की कहानी सिर्फ प्रसंग रूप में आती हैं । लेकिन गोदान में किसान और देहात की कहानी मुख्य हैं, जमींदार और शहर की कहानी प्रसंग रूप में आती हैं । इसके अतिरिक्त वहाँ प्रेमचन्द के सामाजिक ज्ञान का स्तर बहुत ऊँचा उठ गया जान पड़ता । 'गोदान' में उन्होंने सिर्फ जमींदारों और सरकारी अफसरों और प्यादों की लूट-खसोट की ही बात नहीं लिखी , बल्कि इस रूढ़िगत समाज की उन तमाम बिमारियों का भी उद्घाटन किया , जो इसे धुन की तरह भीतर-ही-भीतर खा रही हैं और जिनके कारण यह वर्तमान व्यवस्था भीतर से इतनी खोखली हो चुकी हैं ।

होरी समाज-बिरादरी, धर्म, कानून, परिवार, रीत-रिवाज सबको मानकर चलते हैं, लेकिन कोई भी उसका सहायक नहीं होता। सभी उसे खाते हैं, सभी उसे नोचते हैं। भाई उससे छल करते हैं, भिरादरी डॉड भरवाती हैं, थानेदार रिश्वत माँगता हैं, महाराज और ब्राह्मण उसे चूसते हैं, उसका अपना बेटा भी उसे बुरा कहता हैं और उसे दुःख में पिसता छोड़कर चला जाता हैं। उसके मन में गाय लाने की साध थी, वह तो क्या पूरी होनी थी, बैल भी बिक जीते हैं। जिस भूमि के लिए वह अब तक साड़ी मर्यादाओं का पालन करता आया हैं वह भी हाथ से निकल जाती हैं और वह किसान से मजदूर बनने पर विवश हो जाता हैं। अन्त में यही मजदूरी उसके प्राण ले लेती हैं, लेकिन प्राण देकर भी तो पीछा नहीं छूटता, कूर मर्यादा ब्राह्मण-और वह भी सूदखोर ब्राह्मण-के रूप में सामने आ खड़ी होती हैं और 'गोदान' के रूप में खिराज माँगती हैं। जो दरिद्र किसान जीवन-पर्यन्त गौ लाने की साध पूरी न कर सका, वह दान के लिए गौ कहाँ से लाए ?

यह इतना बड़ा प्रश्न हैं जिसका सुधार या आदर्शवाद के पास कोई उत्तर नहीं।

प्रेमचन्द ने 'गोदान' में विशुद्ध यथार्थ रूप से इस समाज को टूटता दिखाया हैं। यह एक अनुभूत सत्य था और वह इस सत्य को बड़ी देर से अनुभव करते आए थे। उन्होंने 'बलिदान' कहानी बहुत पहले लिखी थी। इस में भी किसान को मजदूर बनते दिखाया गया हैं। इसमें भी धर्म, समाज, क्रिया-कर्म, बिरादरी और सूदखोर महाजन गिरधारी को अपने बैल और खेत बेचने पर मजबूर करते हैं और वह इसी गम में मर जाता हैं। 'सवा सेर गेहूँ' कहानी भी उन्होंने बहुत पहले लिखी थी। इस कहानी का नायक शंकर भी 'गोदान' के होरी की तरह समाज, धर्म और परिवार सब को मानकर चलता हैं और यही सब बातें, उसकी सहायक बनने की अपेक्षा, उल्टा उसे पीस डालता हैं। लिखा है :

'सात साल गुजर गए। विप्र से महाजन हुए, शंकर किसान से मजदूर हो गया। उसका छोटा भाई मंगल उससे अलग हो गया था। एक साथ रहकर दोनों किसान थे, अलग होकर मजदूर हो गए थे। शंकर ने चाहा कि द्वेष की आग भड़कने न पाए, किन्तु परिस्थितियों ने उसे विवश कर दिया। जिस दिन अलग-अलग चूल्हे जले वह फूट-फूट कर रोया। आज से भाई शत्रु हो जाएंगे, एक रोएगा तो दूसरा हँसेगा, एक के घर मातम होगा तो दूसरे के घर गुलगुले पकेंगे, प्रेम का बन्धन, दूध का बन्धन, खून का बन्धन आज टूटा जाता हैं। उसने भगीरथ प्रयत्न से कुल-मर्यादा का वृक्ष लगाया था, उसे अपने रक्त से सींचा था। उसका जड़ से उखड़ना देखकर उसके हृदय के टुकड़े हुए जाते थे। अब गुजर-बसर कैसे हो ? पाँच बीघे के आधे खेत रह गए, एक बैल रह गया, खेती क्या खाक होती ! अन्त को यहाँ तक नौबत पहुँची कि खेती केवल मर्यादा-रक्षा का साधनमात्र रह गई। जीविका का भार मजदूरी पर आ पड़ा।"

यही 'गोदान' की विषय-वस्तु हैं। अन्तर यह हैं कि वह उपन्यास हैं, उसमें समाज का और उसके तमाम वर्गों का भरपूर विश्लेषण हो पाया हैं। फिर जिस दशा में नायक की मृत्यु होती हैं, उससे यह विश्वास दृढ़ बनता हैं कि शंकर ही 'गोदान' का होरी हैं।

इन्हीं सत्य घटनाओं ने- जीवन के विशाल अनुभव ने प्रेमचन्द की आँखें खोल दी थीं और उनकी रूढ़िगत मान्यताएँ वस्तु-स्थिति से टकरा-टकराकर चकनाचूर हो चुकी थीं। डाक्टर रामरतन भटनागर ने ठीक ही लिखा हैं कि -"जान पड़ता हैं, धर्म, ईश्वर, समाज और व्यक्ति सब की दुर्बलताओं और छलों के प्रति प्रेमचन्द असहिष्णु हो गए हैं। होरी प्रेमचन्द के उस आदर्शवाद का प्रतीक हैं जो उन्हें 'प्रेमाश्रम' (१९२२) से 'कर्मभूमि' (१९३२) तक विश्वस्त बनाए रख सका। यह आदर्शवाद अब यथार्थ स्थिति की चट्टान से टकराकर चकनाचूर हो गया था।"

और उनहोंने समझ लिया था कि किसान-समस्या एक वर्गगत समस्या हैं और आदर्शों के बल पर उस समस्या का हल होना नितान्त असम्भव हैं। और अन्तिम दिनों में वे वर्ग-संघर्ष को ही अन्तिम उपाय के रूप में स्वीकार करने के निकट पहुँच गए थे।

प्रतिस्थान : प्रेमचन्द -जीवन, कला और कृतित्व, दूसरा संस्करण : १९६२

* Dr. Devendrasinh B. Jadeja

Arts (Economics)

Research Zone India

Vol 7 Issue — (3)

June.— 2019 Page - 68 - 73

ISSN 2319 — 8168

"Understanding and examining wage rates prevalent among unskilled workers in manufacturing sector in Rajkot and Kachchh districts of Gujarat state in India."

Abstract :- Economy of Gujarat is stated to have undergone significant changes in the last 15 year. Many a scholarship have tried to examine growth process of Gujarat critically. An exhaustive critical look at the forces determining and shaping the growth is dial, interpretable and and discussed by considerable literature reviewing the dynamics of growth of Gujarat. It is well acknowledged and appreciated by eminent scholars tat Gujarat needs to be highlight hood for accordance with characteristics of growth critiques herd the view that unlike many other states, Gujarat is predominantly inclustrial states with diversified foam of industry, workers in Gujarat have erasud name and fame across the state for venturous skill. The classical business culture before 1960 contributed richly to the them economy of Gujarat. This has been constantly motivated after formation of Gujarat (1960) till this date. It is also experienced that in earlier days Viramgam to Vapi popularly known as "Golden Corridor" of Gujarat dominated manufactures scenario After liberalisasim scenario. After liberalisasim Rajkot in small seare assumed greater significance and lastly under post disaster period Kachchh came into limelight, with the rapid rise in Manufacturing, Gujarat affraefce non Gujarat laborers. This has desalted into large scace in migration from northern, southern and Eastern India. There is found significal growth in job opportunities in the districts of Gujarat. The mast crucial challenge that Gujarat faces today is that of labour safety and security. Labour reform under liberalization has paved the way for rule of market determiners. The global pacnomenon of capitalism has already penetrated into India economy. This has weakened prepay old labour market institutims. Gujarat is also not an exception to this. It is absorbed that poverty of other stateshave made their labourers to migrate from their origin. This has resulted into continuous migration from Bihar, Odisa, M.P., Andhrapradesh, Rajasthan in Gujarat industrial market. There is found presence of social security legislative frame work to protect the intareses of labour class, However it is observed that socio economic living condition of labour class is not improving as much as that of organised public sector employers which factors influence wage determination in Gujarat industrial economy? To what extent economic interests of labour are kept infacas what are the limitations of industry owners, capitalists what kind of leakages are observed in state legislative framework. How should keeping these questims in mind a quick survey of randomly selected under stand and examine the intricacies of the issue. This paper divided into 3 parts provide as quick look at the prevailing status and in follow through suggestive framewerce is discussed.

Keywords:- critiques, post disaster liberalization, immigrate, determinants, legislative, framework.

❖ **Introduction :** - Post liberalization economic map of the wored in general and India in particular has undergone significant changes Despire high growth rate - distributive justice appears to be for away. Theory of Purcolation of growth has been strongly crificised by scholars and technocrats, There is found clear divide even in between "Promarket

Advocates". Recently before 4 years a loud debate took place between two global scholars having their origin in India. Jagdish Bhagvati and Arvind Pangariya (2012) endorsed and appreciated Gujarat economic frame work as the most appropriate one to be followed. Amorty son on the other hand challenged the logic of purcolative growth.

* Asst. Professor (Eco.) Keniya and Anchorwala or Smt C.H. Shah Arts and Comm. College, Mundra (Kachchh)

Much debate took place surrounding this logic of purcolative growth Eminent social scientists and scholars have provided key inputs with sharp observations and comparative picture to highlight the fact that “Gujarat” as such does not have any major “distinct” characteristic from growth perspective.

One major grey are a for which concern is capressed is that of “distributive justice”, Gujarat is found to be caught hold of vicious circle of proverty in equaling. It is observed that rapid industrialization in Gujarat has generaved now feudreis in where market leaders force the market timids to work without expecting due rewards. It is in this context that and attempt was made to enquire into a reality.

❖ **Review :-** Revising the literature in this coseat two major arrices are primarily adequate enough to lead one in having a research look Hirhway Indira formidably challenge (2011-12) the labour wage economy prevailing in Gujarat and caplicitly

disregard Gujarat’s claim per securing and wellfare of labour class. Ravindra Dholakiya in the other hand produced some documentary facts to conclude that Gujarat’s growth prosperey has been brighter to accommodate the legitimate interests of labour class, Sunil Parekh a known industrial consulate however while greeting with the growth process persecuted able picture with regard to consolidating of industries and impacts of negative erternelisies generased from that.

❖ **industrial Map :-** If one looks at industaine map of Gujarat easicy one would agree to the fact that there agree to the fact there is growing concentratim of industries mainly in Amdavad, Surat, Rajkot, Vadodara and in the last decode and half Kachchh.

A composive table showing year by year growth of sricris, small and Medium units through light on the industrial concentrative.

Year	Area	Units Registered	Investments (Creres)	Emulous
2006-07	Gujarat	4130	310889.14	76097
"	Amdavad	865	48170.41	13182
"	Kachchh	19	1822.00	277
"	Rajkot	532	56417.32	8905
"	Surat	1225	57348.51	18470
"	Vadodara	307	24361.09	5722
"	Mehsana	129	15896.79	3052
"	Valsad	228	29375.39	7398
Nov. 2015	Gujarat	50266	1251933	260699
	Amdavad	10597	208998.80	47654
	Kachchh	306	14685.83	3237
	Rajkot	5058	110132.43	23230
	Surat	22081	508281.49	115972
	Vadodara	1640	76630.56	12553
	Mehsana	585	21283.58	4003
	Valsad	280	21656.06	4664

This clearly highlights the fact that seven districts in total had 3305 (808) of inelastrial areasis, while on Nov. 2015. this percentage share to the total was the same 80.00%.

Thus it is evedeuslg clear that industrial map of Gujarat shows concoutre time of

industrial asserts into 7 of the 33 total districts of Gujarat state. This obvious indicates investment dominance accordingly in this 7 districts only.

❖ **Local Economic Map:-** Looking at the above 7 districts in individual and independent

concentrated Surat is one of the fastest growing urbanized centers of the world. The district is endowed with rich natural and physical assets. This has spurred the local economy of Surat, Amdavad is highly cosmopolitan but more endowed with physical resources unlike Surat, Amdavad is not much profoundly rich in natural assets. Vadodra is reported little slow the pace of urbanization in comparison with Surat and Amdavad, Rajkot district and Rajkot as main city is the outcome of agricultural surplus, Today Rajkot is well known for small scale manufacturing. Kachchh is the most recently developed districts. Besides the largest Natural gas pipeline Kandala there is profound influence of Adani port, Mundra in local economy. However there is intense unevenness found in the growth pattern of the districts.

❖ Profile of survey area :- Rajkot and Kachchh two districts selected for the survey hold different peculiar characteristics. Kachchh district has active presence of very rich large scale units like coast guard power Ltd. (Total Power) having investment of Rs. 17,000 crores. Adani Power Plant has identical features, Kachchh is the main hub to show pipes. 100% export oriented units are there well known has strong influence in the local economy. There is heavy immigration from Odisha, Bihar, Rajasthan, Andhra Pradesh.

Unlike Kachchh, Rajkot is thickly dominated by small scale. Historically Rajkot was the first to have conventional industrial estate in all India in 1960. However 2 industrial estate mainly Shaper - Veraval and Methoda occupy greater significance. Rajkot is known for Auto parts, plastics, small machinery is also the attractor of Rajkot. Here there is found immigrant from Rajasthan, M.P. Bihar and Andhra Pradesh.

❖ Labour wage :- Generally it is understood that wage and salary administration is simple easy exercise. However experiences across the world indicate the fact that it is complex exercise. It is more crucial in terms of "Fair" wage. Fair wage is very difficult to determine. There is found clear conflict of interest with regard to wage determination

Employers are mainly concerned with productivity, Employers would like to reward subject to attainment of productivity while in contrast employees have their legitimate interests in having reward adequate enough in their reasonable sustenance. There is found significant difference in the standards to be followed in determining the wages.

Looking at the different theories and analysis the most considerable is the analysis framed by Latham, while reviewing many experiences and having studied complex theories. Latham broadly explained the following factors as influential for determining wage/sales.

❖ Cost of Living :- It is recognized and realized that journey from "Being to well being" entails legitimate cost. It is in content of acceptable standard of living that "Minimum wage" concept was introduced. Minimum wage is related mainly with subsistence. Now in 21st century, dimensions of development have undergone significant changes. In view of achieving core development cost of living tends to increase constantly. Therefore workers be paid in accordance with meeting the cost to have acceptable standard of living. Revision of wage, over the period of time holds validity in this content of cost of living.

❖ Productivity :- Generally productivity is understood in relation productivity is understood in relation to time unit. It is generally experienced and realized that increase in production results into decrease in cost more the productivity better, higher the wage and reverse less the productivity, less the wage. However it is also a fact that higher productizing is not outcome of labour only. Production is the function of labour, management skill, technology, General Economic trends. Therefore "Profits" received through product by can't be distributed among labour class along but productivity should be rewarded in relation to should be rewarded in relation to shared labour performance.

❖ Prevailing wage Rate :- This is commonly practiced in business economy by the

entrepreneurs. This is nothing but accepting ongoing wage rate and accordingly wage to be paid. This is more valid in mdu to attract and retain workers generally such wages are fired based on interfiam wage comparisons.

This practice is also followed to avoid any judicial intervention and or to challenge Govt. laws.

❖ **Ability to pay :-** Viability is always important are to survive in the compefis manufacturing sector in aggregate has to stay in the market hence wages need to be fired in accordance with unites capacity ability to pay paying beyond the capacity makes the unit unviable amounting to markets equilibrium under global competitive market crends wages get more influenced in consideration of cose of production.

❖ **Attraction and Retention :-** It is in relation to organizations quality norms that wages/ salary is determined accordingly generally organizatims tend to determine the wages in relation to observance of Quality norms. Organization would fix higher wages in order to maintain minimum quality norms. It there is scarce of job in the market wages are paid law

and in reverse if labour of quality is in scarce payment would be more.

Having discussed these common factors influencing the wage structure, an attempt is made in the following section to understand examine and review the existing wage determinates mechanism followed in manufacturing sector operating in Kachchh and Rajkot district.

A quick primary survey was conducted of in total 30 units of different manufacturing pattern survey covered 500 workers in total from 30 units. From 500 workers 400 were unskilled workers and 100 were skilled workers. Besides workers entrepreneurs were also interviewed to understand the intricacies involved in determinate wages/salary.

It is generally observed that there is no major difference in wage offered by the employers. However it is found flathead a little across the regions and over the period of time. In view of considering eristing practice and trends employees and employers were interviewed to find out major factorial linkages affecting the wage structure.

❖ In the following table we present broad based classification of employees in relation to the length of years they worked.

Experience Period	Skilled	Unskilled	Total
Less than 1 year	12	63	75
1 to 3 years	29	107	136
3 to 5 years	39	136	175
More than 5 years	20	94	114
Total	100	400	500

As presented in the above table from total 500 workers covered under the surveys majority are found in experience period of 380 to years 175 (35%F 136 workers (27.2) were having experience of 1 to 3 years. 94 were having more than 5 years experience (18 years) while remaining 75 (15%)

In view of knowing about revision of wage in relation to time period following was the response.

Table - 2

Classification of responders in context of wage revision period

	Before 5 years	Before 3 years	Before 1 years	No change	Total
Skilled	10	19	49	22	100
Unskilled	63	179	100	58	400
Total	73	198	149	80	500

It is evidently found from this table that 500 total worked covered under the survey maximum 198 (39.6%) reported changes in the wages before 3 years. 149 (29.8) experienced wage revision during the last year 80 (16%) reported no change in the wages.

Respondents when asked about daily wage, there was found very little difference in the different manufacturing sector since last one year average per day wage of unskilled workers

is about Rs. 300 very few, 30 were getting little more and 30 were getting less. In case of skilled employees difference was found in realism to work experience from 100 skilled workless 23 responded that they provided between Rs. 18000 to Rs. 22,000 while remained 77 were getting around Rs. 13000 to Rs. 15000 per month.

Following table provides respondents reflecting in accordance with the levels of their experience in relation to the norms followed for wages.

Table - 3
“Number of Respondents ranking factors determining wages “

Factor	1 st prefer	2 nd prefer	3 rd prefer	4 rd prefer	5 rd prefer	6 rd prefer
Cost of living	70	65	109	100	156	500
Ability to pay	65	49	126	120	140	500
Productivity	37	59	80	120	204	500
On going rate	308	109	70	103	-	500
Attraction and retention	20	218	115	147	-	500
Total	500	500	500	500	500	500

It is evidently found from this table that 308 out of 500 i.e. 61.65% clearly felt that on going rate policy is considered primarily while determining wages productivity based salary is not followed more as indicated by the respondents.

Table – 2

From 30 randomly selected entrepreneurs none indicated more for productivity. They in principle expressed the feelings for productivity based are attraction and retention principle but given the market trends, Govt. policy they usually tend to compromise by determining the wages that is by and large prevalent in the markets.

Entrepreneurs also agree to the fact that government norms are very strict more particularly with regard to social security and working condition. All 30 clearly felt that honest efforts are put in to follow security norms however there prevails 20 to 25 percentage gap in between what is and what ought to be.

Entrepreneurs when asked about large scale recruitment of migrants there was strong belief that migrants leave the workplace only once or twice in a year, while being local, domestic circumstance work presence for local laborers which in turn affects work culture and actual functioning of industrial unit, hence there is tendency to choose migrant particularly in case of unskilled work.

It would be important to note that despite relative low level of equilibrium in labour conditions there is reported hardly any incident for strike lockouts.

Entrepreneurs indicated likely hour of shutdown in the near future. There is already slackness leading to excessive burden. Though none from the randomly interviewed entrepreneurs that some units from Kachchh area have already approached to BIFR.

❖ **Conclusion :-** In ordinary course, to the industrial region converse under the study. There

is tendency to follow on going market rate for labour wage. It is also found that relative more backwardness and poverty in other states, migrant continue to work despite unmet working needs which has slowed, process of revision of wages. In Kachchh competitive forces have also forced the working units to be stagnate with regards to wage and working condition.

References

1. Hariway Shah and shah - growth or Development which way Gujarat is going for – Oxford, Delhi.
2. Hasan Huseyin Aksoy (Ph.D) Ankara University –Relationship Between Education and Employment : How Do Employers Use Education Indicators in Hiring? (Results from A Participatory Observation)
3. Kapur, Devesh and Pratapbhanu Mehta- ‘Indian Higher Education Reform” From half backed socialism to half backed capitalism Brookings NCAER Indian Policy found 2nd July 2007.
4. Shabana Roze – Improving The Link Between Higher Education and Employment in India- Political Science Dept. JMP University Brussel.

*** VIVEK B. LIMBANI**

Arts (Economics)

Research Zone India

Vol 7

Issue — (3)

June.— 2019 Page - 74 - 75

ISSN 2319 — 8168

WTO

WTO

* Ph.D. Scholar - Hemchandracharya North Gujarat University, Patan, Gujarat,

* Pragna R. Faldu

**Dr. Kirti S. Zankharia

Arts (Economics)

Research Zone India

Vol 7 Issue — (3)

June.— 2019 Page - 76 - 81

ISSN 2319 — 8168

An analytical study of the trend of Indian service trade in pre and post liberalisation

The phrase 'trade in services' implies international transaction in diverse array of fields such as commercial, financial, construction, transporting and distributions, etc. Services are very important for the GNP of developed as well as for developing countries like India. Even now a day share of service sector in our GDP is going to increase continuously because of the development of science, technologies, satellite communication, banking facilities; information technologies, telecommunication, and etc trade in services grow up in our country. Here this paper studies on the trends of Indian service trade in pre and post liberalisation era. Present paper used secondary data for the analysis and they were collected from WTO website. This paper concludes that after implementation of GATS and liberalisation, services exports and imports both increased as well as they were less affected by global up and downs. Service trade occupied a very important place in developed and developing countries.

Key words: services, liberalisation, GATS.

I. Introduction

The phrase 'trade in services' implies international transaction in diverse array of fields such as commercial, financial, construction, transporting and distributions, etc. Services are very important for the GNP of developed as well as for developing countries like India. If we considering barriers to service trade are only domestic regulations for handling supply and consumption of it, it is different than the border measures such as tariff. There are some special characteristics of it, such as services are indefinable processes, invisible, transience and non-storable those are traded via interaction between producers and consumers. Quality of services cannot be defined before purchased so that it is known as 'experience goods'. Services are the subject to extensive government regulations and they are very difficult to measure. In India services are the

major components of international trade as well as GDP. Even for India, it is true that highest national income coming from this sector and it is second largest sector for providing employment after agriculture sector. Services occupy significant place in Indian international trade than goods. According to WTO, services trade increased continuously not only in developed countries but in developing countries also. Increments in services trade is because of GATS (General agreements on trade in services) and liberalization in most of the nation as well as with India. A GATS was form in 1995, as a result of the Uruguay round of table negotiations. It is the first set of international rules for international trade for services. The main aims for the establishment of GATS are to stimulate trade, development and lend credibility and reliability to the system of international trade.

* Asst. Professor - S.G. Patel Arts and P.K Desai Commerce College, Nizar, Gujarat.

**Professor-Department of Economics, Veer Narmad South Gujarat University, Surat, Gujarat

Especially after economic reforms, Indian services exports rose more than the pre liberalization. Since 1970s, India considered services trade as a dominant objects for trading and an engine for economic growth. Now days, it is easy to trade services across borders because of faster development of information and communication technology. Before the establishment of GATS or prior to the Uruguay round, services were considered less important in the international than goods because of technical, institutional and regulatory barriers. Day by day, there is development of technologies like satellite communication, electronic banking, tele-education, electronic banking facilitating the supply of services. With the changes in consumer preference regulated sectors like banking, insurance, transport combined and gradually liberalized, due to which tradability of services enhanced.

II. Methodology

The present study is based on the secondary data. Data has been collected from the website of WTO, books, reports, articles, working papers, journals, magazines.

III. Review of Literature

Sahoo Pravakar (2013) analyses determinants of India's services exports. The present paper studied the factors responsible for India's outlook in services exports. It covered time period of three decades. The present paper

concluded that India's aggregate services exports are determined by world demand, exchange rate, manufacturing exports, and endowment factors.

Thomas Mini (2015) undertook the study on estimation of the key economic determinants of services trade. This paper's main objective is to estimate key economic determinants of service trade in post liberalisation era from 1996-97 to 2011-12. This paper concludes that income elasticity of India's service export is quite high and statistically significant in the long run.

Chanda Rupa (2011) Service Sector Liberalisation in India: Key Lessons and Challenges, this paper analyzed structural and liberalisation reforms process carried out India's service sector since 1991. This paper concludes that liberalisation includes various regulatory and non regulatory measures relevant to government and shake holder. According to it, reform process evolved various challenges and gave lessons from it. Paper reflects that the market structure and domestic policies have formed for the different services in India.

IV. Data Analysis

With the changes in consumer preference regulated sectors like banking, insurance, transport combined and gradually liberalized, due to which tradability of services enhanced. Indian Services exports and imports in pre liberalisation are as given below:

Table no. 1 Services Imports-Exports of India during Pre-Reform Era (US \$ Million)

YEARS	Import of Services	Export of Services	TT SERVICE	% Change in M	% Change in X	% Change in TT
1980	5849	6805	12654			
1981	6353	6495	12848	8.62	-4.56	1.53
1982	6753	7060	13813	6.30	8.70	7.51
1983	7184	8138	15322	6.38	15.27	10.92
1984	6980	8359	15339	-2.84	2.72	0.11
1985	7452	8629	16081	6.76	3.23	4.84
1986	7589	7902	15491	1.84	-8.43	-3.67
1987	8906	8015	16921	17.35	1.43	9.23
1988	7518	9030	16548	-15.58	12.66	-2.20
1989	11331	10073	21404	50.72	11.55	29.34
1990	11786	11341	23127	4.02	12.59	8.05
	CAGR			7.26	5.24	6.22

Source: World Development Indicator, 2018

Above table no.1 indicates total exports, imports and total trade in services from 1980 to 1990 in US \$ million. The total volume of imports and exports of services increased continuously from 1980 to 1990, because of economic growth; demand of services increased at abroad and in domestic economy also. From 1980 to 1990, there was surplus in service trade except in 1987 and in 1989. Even service trade cannot be much affect by fluctuations at globally and at domestically. In 1980, Imports of services was at US\$ 5849 million and exports of services were at US\$ 6805 million and total trade in services was at US\$ 12654 million. In 1981, imports of services increased at US\$ 6353million and by 8.62 percent; while exports of services increased at US\$ 6405 million due to slowdown of advanced economies; demand of services decreased there so that its percentage growth turned into negative by -4.56 percent on account of its decline percentage growth in total trade services was only by 1.53 percent and total at US\$ 12848 million. In 1982 and in 1983 again economic recovery took place so that demand of services increased at aboard and in domestic economy because of it, imports and exports of services surged up at US\$ 6753 million, US\$ 7153million and grew by 6.30 percent and 6.38 percent with imports and with exports at US\$ 7060 million, US\$ 8138million and grew by 8.70 percent and 15.27 percent and total trade volume rose at US\$ 13813 million and US\$ 15322 million, it grew by 7.51 percent and by 10.92 percent.

In 1984, volume of imports of services increased at US\$ 6980 million but its percentage growth was decline by -2.84 percent; while exports of services grew at US\$ 8359 million and by 2.27 percent with imports and exports of services total trade in services went up by 0.11

percent, which was lower than last year because of negative growth with imports. Imports of services augmented at US\$ 7452 million, US\$ 7589 million, US\$ 8906 million, grew up by 6.76 percent, 1.84 percent, 17.35 percent in 1985, 1986, 1987; exports of services expanded by 3.23 percent, -8.43 percent, 1.43 percent, which were grow at US\$ 8629 million, US\$ 7902 million, US\$ 8015 million in 1985, 1986, 1987 respectively, here it is to noted that in 1986 percentage growth of exports decline; the volume of total trade in services boosted by 4.84 percent at US\$ 16081 million in 1985, its growth declined and turned into negative by -3.67 percent in 1986 that because of decline in growth of exports in services by -8.43 percent, in 1987, its again turn into positive and grew by 9.23 and at US\$ 16921million because of high growth in imports of services.

In 1988, volume growth of imports in services grew slow than previous year at US\$ 7518 million, its percentage growth decline by -15.58 percent, while exports grew by 12.66 percent at US\$ 9030 million, because of negative growth in imports, total trade in services declined by -2.20 percent at US\$ 16548 million. In 1989, imports in services raised by US\$ 11331 million at 50.72 percent, if we talk about percentage growth of imports in services almost doubled; while exports boost by US\$ 10073 million at 11.55 percent, it was lower than imports growth and total trade developed at US\$ 21404 million, its grew up by 29.34 percent, it was highest than the previous years that because of high growth in imports of services. In 1990, imports of services grew up by US\$ 11786 million at 4.02 percent; exports of services boosted by 12.59 percent at US\$ 11341 million and total trade rose by 8.05 percent at US\$ 23127million.

Table no. 2 Services Imports-Exports of India during Post-Reform Era (US \$ Million)

YEARS	Imports	Exports	TT	% Change in M	% Change in X	% Change in TT
1991	14011	11940	25951			
1992	15609	11431	27040	11.41	-4.26	4.20
1993	14898	11847	26745	-4.56	3.64	-1.09
1994	19098	14121	33219	28.19	19.19	24.21
1995	23899	15841	39740	25.14	12.18	19.63
1996	25982	16835	42817	8.72	6.27	7.74
1997	29008	22316	51324	11.65	32.56	19.87
1998	29618	29728	59346	2.10	33.21	15.63
1999	42598	38172	80770	43.82	28.40	36.10
2000	53673	54635	108308	26.00	43.13	34.09
2001	57922	60975	118897	7.92	11.60	9.78
2002	62071	68344	130415	7.16	12.09	9.69
2003	73874	83779	157653	19.02	22.58	20.89
2004	107129	144229	251358	45.02	72.15	59.44
2005	211743	225886	437629	97.65	56.62	74.11
2006	266044	303484	569528	25.64	34.35	30.14
2007	319034	378399	697433	19.92	24.68	22.46
	CAGR			21.57	24.11	22.84
2008	293032	467781	760813	-8.15	23.62	9.09
2009	270388	393061	663449	-7.73	-15.97	-12.80
2010	386602	485274	871876	42.98	23.46	31.42
2011	412591	568199	980790	6.72	17.09	12.49
2012	431856	615744	1047600	4.67	8.37	6.81
2013	450552	644072	1094624	4.33	4.60	4.49
2014	450244	669346	1119590	-0.07	3.92	2.28
2015	438765	668651	1107416	-2.55	-0.10	-1.09
2016	477600	691163	1168763	8.85	3.37	5.54
2017	548520	763490	1312010	14.85	10.46	12.26
	CAGR			7.21	5.59	6.24
	CAGR			15.15	17.34	16.29

Source: World Development Indicator, 2018

Post reform period 1991, imports in services, exports in services and total trade in services were at US\$ 14011 million, US\$ 11940 million and US\$ 25951 million, as compare to last year, it increased. During this same time period, merchandise trade was reduced but service trade rose means services were less affected. In 1993, imports in services increased to US\$ 14898 million but growth rate declined by -4.56

percent, Exports in services boosted by 3.64 percent to US\$ 11847 million and total trade in services rose at US\$ 26745 million but its growth rate turn down by – 1.09 percent that because of negative growth in imports of services. There was good development of Indian external sector such as it was going to be more market oriented and liberalized.

From 1990 to 2000, the imports in services increased continuously, except 1993. Growth rate

of Imports in services was highest in 1999 by 43.82 percent to US\$ 42598 million. While in 1994, there was second highest growth by 28.19 percent to US\$ 19098 million and in 2000, it grew by 26.00 percent to US\$ 53673 million, which was the third highest growth rate.

With exports in services, growth rate of exports increased after 1993 continuously. There was highest growth in 2000 it boosted by 43.13 percent to US\$ 54635 million. In 1998, it increased by 33.21 percent to US\$ 29728 million.

Total trade in services was US\$ 80770 million, it grew by 36.10 percent in 1999, that because of high growth of import of services. Now total trade in services rose by 34.09 percent to US\$ 108308 million, this growth was due to high growth in trade in exports in 2000. From 1991, economic reforms and liberalisation, GATS agreements affected service trade positively.

From 2001 to 2007, growth rate of imports in services declined in 2001 by 7.92 percent and remained constant in 2002 by 7.92 percent and in 2002 by 7.16 percent to US\$ 57922 million and US\$ 62071 million. Again in 2003 it started to rise continuously up to 2007. In 2003, 2004 and 2005 it grew by 19.02 percent, 45.02 percent and 97.65 percent to US\$ 73874 million, US\$ 107129 million and US\$ 211743 million almost doubled, it means there was a huge economic development and there was boom at global level in 2005.

In 2006 and 2007, there was reduction in a growth of imports in services by 25.64 percent and 19.92 percent to US\$ 266044 million and US\$ 319034 million. Because of global financial crisis, its effects were shown on imports.

From 2001 to 2007, exports in services remained far more than import in services. High growth of service exports was because ICT and IT sectors. During 2001 to 2007, IT Sector's share in GDP had risen from 3.4 to 5.9 percent and ICT sectors share in GDP had risen by 89.5 percent to 94.2 percent. **(Business Line, 13 jan, 2018)** In 2001, it was increased by 11.60 percent to US\$ 60975 million, which was low compare to previous year but it didn't remain constant. In

2002, its growth rose by 12.09 percent to US\$ 68344 million.

In 2003, there was good market for Indian services at abroad so that it grew by 22.58 percent to US\$ 83779 million, the growth of Indian services exports remained high and continuous in 2004 at US\$ 144229 million and grew by 72.15 percent. In 2005, it rose by 56.62 percent to US\$ 225586 million. This growth rate was declined by 34.35 percent to US\$ 303484 million in 2006 and in 2007 by 24.68 percent to US\$ 378399 million.

Total trade in services from 2001 to 2007, Total trade in services was highest in 2005 and in 2006. It was boosted by 59.44 percent to US\$ 251358 million, which was because of high growth in exports in services but in 2006 it grew by 74.11 percent to US\$ 437629 million, which was because of high growth in imports in services.

In 2008 due to global financial crisis imports, exports and total trade in services started increasing at decreasing rate so that their growth rate started to declined by -8.15 percent to US\$ 293032 million, 23.62 percent to US\$ 467781 million and 9.09 percent to US\$ 760813 million. This effects remained continue in 2009 also. In 2009, imports declined by -7.73 percent at US\$ 270388 million, exports turned negative by -15.97 percent at US\$ 393061 million and total trade decreased by -12.80 percent at 663449 million. Indian service sector again touched to momentum, total trade grew by 31.42 percent, imports increased by 42.98 percent and exports boosted by 23.46 percent which were high increments from 2008 to 2017. Recovery from global financial crisis was for short term. From 2010 to 2015, whole service trade, import, exports and total trade began to decline because of dismal performance of trade, transport, and storage. In 2015, imports reduced by -2.55 percent, exports declined by -0.10 percent and total trade turned negative because of negative growth in both imports and exports, by -1.09 percent. In 2016, services exports, imports and total trade's growth rate declined by 8.85 percent, 3.37 percent and 5.54 percent

due to demonetisation of Indian economy, which led crunch of cash. In 2017, again there had been good environment for Indian services exports at global level so that it increased by 10.46 percent to US\$ 763490 million, imports grew by 14.85 percent to US\$ 548520 million and total trade in services boosted by 12.26 percent at US\$ 1321010 million.

Compound annual growth rate from 1991 to 2007, imports in services was 21.57 percent, exports CAGR was 24.11 percent and total service trade CAGR was 22.84 percent. From 2008 to 2017, CAGR of imports in services was

14.85 percent, CAGR of exports in services was 10.46, and CAGR of total trade in services was 12.26 percent, all three were low as compared to CAGR from 1991 to 2007.

In pre reform era, CAGR of imports in services was 7.26 percent, CAGR of exports in services was 5.24 percent and CAGR of total trade in services was 6.22 percent. In post reform era, CAGR of imports in services was 7.21 percent, CAGR of exports in services was 5.59 percent and CAGR of total trade in services was 6.24 percent. This reveals that in post liberalisation Indian service trade grew marginally.

Results of Trend Estimation Services Imports, Exports and Total Trade

Period	Import			Export			Total Trade		
	Constant	Coefficient	R ²	Constant	Coefficient	R ²	Constant	Coefficient	R ²
Pre-Reforms	8.597	0.060	0.810	8.746	0.045	0.819	9.366	0.052	0.865
Post Reforms	9.302	0.162	0.951	8.945	0.193	0.954	9.822	0.178	0.955

Author's calculation based on data

On the basis of above table indicates that, the coefficients of imports in services, export in services and total trade in services are 0.060, 0.045 and 0.052 respectively in pre liberalization, which indicates that over a period of time imports, exports and total trade in services have been changed by 0.060%, 0.045% and 0.052% respectively. The changes in imports services are found to be higher than exports services in pre liberalization period.

Similarly, the result of post reform period indicates the coefficients of imports services, export services and total trade in services are reported to be 0.162, 0.193 and 0.178 respectively. Hence, researcher has concluded that during the post reform period, percentage changes in import services, export services and total trade in services are 0.162%, 0.193% and 0.178% respectively over a period of time.

Conclusion:

It can be also say that, in post liberalization percentage changes in import services, export services and total trade services are increases significantly than pre liberalization. However, the percentage increases in exports services is found

to be relatively higher than imports services after economic reforms i.e. for imports services 0.060 to 0.162 and for exports 0.045 to 0.193. So, researcher has concluded that liberalization has positively affected on services trade. However, effects of this liberalization are relatively more favourable on services exports than services imports.

Reference:

- Banga, R., (2012), Twenty Years of India's Liberalisation : Experience and Lessons, United Nations Conference on Trade and Development, Retrieved from <https://unctad.org>
- Dash, Ranjan Kumar and Purna C Parida (2013). FDI, Services Trade and Economic Growth in India: Empirical Evidence on Causal Links. Empirical Economics, 45 (1): 217-238.
- Hooper, Peter, Karen Johnson and Jaime Marquez (2000). Trade Elasticities for the G-7 Countries. Princeton Studies in International Economics 87, International Economics Section, Princeton University, New Jersey.
- Houthakker, H S and Stephen P Magee (1969). Income and Price Elasticities in World Trade. The Review of Economics and Statistics, 51 (2): 111-125.

* Dr. kalpeshbhai Prajapati

बौद्ध दर्शन का नीतिशास्त्र : एक अध्ययन

मानव जाति को प्रेरणा का उपहार देने में गौतम बुद्ध शिरमोर्ष है। हिंदुस्तान की घर्मे परंपराम बौद्ध घर्मे अहिंसा प्रधान घर्मे है। इस घर्मे से हिंदुस्तानी समाज घर्मे और साहित्यप्रभावित है। महापुरुषों के उदभव का इ स पूर्वे छठवीं शताब्दी का समय अनमोल माना जायेगा। भारत में बुद्ध और महावीर स्वामी, ईरान में जरथुष्ट, चीन में कन्फूशियस और लाओत्से जैसे महापुरुषों का उदभव हुआ जिनके विचारोंमें, उपदेशों में आध्यात्मिकता, नैतिकता को खोजा जा सकता है। इन महानुभावों ने आध्यात्मिकता व नैतिकता को खोज में ही अपना जीवन समर्पित किया। बुद्ध का ध्येय शुद्ध नितिमता का था, जो समय की माँग थी। जिसमें प्रेम करुणा उदारता, सत्यप्रियता व सदाचार की सर्वोपरिता का अहसास हुआ है। आलोच्य बुद्ध के कर्मों को, नैतिकता को वर्तन में समझाने की कोशिश करने का उपक्रम है।

बौद्ध घर्मे मूलतः आचार घर्मे है। कर्म ही मनुष्य के उदभव का कारण है। बुद्ध के अनुसार मनुष्य का अच्छा या बुरा होना उसके कर्मों या चरित्र पर निर्भर करता है। मनुष्य की कथनी और करनी में समानता होनी चाहिए। कर्म और ज्ञान में कर्मों को ही बुद्ध ने प्राधान्य दिया है। उनके अनुसार समग्र चेतना ही कर्मों मानी गयी है। मूलतः मन, वचन और काया के द्वारा होनेवाला कर्म चेतना का ही कारण या कर्म है। इसीसे सुख और दुःख निर्माणाधीन है। बुद्धने केवल यही न सिखाते हुए सिखाया भी है कि दुःख है और दुःख नाश के उपाय भी है।

बौद्ध दर्शन के उदय के समय अनेक संप्रदायोंमें विभक्त परंपरा, जीवन और घर्मे के बीच वैभिन्न, वहम मान्यताएँ, हिंसक यज्ञ, मिथ्या धारणाएँ, गलत कल्पनाएँ और विविध मतमतांतरों का ही प्रचलन था। आपसी भेदभाव व्यापक थे। यज्ञ के नाम पर हिंसा अधिक थी। स्त्रियोंऔर शुद्र का स्थान निम्न था। विविध वर्गों में समाज विभक्त हो उठा था। निचित वर्गों को ही शिक्षा, व्यापार की स्वतंत्रता थी। ऐसे परिवेश में उदभवित होनेवाले बौद्ध घर्मे ने मानव मात्र को समानता प्राप्त करवायी। जन मानस को देवता व ईश्वर की अधिनता से मुक्त करवाया। आत्मा की सत्ता का विरोध किया। इन स्थितियों को बुद्ध कर्म की शिथिलता का कारण बनते हैं।

आसक्ति, इच्छा और अहम के भ्रम को काबू में रखने की दिशा देनेवाला कर्म है और दुःख के उदभव प्रति अघोगति करवानेवाला कर्म शुभ कर्म है। शुभ कर्म द्वेष-इष्यो रहित है। मनुष्य के कर्म दस दोषों के कारण अशुभ बनते हैं। शरीर के तिन दोष (जिव हिंसा, चोरी और व्यभिचार), वाणी के चार दोष (जुठ बोलना, निंदा करना और अपशब्दों का उच्चारण करना), मन के तिन दोष (लालच, तिरस्कार और भूल)।

इन उपयुक्त दोषों के कारण होनेवाले अशुभ कर्मों के निवारण हेतु दस आज्ञाएँ इस प्रकार दी गई हैं।

- १ कोई भी जीव की हिंसा नहीं करनी।
- २ चोरी या लूट नहीं करनी।
- ३ व्यभिचार करना नहीं।
- ४ जुठ नहीं बोलना और सत्ता में से विचलित नहीं होना।
- ५ नशीली चीजों का सेवन नहीं करना।
- ६ गाली या अपशब्दों का उच्चारण न करना।
- ७ निंदा का त्याग करना।
- ८ लालच से दूर रहना।
- ९ इष्यो, क्रोध, धिक्कार और अशुभ संकल्प को तिलांजलि।

१० मन के अज्ञान से मुक्त करके सत्य को जानने की उत्कंठा रखना।

इन दश आज्ञाओं का मूढ़ प्रयोजन व्यक्ति विशेष के वर्तन को सुदृढ तरीके से नैतिक बनाना है।

बौद्धिक उपयुक्त गुणों को तादृश्य करते हुए मनुष्य को आत्मसात करना चाहिए। इसके लिए दस आज्ञाओं को लक्ष्य में रखकर दो अतिमवादी अभिगमों से मुक्त ऐसा मध्यम मार्ग या आर्य अष्टांग मार्ग का अनुसरण करना अनिवार्य है। इस मार्ग में सम्यग दृष्टि आदि अंग नैतिक और आध्यात्मिक सदगुण का संकेत करते हैं।

सदगुणी जीवन और सर्वोत्कृष्ट नैतिक वर्तन का लक्ष्य आध्यात्मिक आत्मविकास की परिपूर्ति करता है। इसके लिए दुःखों की व्यापकताको प्रमाणित करते वे निचित करते हैं कि जन्म से दुःख है। नाश दुःखमय है, रोग दुःखमय है, अप्रिय से संयोग दुःखमय है, प्रियसे वियोग दुःखमय है, अंततः यह सत्य है कि रोगजन्य पंच स्कंध भी दुःखमय है। " घम्मपद

में भी कहा गया है कि इन्द्रिय सुख के विषयों के खो जाने से भी विषाद उत्पन्न होता है फलतः सुख में भी भय है।

बुद्ध के वचन के दुःख का प्रतिपादन करते हुए दुःखों के उपायों को भी प्रतिपादित करते हैं। अपने प्रथम आर्य सत्य में बुद्धने संपूर्ण विवृत्त को दुःखमय कहा है। उनके ही विचार हैं “सर्वे दुःखमय अर्थात् सर्वे दुःखमय”। दूसरे आर्य सत्य के बताये अनुसार अविद्या दुःखों की कारक है। अविद्या का समापन निर्वाण प्राप्ति का उदभव है। तृतीय आर्यसत्य दुःख निषेध है। बुद्धने दुःख समुद्र आर्यसत्यमें दुःख के उदभव कारण दिए हैं जिसके निषेध होने पर दुःख का शमन हो जाता है। चतुर्थ आर्य सत्य में दुःख निरोध गामिनी प्रतिपदा है। दुःख उत्पत्ति के कारण व उसके निर्वहण की चर्चा की है। अज्ञान और उस कारण कारणों की जो शृंखला उत्पन्न होती है, उस निरोधन का मार्ग ही अष्टांग मार्ग है।

आर्य अष्टांग मार्ग में कुशल कर्म समाविष्ट है। व्यक्ति स्वयं जो है, जो होनेवाला है उसके लिए वह स्वयं जिम्मेदार है जो कर्म का नियम है। बुद्ध नसीबवाद और ईश्वरवाद का अस्वीकार करते हैं। मनुष्य कर्मोधीन है। वह किसी भी प्रकार से अपने कर्मों से मुक्ति प्राप्त नहीं कर सकता है। मनुष्य का स्वयं का प्रयत्नशील हना अनिवार्य है। यह स्वाभाविक है कि यहाँ मुक्त संकल्पवाद की बजाय आत्मनियतिवाद अधिक सुसंगत है। बौद्ध मतानुसार संकल्प शक्ति मनुष्य को मिलनेवाली अनुपम सौगात है। जो मनुष्य को नैतिक बनाती है। केन्ट की प्रतिक्रिया रूप बुद्ध कहते हैं की संकल्प शक्ति का निरपेक्ष व संपूर्ण मूल्य है। यह संकल्प नैतिक नियम के द्वारा मुक्तरूप से नियत हुआ होता है।

अपने नैतिक सिद्धांतों के विकास हेतु बुद्धने वेद के बहुदेववाद और घर्म असंगत समाधानपरक उपनिषदों को अस्वीकृत किया था। उनका मानना था कि व्यक्ति जन्म से नहीं अपितु अपने चरित्र और शुभ कर्मों से महान बनता है। सभी संपूर्ण बनने की शक्ति सभर है, जातिभेद इससे परे है। शुभ कार्यों से संलग्न पुरुषार्थ अनिवार्य है। बुद्धने वर्णव्यवस्था का खंडन करके न्याय और मानवता के आधार पर समाज रचना का प्रबल पुरुषार्थ किया था। यहाँ कहना अनुचित नहीं है कि जैसे सूर्य और चन्द्र समग्र विवृत्त पर बिना भेदभाव के प्रकाशमान हैं, वैसे बुद्ध के ज्ञान का प्रकाश प्राणी मात्र के लिए समान रीति से फैला है।

बुद्धके नीतिशास्त्र में उनकी करुणासभर वैराग्यभावना, ज्ञानयुक्त नितिमतम, यथार्थवादी रवैया, स्वायत्त नीतिशास्त्र, आत्मलक्षी नैतिकता और व्यवहारवादी रवैया की प्राप्ति होती है। ये सारे सदगुणों ने हम पर गहरा प्रभाव पैदा किया है। तभी निर्वाण की प्राप्ति संभव है जब हम प्राणिमात्र के प्रति बल्याण की

भावना रखेंगे, करुणा का भाव प्रगट करेंगे।

यह पूर्ण सौंदर्य पूर्ण प्रज्ञा, पूर्ण शुभ, पूर्ण स्वातंत्र्य की प्राप्ति वह निर्वाण है जो बौद्ध घर्म और नीतिशास्त्रका परम लक्ष्य है। समान्यतः निर्वाण - मोक्ष व मुक्ति को भारतीय

विचारधारा की परंपरा में मानव जीवन का अंतिम लक्ष्य या सर्वोच्च आदर्श माना जाता है।

यह स्वाभाविक है कि सभी मूल्यों में उसे सबसे अधिक महत्व दिया जाता है। मानव जीवन विषयक उपनिषदों के निराशा युक्त प्रभाववाले मंतव्यों का बुद्ध के उपदेश पर असर पड़ा है और फल स्वरूप मनुष्य के दुःख की समस्या के समाधान रूप निर्माण की संकल्पना का सेवन हुआ है।

➤ निर्वाण की प्राप्ति में दस संयोजन बाधारूप हैं।

१ सत्कार्य द्रष्टि : अहम द्रष्टि

२ विचिकित्सा : संशय, गुरु उपदेशमें शंका

३ शिलव्रत परामर्श : शिल और व्रतका चिंतन और उसमें अहंकार को जोड़ना

४ काम : विषय वासना

५ प्रतिघ : वैर, द्वेष की भावना

६ रूप-राग : ऐहिक पदार्थों पर आशक्ति

७ अहम - रास : स्वर्ग सुख में आशक्ति

८ मान-अभिमान : मैं ज्ञानी हूँ ऐसी भावना

९ उद्वतता : गर्व से उत्पन्न वर्ति

१० अविद्या : अज्ञान

उपरोक्त दस संयोजन/पहेलु निर्वाण प्राप्तिमें बाधक हैं। उसको शमन करके अर्थात् दुःख का हम निरोध करते हैं तब निर्माण की प्राप्ति संभव है। निर्वाण का तात्पर्य है : बुज जाना, जन्म मरण से मुक्ति प्राप्त करना। बुद्ध का विचार है कि विवृत्त में अधम वासना और इच्छित वस्तुओं का क्षणिकत्व मनुष्य के दुःखों का मूल है। वासनाओं से मनुष्य भ्रमित होता है, दुःखी होता है, जन्म जन्मांतर के चक्र में फँसा रहता है।

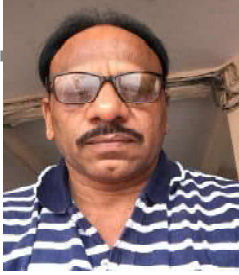
इस प्रकार निर्वर्ति से प्रवर्ति का व्यावहारिक उपदेश बुद्ध के द्वारा प्राप्त हुआ है। कर्म संबंधित बौद्ध धारणा में एक और बड़ा परिवर्तन पाया गया है कि बोधिसत्व अपने शुभ कर्मों को दूसरों को संप्रेषित कर सकता है। जीवन के ज्ञान मार्ग रूप बुद्ध का आर्य सत्य सभी के लिए भेदभाव विहीन है बुद्ध की मान्यता है कि कोई उच्च नहीं कोई निम्न नहीं है मनुष्य के कर्म ही उसे छोटा बड़ा बनाता है। सभी लोग बुद्ध का उपदेश और बुद्ध मार्ग अपनाकर जीवन जी सकते हैं। स्त्री-पुरुष गृहस्थ-संन्यासी सभी समान रूप से इस मार्ग का अनुसरण कर सकते हैं।

नैतिक आचरण ही बुद्ध के उत्कर्ष मानववाद का आधार है और यह निर्विवाद सत्य है। “बहुजन हिताय बहुजन सुखाय” का नारा नैतिक आचरण के द्वारा व्यवहारिक बन सकता है। दुःख से ग्रसित साधारण जन्मुक्त की आकांक्षा। बुद्ध का मार्ग वही है, जो मनुष्य को स्वतंत्र विचारक और कुशल बनाकर नैतिक और मानसिक विकास भी करता है। बुद्ध ने इस मध्यम मार्ग को कल्याणकारी बताया है। अष्टांगीक मार्ग का अनुसरण करने पर मनुष्य में शक्ति की दाम, निष्काम वर्ति, प्रज्ञा, विर्य, सत्य, अधिष्ठान, मैत्री और मुद्रिता इन दस पारमिता का उदभव होता है। इस निःसंदेह बुद्धत्व की प्राप्ति होती है। सारांशतः फलित होता है इसी

कारण से भगवान बुद्धने शुद्ध आचरण के साथ - साथ आत्मशुद्धि की आवश्यकता पर बल दिया है। मनुष्य के त्याग और संयम प्रधान जीवन शैली ही अध्यात्म की ओर ले जाती है। संयम अच्छे जीवन का पर्याय है जो स्वस्थता प्रदान करता है। बौद्ध मध्यम मार्ग में उत्कर्ष चित्र और कुशल भावों से युक्त होता है ताकी समाज में सदभाव, समरसता, समृद्धि आदि का भाव पैदा होता है।

संदर्भ :-

- ⇒ भट्ट एम के बौद्ध दर्शन, प्र : जे बी सेडिल प्र आ १९८३ प्र ८२
- ⇒ P.laxmi narsa : The Essence of Buddhism : The Thaker and Co. Ltd. Bombay 1948 , p – 50 to 77.
- ⇒ मज्झिमनिकाय : १ : ५ : ४
- ⇒ घम्मपद : १४६
- ⇒ भट्ट एम के बौद्ध दर्शन, प्र : जे बी सेडिल यु ग्र नि बो प्र आ १९८३ प्र ८६
- ⇒ Radhakrishnan : Indian Philosophy Vol : Allen and Unwin London – (1951) p- 418
- ⇒ Shantinath Gupta : The Indian Concept of Values . Manohar Book Service New Delhi – 1978, p – 97.
- ⇒ रावल सी वी अवैदिक दर्शन : प्र सी वी रावल प्र आ १९९१ पृ २५८
- ⇒ महता जया : भगवान बुद्ध और बौद्ध धर्मचिंतन : प्र इमेज अहमदाबाद प्र आ २००४ पृ ४२

* Dr.Ramanbhai S.Patel

Arts (Gujrati)

Research Zone India

Vol 7

Issue — (3)

June.— 2019 Page - 85 - 88

ISSN 2319 — 8168

ગુજર ભૂમિ : વિશિષ્ટતાઓ :

ભૂમિતળ રચના :

આ પ્રદેશના ભૂ-તળની રચના પ્રાચીન-પુરાતની (Archean) કે અજીવમય (Azoic) યુગની થવા લાગેલી. એ પછીના પહેલા કે પ્રાચીનજીવમય (Paleozoic) યુગના અવશેષ આ પ્રદેશમાં મળ્યા છે. દ્વિતીય કે મધ્યજીવમય (Mesozic) યુગ દરમિયાન પ્રારંભે દક્ષિણ ભારત આફ્રિકા ઓસ્ટ્રેલિયાને આવરી લેતા વિશાળ ‘ગોંડવન’ખંડમાં કચ્છ સૌરાષ્ટ્રનો સમાવેશ થતો એ પછી ઉત્તરનો વિશાળ ‘ટિથિસ’સમુદ્ર કચ્છ, સૌરાષ્ટ્ર અને નર્મદાખીણમાં ફરી વળ્યો હતો. મધ્યજીવમય યુગના અંતે પશ્ચિમ ભારતમાં ભયંકર આગનેય ક્ષોભ થયો ને ધરતીની સપાટી પર લાવવાનો સ્તર પથરાયો-અફ્રીક અને એની વિવિધ જાતો આ તૃતીય કે નૂતનજીવમય (Nesozic)યુગની જોવા મળે છે. ઉત્તરના સમુદ્રે ફરીવાર ગુજરાતના પશ્ચિમ ભાગ પર આક્રમણ કર્યું હવે વર્તમાન જીવયોનિઓ અસ્તિત્વમાં આવવા લાગી. ખનિજ તેલ અને કુદરતી ગેસના સ્તર આ યુગના અંતભાગમાં દક્ષિણના ગોંડવના ખંડનો મોટો ભાગ નીચે બેસી ગયો, એના પર સમુદ્રના પાણી ફરી વળ્યા, દક્ષિણ ભારત આફ્રિકાથી તદ્દન અલગ થઈ ગયું ને અરબી સમુદ્ર અસ્તિત્વમાં આવ્યો. આ ચતુર્થ યુગને માનવજીવનમય યુગ પણ કહે છે. કારણ કે જીવયોનિઓમાં માનવનો પ્રાદુર્ભાવ આ યુગમાં થયો. આધુનિક યુગના સ્તરની નીચેના સ્તરના યુગ દરમિયાન માનવના પ્રાદુર્ભાવના ચિન્હ ગુજરાતમાં બીજા હિમયુગના કે બહુ તો બીજા અંતરિમ યુગના સ્તરોમાં મળે છે. આમ ધરતીના સુદીર્ઘ ઇતિહાસમાં માનવનો ઇતિહાસ છેક આજકાલનો ગણાય છતાં એનો આરંભ લગભગ એક લાખ વર્ષ પૂર્વે થયો જણાય છે.

ભૌગોલિકતા :-

ભૌગોલિક રીતે વિચારીએ તો ગુજરાતમાં કચ્છ અને સૌરાષ્ટ્ર કુદરતી એકમો તરીકે અલગ તરી આવે છે. કચ્છનો પ્રદેશ કાંઠા પાસેની ભીની પોચી જમીનવાળો હોવાથી ‘કચ્છ’ કહેવાય છે એની અંદર ઉત્તરે મોટા રણનો ને પૂર્વે તથા દક્ષિણ પૂર્વે નાના રણનો સમાવેશ થાય છે. આ રણના ખારાપટનો પ્રદેશ હરિણ તરીકે ઓળખાય છે. આ પ્રદેશ છીછરો હોવાથી ચોમાસામાં જળબંબાકાર થઈ જાય છે. કચ્છ અને સૌરાષ્ટ્રની વચ્ચે આવેલા અખાતને ‘કચ્છનો અખાત’ કહેવામાં આવે છે. સૌરાષ્ટ્ર હાલ દ્વિપકલ્પ છે. પરંતુ પ્રાચીન કાળમાં એ દ્વિપ હતો હજી એનો ઉત્તરપૂર્વ ભાગ (ભાલ-નળબંકો)છીછરો હોવાથી ચોમાસે મોટાભાગે જળબંબાકાર થઈ જાય છે. સૌરાષ્ટ્ર અને તળ ગુજરાતની વચ્ચે ‘ખંભાતનો અખાત’ આવેલો છે. તળ ગુજરાતનો પ્રદેશ રાજસ્થાન, મેવાડ, માળવા-ખાનદેશ અને

કોંકણથી પહાડો અને જંગલોની કુદરતી સીમો દ્વારા તેમજ લોકોની ભાષા તથા રહેણીકરણી દ્વારા ઘણા અંશે જુદો પડે છે. કચ્છના દક્ષિણભાગનો સૌરાષ્ટ્રનાં ઉત્તર પશ્ચિમ પશ્ચિમ, દક્ષિણ અને પૂર્વ ભાગને તથા દક્ષિણ ગુજરાતના પશ્ચિમભાગને સમુદ્ર તટનો લાભ મળેલો છે. સૌરાષ્ટ્ર અને કચ્છના અંદરના ભાગમાં તેમજ તળ ગુજરાતના પૂર્વ તથા ઉત્તરપૂર્વ ભાગમાં કેટલાક ડુંગરો અને ઉચ્ચ પ્રદેશો તથા જંગલો આવેલા છે. ગિરનાર જેવા પર્વત અને પાવાગઢ જેવા ડુંગર ઘણા ઓછા છે. નદીઓ સંખ્યામાં ઘણી છે. પરંતુ જેમાં વહાણ ફરી શકે તેવી નદીઓ તો નર્મદા અને તાપી જ છે. સાબરમતી નદીનો પરિવાર મોટો, મહી નદી ખંભાતના અખાત પાસે પહોંચતા ‘મહીસાગર’ બને છે. દક્ષિણ ગુજરાતનો જોતા નદીઓનો પ્રદેશ ગુજરાતની ધરતી ઓછેવત્તે અંશે ધાન્ય વગેરેની પેદાશ માટે ફળદ્રુપ ગણાય આબોહવા પણ એકંદરે સમશીતોષ્ણ ધરતીના પેટાળમાંથી ખનિજ સંપત્તિ બહુ મળી નથી.

આ પ્રકારની ભૌગોલિક વ્યવસ્થાએ ગુજરાતની પ્રજાના ઘડતરમાં પણ ઘણી અસર કરી છે. પહાડો અને જંગલોએ આદિમ જાતિઓને આશ્રય આપ્યો છે. સમુદ્ર કાંઠા તેમજ મોટી નદીઓના કાંઠા પાસે માછલા પકડવાનો, મીઠું પકવવાનો, મછવા ચલાવવાનો, અને વહાણવટાનો ધંધો ખીલ્યો છે. દેશના અને પૃથ્વીના બીજા ભાગોમાં કેટલીક લડાયક તથા વાણિજ્યિક જાતિઓ અહીંના ખુલ્લા મેદાનોમાં આવી વસી. આ પ્રજાનો મોટો વર્ગ ખેતી પશુપાલન અને હુન્નરકળાઓના ધંધા રોજગાર કરે છે. ગુજરાતનો વણિકવર્ગ જમીન માર્ગે તેમજ જળમાર્ગે દેશ વિદેશના વેપારમાં તથા વહાણવટામાં કુશળ થયો પરિણામે ગુજરાતની પ્રજાના માનસમાં મળતાવડો સ્વભાવ, કલહભીરૂતા, શાંતિપ્રિયતા ઘરછોડની વૃત્તિ ઈત્યાદિ લક્ષણ વ્યાપક બન્યા એણે અનેક આંગતુકો, નિર્વાસિતો વેપારીઓ અને શાસકોને પોતાનામાં સમાવી લીધા. કચ્છ અને સૌરાષ્ટ્રમાં સાહસિકતા વધુ ખીલી નાના મોટા રજવાડી સ્થાપતા એમાં લડાયક વૃત્તિ ઉપરાંત મૃત્સદીગીરી અને કાવાદાવાની વૃત્તિ ખીલી છતાં સ્વભાવની સમતાઓ પ્રજા મોટા વર્ગમાં ધાર્મિકતા અને ભાવિકતના સંસ્કાર ખીલ્યા.

નામાભિધાન :

‘કચ્છ’એ પ્રાકૃતિક નામ છે ને તેનો પ્રયોગ છેક પાણિનિના સમય (ઈ.પૂ. પાંચમી સદી)થી મળે છે. સૌરાષ્ટ્રને પહેલા ‘સુરાષ્ટ્ર’ કહેતા, તે પરથી આગળ જતા સૌરાષ્ટ્ર અને સોરઠ રૂપ પ્રચલિત થયા, મરાઠાકાળમાં ‘કાઠિયાવાડ’નામ પ્રચલિત થયેલું ને એ બ્રિટિશ કાળમાં ચાલુ રહેલું. આઝાદી પછી ‘સૌરાષ્ટ્ર’નામ પુનઃ જ્યારે આ

*Asso Pro- Arts And Commerce College- Mandvi- Surat

નામ શરૂઆતના ઐતિહાસિક કાળમાં ઉત્તર ગુજરાત કે એ મુખ્ય ભાગ માટે પ્રયોજાતું કચ્છ, સુરાષ્ટ્ર, આનર્ત, સારસ્વત (સરસ્વતી-કાઠી)શ્વભ (સાબરકાંઠી) માહેય (મહીકાંઠી) ભાસ્કચ્છ, આંતનર્મદા, વગેરે પ્રદેશોની ગણના અપરાંત (પશ્ચિમ સરહદ)દેશોમાં થતી, મૈત્રકકાળના સમયમાં 'લાટ'નામના કદાચ સમસ્ત ગુજરાત માટે પ્રયોજાતું, પરંતુ આગળ જતા એ નામ દક્ષિણ ગુજરાત માટે સીમિત થયું. દસમી સદીમાં ઉત્તર ગુજરાતમાં રાજસ્થાનના ચૌલુક્ય કુળની સત્તા સ્થપાઈ ત્યારે અગાઉ ભિન્નમાલની આસપાસના પ્રદેશ માટે પ્રયોજાયેલું 'ગુર્જર' નામ ગુજરાતના રાજ્યપ્રદેશને લાગુ પડ્યું ને સમય જતા એ રાજ્યના વિસ્તારની સાથે એ નામનો પર્યોગ વિસ્તરતો ગયો. આગળ જતા 'ગુર્જરદેશ' કે 'ગુર્જરભૂમિ' એ બદલે 'ગુજરાત' રૂપ પ્રચલિત થયું જેનો પહેલો વહેલો ઉલ્લેખ વાઘેલા સોલંકી કાળ દરમ્યાન (૧૩મી સદીમાં) મળે છે.

શાર્યાતો અને યાદવો સુરાષ્ટ્રમાં સ્થાયી થતા હતા એમની રાજધાની કુશસ્થલી દ્વારવતી (દ્વારકા)હતી. મૌર્ય સમ્રાટોના શાસનનો સીધો પુરાવો પણ સુરાષ્ટ્ર માટે જ મળે છે. ત્યારે એનું પાટનગર ગિરિનગર હતું. પશ્ચિમ ક્ષત્રપ રાજાઓની સત્તા શરૂઆતમાં રાજસ્થાનથી મહારાષ્ટ્ર અને કચ્છ સુરાષ્ટ્રથી માળવા સુધી પ્રસરેલી આગળ જતા એ દક્ષિણમાં અનુપ્રદેશ (માહિષ્મીવતીની આસપાસનો પ્રદેશ) સુધી રહી. એમાં આનર્ત સુરાષ્ટ્રનો એક વહીવટી વિભાગ હતો. છેક ગુપ્તકાળ (લગભગ ઈ.૪૦૦-૪૭૦)સુધી સુરાષ્ટ્રનું પાટનગર ગિરિનગર રહ્યું. મૈત્રીક વંશના રાજાઓના સમયમાં રાજધાની વલભીમાં રહી તેમની સત્તા સૌરાષ્ટ્ર, ઉત્તર ગુજરાત મધ્ય ગુજરાત અને પશ્ચિમ માળવા પર પ્રવર્તતી ચૌલુક્ય (સોલંકી)રાજાઓના સમયમાં જહોજલાલી દરમ્યાન તેમના રાજ્યમાં હાલના ગુજરાત ઉપરાંત રાજસ્થાનનાં સાંચોર, ચંદ્રાવતી, આબુ, કિરાડુ, જાલોર, સાંભર, મેવાડ અને ભીલસા પ્રદેશનો સમાવેશ થતો, ગુજરાતની સત્તાનતના સમયમાં એસો હાલના

‘આદ્ય-ઐતિહાસિક સંસ્કૃતિ’:

કચ્છ, સૌરાષ્ટ્ર અને તળગુજરાતના સમુદ્ર તટે સિન્ધ પંજાબની તામ્રપાષાણ યુગની સુવિકસિત નગરસંસ્કૃતિ પ્રસરી, આ સંસ્કૃતિના અવશેષ રંગપુર (જિ.સુરેન્દ્રનગર)લોથલ (જિ.અમદાવાદ)આમરા અને લાખા નાવલ (જિ.જામનગર)પ્રભાસ -સોમનાથ, રોજડી-શ્રીનાથગઢ (જિ.રાજકોટ દેસલપુર, પબુમઠ અને સુરકોટડા તથા ધોળાવીરા (જિ.કચ્છ)તલોદ, મહેગામ અને બાગાતળાવ (જિ.ભરૂચ) વગેરે અનેક સ્થલોએ મળ્યો છે.

એ સમયે સાબરતી અને ભોગાવો નદીઓ લોથલની નજીકમાં સમુદ્રમાં મળતી નદીઓથી ઠલવાતા કાંપને લઈને પછી સમુદ્ર દશેક માઈલ દુર હટી ગયો છે.હડપ્પા (પંજાબ)અને મોહેંજો-દડો (સિન્ધ)ની જેમ લોથલની વસાહત નગર આયોજન પ્રમાણે વસી હતી.

કચ્છનું ધોળાવીરા હડપ્પીય સંસ્કૃતિનું એક વિકસિત નગર હતું ત્યાં હડપ્પીય મુદ્રાઓ મળી આવે છે. રંગપુર (સેરેન્દ્રનગર)એવું સ્થાન છે જ્યાં હડપ્પીય સંસ્કૃતિ સિંધુ પ્રદેશ કરતા વધુ સમય ટકીને છેવટે મેવાડના ઉચ્ચ પ્રદેશમાં પ્રસરી રોજડી (રાજકોટ)માં મળેલી હડપ્પીય સંસ્કૃતિનો સમય ઈ.સ. પૂ. ૧૮૦૦ થી ૧૬૦૦નો અંદાજવામાં આવ્યો છે.

શાર્યાતો, ભૃગુઓ અને યાદવો :

પૌરાણિક લોકકથાઓને આધારે ગુજરાતમાં આ દરમ્યાન થયેલા કેટલાક આદ્ય ઐતિહાસિક રાજવંશો વિશે માહિતી મળે છે. એ મુજબ અહીં વૈવસ્વત મનુના પુત્ર શાર્યાતિનો વંશ રાજ્ય કરતો હતો. શાર્યાતિના પુત્રનું નામ આનર્ત હતું. એના પુત્ર રેવના સંદર્ભે શાર્યાતિનો રાજ્યપ્રદેશ ‘અનાર્ત’ નામે ઓળખાતો એની રાજધાની કુશસ્થલી હતી.

ભૃગુના પુત્ર ચ્યવન ઋષિ હતા. શાર્યાતિની પુત્રી સુકન્યા એમની પત્ની હતી. ચ્યવનના સમયથી ભૃગુઓ દક્ષિણ ગુજરાત સાથે ગાઢ સંબંધ ધરાવતા એને કારણે ભારૂકચ્છ પ્રદેશ ભૃગુકચ્છ તરીકે અને ભરૂકચ્છ નગર ભૃગુકચ્છ તરીકે ઓળખાયું ચ્યવનના પુત્ર દધીચીનું સ્થાન ચંદ્રભાગા-સાબરમતીના સંગમ પાસે મનાય છે. જેની સમીપમાં ગાંધીજીએ આશ્રમ સ્થાપ્યો. ભાર્ગવો આગળ જતા હૈહય યાદવો સાથે પુરોહિત તરીકે સંબંધ ધરાવતા હૈહય સમ્રાટ અર્જુન કાર્તવીર્યના વિશાળ રાજ્યમાં ગુજરાતનો સમાવેશ થતો એના પિતા કુતવીર્યના સમયથી હૈહયો અને ભૃગુઓ વચ્ચે સંઘર્ષ થયો. આ સંઘર્ષ અર્જુ કારીવીર્ય અને રામ જામદગન્યના સમયમાં પરાકાષ્ઠાએ પહોંચ્યો. પિતાની હત્યાનું વેર વાળવા પરશુરામે ક્ષત્રિયોનું એકવીસ વાર નિકંદન કાઢ્યુંને છેવટે એ ભૃગુક્ષેત્ર તજી સુચારક (સોપારા)ચાલ્યા ગયા.

સાત્વત કુળના યાદવો જરાસંઘ વગેરેના ઉપદ્રવને લઈને કૃષ્ણ વાસુદેવની આગેવાની નીચે મથુરા તજી સૌરાષ્ટ્રમાં આવી વસ્યા શાર્યાતોની જુની રાજધાની કુશસ્થળીના જીર્ણ દુર્ગને સમારાવી એને દ્વારવતી અને દ્વારકા નામે નવી નગરીનું સ્વરૂપ આપ્યું. કુકરૂપી રૈયતે પોતાની કન્યા રેવતી બલરામ વાસુદેવને પરણાવી કૃષ્ણ વાસુદેવે વિદર્ભ, ભદ્ર, શિબિર વગેરે પ્રદેશોની રાજકન્યાઓને પરણી અનેક રાજકુળો સાથે સંબંધો બાંધ્યો. પાંડવોના વિજયમાં કૃષ્ણનો ફાળો ગણનાપાત્ર હતો. પરંતુ યાદવો મદ અને મદિરાને વશ થઈ પ્રભાસમાં આપસઆપસમાં લડી મર્યાને અર્જુને દ્વારકામાં રહેલા સ્ત્રીબાળકોને લઈ જઈ કૃષ્ણના પ્રપૌત્ર વજ્રનો અભિષેક ઈન્દ્રપ્રસ્થમાં કરાવ્યો. સમય પસાર થતા કૃષ્ણ વાસુદેવ વિષ્ણુના પુણાવિતાર તરીકે તેમજ ભાગવત સંપ્રદાયના ઈષ્ટદેવ તરીકે સ્થાન પામ્યા ‘ગીતાના ગાનાર’તરીકે પણ તેઓ ખ્યાતિ ધરાવે છે.

કુશસ્થળી દ્વારકા રૈવતક ગિરિ પાસે વસેલી હતી ને એની આસપાસ સમુદ્ર હતો. કૃષ્ણનો દેહોત્સર્ગ થતા સમુદ્રે એને ડુબાડી દીધી એવી લોકવાયકા છે.

આરંભનો ઐતિહાસિક સમય ::

ગુજરાતનો પ્રમાણિત ઇતિહાસનો આરંભ મૌર્યકાળથી થાય છે. ચંદ્રગુપ્ત મૌર્ય (લગભગ ઈ.પૂ.૩૨૨-૨૯૮)ના રાષ્ટ્રીયે (રાજ્યપાલે) ગિરિનગર પાસે બંધ બાંધી સુદર્શન નામે જળાશય કરાવ્યું. અશોક મૌર્ય (લગભગ ઈ.પૂ. ૨૭૩-૨૩૭)ના રાષ્ટ્રીયે એમાંથી નહેરો કરાવી. દેવોના પ્રિય પ્રિયદર્શી રાજા અશોકે ચૌદ ધર્મલેખોની એક પ્રત ગિરિનગર પાસેના શૈલ પર કોતરાવી ઐતિહાસિક કાળનો ગુજરાતમાં એ અહીંથી પ્રાચીન લેખે છે. એ પ્રાકૃત ગદ્યમાં અને બ્રાહ્મી લિપિમાં છે. ગિરિનગર એ ગિરિ ઉર્જયત (ગિરિનગર)પાસે વસેલું નગર હતું ને સુરાષ્ટ્રનું વડુમથક હતું. અશોકના કોતરેલા ધર્મલેખવાળો રોલ જુનાગઢના દામોદરકુંડ પાસે આવેલો છે. અશોક

બૌદ્ધ અને એનો પૌત્ર સંપ્રતિ જૈન ધર્મનો પરમ અનુયાયી અને પ્રભાવક હતો. આ બે ધર્મોનો પ્રભાવ ગુજરાત મૌર્યકાળમાં શરૂ થયો જણાય છે.

શ્રીલંકાના પાલિ સાહિત્યમાં ‘દિપવંસ’ અને ‘મહાસંઘ’નામે જે ઇતિહાસગ્રંથો છે. તેમાં ત્યાંની સિંહલ સંસ્કૃતિનો આરંભ લાળદેશના સિંહપુરના રાજપુત્ર વિજયના આગમનથી ગણવામાં આવે છે. વિજય પોતાના સાતસો સાથીઓ સાથે સમુદ્રમાર્ગે સિંહપુરથી સોપાર થઈ લંકાદ્વિપ ગયો હતો ને પછી એ સહુ ત્યાં રહી ગયા હતા. એનું આગમન ભગવાન બુદ્ધના પરિનિર્વાણના દિવસે થયું હતું. આ લેખમાં જણાવેલ લાશદેશ એ લાટ (ગુજરાત) અને સિંહપુર એ ભાવનગર જિલ્લામાંનું સિહોર હોવા સંભવ છે. ‘લંકાની લાડીને ઘોઘાનો વર’ એ ગુજરાતી કહેવત શ્રીલંકા અને ગુજરાત વચ્ચેના સાંસ્કૃતિક સંબંધનું સમર્થન કરે છે.

ક્ષત્રપ કાળ :

ઈ.સ.૭૮ માં ભારતવર્ષમાં શક સંવતનો આરંભ થયો શક જાતિના ક્ષત્રપ રાજાઓ પશ્ચિમ ભારતમાં સત્તારૂઢ થયા. ક્ષહરાના કુલના રાજા ક્ષત્રપ ભૂમક તથા નહ્યાને અહીં એ પહેલા ચાલીશ વર્ષ રાજ્ય કર્યું. નહ્યાન (નભોવાહન)ની રાજધાની પ્રાયઃ ભરૂ કચ્છ (ભરૂચ)માં હતી. એનું રાજ્ય પ્રાયઃ ઉત્તરમાં પુશ્કર (અમેજર પાસે)સુધી પશ્ચિમમાં સૌરાષ્ટ્ર સુધી, પૂર્વમાં માળવા સુધી અને દક્ષિણ નાસિક-પૂના જિલ્લા સુધી વિસ્તૃત હતું. એના જમાઈ ઉપવંદાતે ભરૂકચ્છ તથા પ્રભાસમાં વિવિધ દાન દીધેલો, કચ્છમાં વળી કાર્દમક કુળના રાજા ક્ષત્રપ ચાષ્ટનની સત્તા પ્રવર્તી દખ્ખણના સામવાહન રાજા, ગૌતમીપુત્ર શાસનકાંક્ષિએ રાજા નહ્યાનને હરાવી ક્ષહરાન વંશનો અંત આણ્યો પણ રાજા ચાષ્ટને થોડા જ વર્ષોમાં એણના ઘણા પ્રદેશ જીતી લીધાને પોતાનું રાજ્ય પુષ્કર, માલવા અને નર્મદા સુધી વિસ્તાર્યું એની રાજધાની ઉજ્જૈનમાં હતી એના સમયમાં શક વર્ષ ૭૨ (ઈ.૧૫૦)માં અનિવૃષ્ટિથી આવેલા નદીઓના પુરને લઈને ગિરિનગરને સુદર્શનનો બંધ તુટી ગયો ત્યારે આનર્ત સુરાષ્ટ્રના રાજ્યપાલે રાજાની મંજુરી મેળવી સમયસર સમરાવી દીધો આને લગતો જે લેખ ગિરનાર શૈલીની બીજી બાજુએ કોતરેલો છે. તેમાં મહાક્ષત્રપ રૂદ્રદામાની પ્રશસ્તિ સંસ્કૃત સાહિત્યમાં ઉચ્ચ શૈલીના ગદ્યાના પ્રાચીન નમૂના તરીકે જાણીતા છે. ક્ષત્રપ રાજાઓના સેંકડો સિક્કા મળ્યા છે. સિક્કા પડાવનાર રાજાનું પુરૂ નામ આપવામાં આવતું. રુદ્રસિંહ પહેલાના સમયની એમાં વર્ષ આપવામાં આવતું. ક્ષત્રપકાળ ગુજરાતના પ્રાચીન ઇતિહાસમાં ત્રમસોથી વધુ વર્ષનો સમય રોકે છે.

આ સમયગાળામાં ગુજરાતમાં પાદલિખાચાર્ય, વ્રજભૂમિ, આચાર્ય, આર્ય, નાગાર્જુન, સિધ્ધસેન દિવાકર, ન્યાયાવતાર, અને દ્વાદશારનયત્રીક નોંધપાત્ર છે. ઈ.૩૦૦ના અરસામાં મથુરામાં આર્ય સ્કંદિલેને વલ્લભીમાં આર્ય નાગાર્જુને જૈન આગમોની વાચના તૈયાર કરેલી. મલ્લવાદી તાર્કિકોમાં અગ્રીમ સ્થાન ધરાવે છે. બૌદ્ધ આચાર્ય સ્થિરમતિ અને ગુણમતિએ વલ્લભીની નજીકમાં વિહારમાં રહી પોતાના પ્રસિધ્ધ ગ્રંથ રહ્યા. પહેલા કે બીજા સૈકામાં દુર્ગાચાર્ય જંબુસરમાં ‘નિરુક્ત’ પર ટીકા લખીને ચોથા સૈકામાં વલ્લભીના સ્કંદસ્વામીએ ઋગ્વેદભાષ્ય લખ્યું. જ્યોતિષી લાટદેવ (ત્રીજાસદી)લાટદેશના વતની લાગે છે.

ગ્રીક ભાષામાં રહેલી સદીમાં લખાયેલા ‘ઈરિથિયન’ (લાલ) સમુદ્રનો પેરિપ્લસ (ભોમિયા)માં કચ્છનો કાંઠો, દ્વારકાનો અખાત, સૌરાષ્ટ્રનો કાંઠો, ભરૂચનો અખાત વગેરેનું વિગતે નિરૂપણ થયેલું છે.

ગુપ્તકાળ ::

મગધના ગુપ્ત સમ્રાટ ચંદ્રગુપ્ત વિક્રમાદિત્યે ઈ.૪૦૦ના અરસામાં માળવા જીત્યું ને થોડા વખતમાં ગુજરાત પર પણ ગુપ્ત સામ્રાજ્યનું શાસન પ્રવૃત્ત્યું કુમારગુપ્ત પહેલા (ઈ.૪૧૫ થી ૪૫૫)ના ચાંદીના સંખ્યાબંધ સિક્કા ગુજરાતમાં મળ્યા છે. ગુપ્તસમ્રાટો મગધમાં સોના અને તાંબાના સિક્કા પડાવતા હતા. ક્ષત્રપકાલ દરમિયાન પ્રચલિત થયેલા ચાંદીના સિક્કાઓનું ચલણ અપનાવવું પડેલું લાટદેશમાંથી દશપુર (મંદસોર)માં જઈ વસેલા પટોળા વણનાર કારીગરોની શ્રેણી (મંડળે) ત્યાં ઈ.સ.૪૩૬માં સુર્ય મંદિર બંધાવેલું સ્કંદ ગુપ્તના સમયમાં (ઈ.સ.૪૫૫:ગિરિનગરમાં સુદર્શનનો બંધ અતિવૃષ્ટિથી નદીઓમાં આવેલા પુરને લઈ ફરી તુટી ગયો ત્યારે નગરપાલક ચક્રયાતિને એ બંધ બીજે જ વર્ષે સમરાવી દીધો ને પછી વર્ષ એની પાસે ચક્રમૃત વિષ્ણુનું મંદિર પણ બંધાવ્યું.

ક્ષેત્રકાળ ::

સ્કંદગુપ્તના મૃત્યુ પછી ગુપ્ત સામ્રાજ્યની સત્તા નબળી પડતાં એના કેટલાક પ્રદેશ સ્વતંત્ર થયા સુરાષ્ટ્રમાં સેનાપતિ ભટાકે વલ્લભીમાં સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપ્યું (આશરે ઈ. ૪૭૦)એ મૈત્રકકુળનો હતો. તેથી આ રાજવંશ ‘મૈત્રકવંશ’ તરીકે ઓળખાય છે. સુરાષ્ટ્રનું પાટનગર હવે ગિરિનગરમાંથી વલ્લભીપુર ગયું. વલ્લભી એ પુર્વે સૌરાષ્ટ્રમાં સમુદ્રતટ પર આવેલી પ્રાચીન નગરી હતી. મૈત્રકે ‘પરમ માહેશ્વર (શૈવ) હતા. મૈત્રક રાજાઓ સમય જતા પહેલા ‘મહારાજ’ અને આગળ જતા ‘મહારાજાધિરાજ’ જેવા રાજપદ ધારણ કરવા લાગ્યા. તેઓ બ્રાહ્મણો, મંદિરો અને બૌદ્ધ વિહારોને અનેક ભુમિદાન દેતા. એને લગતા સોએક તામ્રશાસન મળ્યા છે. તામ્રપત્રો પર કોતરેલા ભુમિદાનને લગતા એ રાજશાસનો પરથી એ કાળના રાજકીય તથા સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ અંગેની માહિતી મળે છે.

મૈત્રકોની સત્તા સમસ્ત સૌરાષ્ટ્ર, ઉત્તર - ગુજરાત, મધ્ય ગુજરાત અને પશ્ચિમ માળવા પર પ્રવર્તતીને તેમનું રાજ્ય ત્રણસોથી વધુ વર્ષ જેટલા લાંબા કાળ સુધી ચાલ્યું. આથી ગુજરાતના ઇતિહાસમાં આ કાળને ‘મૈત્રકકાળ’ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

આ કાળ દરમિયાન દક્ષિણ ગુજરાતમાં બીજા રાજ્યોની સત્તા પ્રવર્તતી પ્રારંભે એના દક્ષિણ ભાગમાં કોંકણના ત્રૈકુટકોનું રાજ્ય હતું. છઠી સદીના આરંભમાં નાંદીપુર (નાંદોદ)માં ગુર્જર નૃપતિવંશની સત્તા સ્થપાઈ જ્યારે નવસારિકામાં દખ્ખણના ચાલુક્યવંશની શાખા સ્થપાઈ. ગુર્જરનૃપતિવંશે પછી રાજધાની ભરૂચમાં રાખી ઈ.સ. ૭૨૬ના સમયમાં સિંધની આરબ ફોજે કચ્છ, સૌરાષ્ટ્ર અને ભરૂચ વિજય મેળવી દક્ષિણપથ જીતવા માટે નવસારી સુધી કૂચ કરી ત્યારે ત્યાંના ચાલુક્ય રાજા અવનિજનાશ્રય પુલકેશીએ એને હરાવી પરત કાઢી તે ભરૂચના રાજા જયભટ્ટ -ચોથાએ એનો વલ્લભીપુરમાં પરાભવ કર્યો. ઈ. ૭૫૦ના અરસામાં દખ્ખણના રાષ્ટ્રકુટ રાજા દંતિદુર્ગે ચાલુક્ય સત્તાનું ઉન્મૂલન કરીને અને મહીપર્યંત કુચ કરીને લાટ તથા માલવ દેશ જીતી લીધા. થોડા સમય પછી દંતિદુર્ગના પિતરાઈ ગોવિંદરાજના પુત્ર કક્કરાજે દક્ષિણ ગુજરાતમાં

પોતાની સ્વતંત્ર સત્તા સ્થાપી આ બધો વખત ગુજરાતના મોટા ભાગ પર વલભીપના મૈત્ર રાજાઓની વિશાળ સત્તા પ્રવર્તતી.

ગુજરાતમાં ક્ષત્રપકાલ દરમિયાન શક સંવત વપરાતો, ગુપ્તકાલ દરમિયાન ગુપ્ત સંવત પ્રચલિત થયો, મૈત્રકકાળના સમયે ગુપ્ત સંવત પ્રચલિત રહ્યો, પરંતુ એમાં ચૈત્રાદિ વર્ષની જગ્યાએ કાર્તિકાદિ વર્ષની પદ્ધતિ અપનાવવામાં આવી આ પદ્ધતિવાળો ગુપ્ત સંવત-વલભી સંવત તરીકે ઓળખાયો. દક્ષિણ ગુજરાતમાં વળી કલમુરિ સંવત વપરાતો.

અનુમૈત્રક કાળ ::

વલભીના મૈત્રક રાજ્યના નાશ પછી ગુજરાતમાં મોટું રાજ્ય સ્થપાતા લગભગ દોઢ સૈકો લાગ્યો. આ સમયે ઉત્તર ગુજરાતમાં પંચાસરના ચાવડા રાજ્યનો નાશ થયો ને તે પછી પચાસ વર્ષે અણહિલવાડમાં વનરાજ ચાવડાના વંશનું રાજ્ય પ્રવર્ત્યું. પણ આ રાજ્ય મર્યાદિત રહ્યું. દક્ષિણ ગુજરાતમાં જે રાષ્ટ્રકૂટ રાજ્ય હતું તેની સત્તા ગુજરાતમાં સાબરકાંઠા સુધી પ્રેરસી એની રાજધાની ખેટક (ખેડા)માં ખસેડાઈ દક્ષિણના રાષ્ટ્રકૂટ રાજા ગોવિંદરાજ ત્રીજાએ લોટમંડળ પોતાના ભાઈ ઈંદ્રરાજને સુપ્રત કર્યું.

રાષ્ટ્રકૂટોના રાજ્યમાં શક સંવત પ્રચલિત થયો. ઉત્તર ગુજરાતના ચાવડા વંશના કોઈ અભિલેખ મળ્યા નથી. એથી એ રાજ્યમાં કયો સંવત હતો એ જાણવા મળેલ નથી. વઢવાણના ચાપ રાજ્યમાં પણ શક સંવત વપરાતો. સૈંધવ રાજ્યમાં ગુપ્ત સંવત વપરાવા લાગ્યો. અણહિલવાડના ચાવડા રાજાઓ બ્રાહ્મણોને તેમજ જૈનોને પ્રોત્સાહન આપતાં. રાષ્ટ્રકૂટ રાજ્યમાં લખ્ખણના બ્રાહ્મણો ગુજરાતમાં આવી વસવા લાગ્યાં. બૌદ્ધ ધર્મ ભારતના બીજા પ્રદેશોની જેમ આ પ્રદેશમાં પણ હવે લગભગ લુપ્ત થયો. જ્યારે જૈન ધર્મનો અભ્યુદય થયો. ગુજરાતમાં હવે આરબો તથા અન્ય મુસ્લિમો વસવા લાગ્યાને મસ્જિદો બંધાવવા લાગ્યા. દસમી સદીના આરંભમાં આરબોના અત્યાચારને લઈ ઈરાનના કેટલાક જરથોસ્તીઓ ધર્મના જતન માટે વતન ત્યજી સૌરાષ્ટ્રમાં આવ્યાને દીવમાં ૧૮ વર્ષ રહી ઈ. ૮૩૬માં સંજાણમાં જઈ વસ્યા. પારસી તરીકે ઓળખાતી આ પ્રજા આગળ જતા દક્ષિણ ગુજરાતમાં સ્થિર થઈને ગુજરાતી પ્રજા સાથે દૂધમાં સાકરની જેમ ભળી ગઈ.

આ કાળ દરમિયાન સંસ્કૃત સાહિત્યમાં લાટ દેશની વિશિષ્ટ રીતિ ઘડાઈ. જે ‘લાટી રીતિ’ તરીકે ઓળખાઈ કનોજના પ્રસિદ્ધ કવિ રાજશેખરે પોતાની નાટિકાઓમાં નાયિકા તરીકે લાટદેશની રાજકન્યાઓ કહી છે તે ‘કાવ્યમીમાંશા’માં જણાવ્યું છે કે સુરાષ્ટ્રના લોકો અપભ્રંશયુક્ત વચનો બોલે છે. જ્યારે લાટદેશના લોકો સંસ્કૃત તીજ પ્રાકૃત વિશે રૂચિ ધરાવે છે.

બપ્પભટ્ટસૂરિ મોઢેરાથી કનોજ ગયાને ગુરૂબંધુ રાજા આમ ઉર્ફે નાગાવલોક (લગભગ ઈ.સ. ૭૫૨-૮૩૪)નો સમાદાર પામ્યા એમણે અનેક સ્તોત્ર આદિકૃતિઓ રચેલી આ કાળ દરમિયાન ગુજરાતમાં જૈન આગમગ્રંથો પર સંસ્કૃત ટીકા લખાવવા લાગી શીલાચાર્યે આચારંગ સુત્ર તથા સૂત્રકૃતાંગસુત્ર પરની ટીકાઓ ઉપલબ્ધ છે. ‘વિશેષાવશ્યકભાષ્ય’ પર વૃત્તિ લખનાર કોટઆચાર્ય અને આ શીલાચાર્ય એક ગણાય છે. પ્રાકૃતમાં ‘ચઉપન્નમમહાપુરિસરચરિય’ રચનાર શીલાંકચાર્ય આ શીલાચાર્યથી

ભિન્ન હોવાનું જણાય છે. આ ચરિત્રગ્રંથમાં ૨૪ ચીર્થકરો, ૧૨ ચકવર્તીઓ, ૮ વાસુદેવો અને ૮ પ્રતિવાસુદેવો મળી કુલ ૫૪ મહાપુરુષોનું ચરિત્ર નિરૂપવામાં આવ્યું છે. આ કાળની એક પ્રસિદ્ધ કૃતિ છે. ‘ઉપમિતિભવપ્રપંચકથા’ જે ભારતીય સાહિત્યમાં પ્રાચીન રૂપકગ્રંથ તરીકે જાણીતી છે.

સોલંકીકાળ ::

ઈ.સ. ૧૩૦૪ એ ગુજરાતનો સુવર્ણકાળ ગણાય છે. ચૌલુક્ય (સોલંકી) કુળના મુળરાજે અણહિલવાડ પાટણમાં ચાવડા વંશનો અંત આણી જે નવા રાજ્યની સ્થાપના કરી તે સમય જતા ઉત્તરોત્તર વિસ્તૃત થતું ગયું. લાટ (દક્ષિણ ગુજરાત) સૌરાષ્ટ્ર અને કચ્છ પર ચૌલુક્યવંશનું આધિપત્ય પ્રસર્યું. એટલું જ નહીં, હાલના ગુજરાતની બહાર આવેલા કેટલાક પાડોશી પ્રદેશોના રાજ્યો પર પણ અણહિલવાડના સોલંકી રાજાઓની આજ પ્રવર્તી.

આ રાજાઓમાં સિધ્ધરાજ જયસિંહ (ઈ. ૧૦૮૪-૧૧૪૩) તથા કુમારપાળ (ઈ. ૧૧૪૩-૧૧૭૨) સહુથી પ્રતાપી રાજવીઓ તરીકે સુપ્રસિદ્ધ છે. માળવાના પરમાર રાજાઓ સાથેના લાંબા વિગ્રહમાં સિધ્ધરાજે અજબ વિજય મેળવી ‘અવંતીનાથ’નું બિરુદ પ્રાપ્ત કરેલું. એના અભિલેખ ભીનમાળ-જોધપુર, સાંભર, વાંસવાડા, અને ઉજ્જૈન પ્રદેશમાં પણ મળ્યા છે. સિધ્ધરાજે વિદ્યા-સરસ્વતીનું ઘણું પ્રોત્સાહન આપ્યું ને રાજ્યમાં દેવાલયો અને જળાશયો પણ બંધાવેલા. સિધ્ધપુરનો રૂદ્રમહાલય તથા પાટણનું સહસ્રલિંગ તળાવ એ એના સુપ્રસિદ્ધ સ્મારક છે. કુમારપાળાની સત્તા ઉત્તરમાં સાંભર-અજમેર સુધી અને પુર્વમાં ભીલસા સુધી પ્રવર્તતી સિધ્ધરાજની જેમ કુમારપાળ પણ વિદ્યાકલાને પ્રોત્સાહન આપતો હતો. સિધ્ધરાજ-કુમારપાળના સમયમાં આચાર્ય હેમચંદ્રે વિદ્યા તથા સાહિત્યમાં અપુર્વ પ્રદાન કર્યું.

વિ.સં. ૧૩૦૦ (ઈ. ૧૨૪૪ માં) મુળરાજના વંશનો અંત આવતા ધોળકાના રાણા વીસલદેવે અણહિલવાડની ગાદી સંભાળી. એ સોલંકીવંશની વાઘેલા શાખાના રાણા વીરધવલનો પુત્ર હતો. એના વંશજ કણદેવના સમયમાં દીલ્હીના સુલતાન અલાઉદ્દીન ખીલજીની ફોજે ગુજરાત પર વિજયી આક્રમણ કર્યું. પ્રથમ ૧૨૮૯માં ને ફરી ઈ. ૧૩૦૪માં ગુજરાતમાં સોલંકી રાજ્યનો અંત આવ્યોને એને સ્થાને દીલ્હી સલ્તનતની હકુમત સ્થપાઈ.

સોલંકી રાજ્ય ઘણું વિશાળ હતું ને એના વહીવટ માટે સારસ્વત, સત્યપુર (સાંચોર) કચ્છ, સૌરાષ્ટ્ર, ખેરડ(ખેડા) લાટ (દક્ષિણ ગુજરાત) દધિપટ્ટ (દાહોદ) અવંનિ, ભાઈલ્લસ્વામી (ભીલસા), મેદપરા (મેવાડ) વગેરે મંડળોમાં વિભક્ત કરવામાં આવેલું.

સોલંકી રાજાઓ સામાન્યતઃ શૈવધર્મના અનુયાયી હતાં. શ્રીસ્થલ (સિધ્ધપુર)નો રૂદ્રમહાલય, પ્રભાસનું સોમેશ્વર (સોમનાથ) મંદીર અને ડભોઈનું વૈદ્યનાથ મંદિર એ સમયના શિવાલયોમાં જાણીતા છે.

સંદર્ભ ::

ગુજરાત સાહિત્યનો ઇતિહાસ

ગ્રંથ -૧ ઈ. ૧૧૫૦ - ૧૪૫૦

મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ

ડો. રમેશ ત્રિવેદી.

* Dr. Ilaben B. Patel

Arts (Gujrati)

Research Zone India

Vol 7

Issue — (3)

June.— 2019 Page - 89 - 91

ISSN 2319 — 8168

મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યના પરિબળો

નરસિંહથી દયારામ સુધીના કવિઓના સર્જનને, લગભગ આપણે બધા અને વિવેચકો મધ્યકાળનું સાહિત્ય કહીએ છીએ. અને નરસિંહ પૂર્વેનાં સાહિત્યને પ્રાચીન એ રીતે નરસિંહ પૂર્વેનું-પ્રાગ-નરસિંહ સમયનું એટલે કે હેમચંદ્રાચાર્યથી શરૂ કરી નરસિંહ સુધીનું પ્રાચીન સાહિત્ય એ આપણાં સાહિત્યનો પ્રથમ તબક્કો અને નરસિંહથી આરંભાઈને દયારામ સુધી વિસ્તરેલું મધ્યકાલીન સાહિત્ય એ ગુજરાતીનો બીજો તબક્કો-સત્તરમા સૈકાના અખા અને પ્રેમાનંદના સમયમાં સરજાયેલું સાહિત્ય ભાષાની દ્રષ્ટિએ અર્વાચીનતા દર્શાવે છે. આમ છતાં એની સાહિત્ય પરંપરા મધ્યકાળ સાથે સંકળાયેલી હોવાથી છેક દયારામ સુધીના સાહિત્યને આપણે મધ્યકાલીન સાહિત્ય કહીએ છીએ.

લાંબા-પથ પર ફેલાયેલું મધ્યકાલીન સાહિત્ય તત્કાલીન સમયની અને પ્રજા જીવનનું દર્શન કરાવે છે, સાથે સાથે એ પ્રજાને કેવા ઐતિહાસિક તબક્કાઓમાંથી પસાર થયું છે અને સાહિત્યના નવ નિર્માણમાં એ ઇતિહાસનું કેવુંક પ્રદાન રહ્યું છે એનો પણ અણસારો આપે છે. ગુજરાતનો ઇતિહાસ અવલોકતાં સિધ્ધરાજે અને સોલંકી રાજાઓ અને પછી વાઘેલા-રાજપુતોના રાજ્ય-અમલ દરમિયાન ગુજરાતી સમૃદ્ધિ અને ઉન્નતિ વિશેષ રૂપમાં જોવા મળે છે. વિદ્યા અને કલાનું વાતાવરણ ગુજરાતમાં સર્જાય છે. સિધ્ધરાજ જેવા રાજવીઓથી વિદ્વાનો અને કલાકારોનું સન્માન થાય છે.

અપભ્રંશમાંથી ગુજરાતી સાહિત્ય સરજાવાનું શરૂ થાય છે. અને એમાં જૈન કવિઓનું પ્રદાન નોંધપાત્ર બની રહે છે. શૈવધર્મ અને જૈન-ધર્મ પણ ગુજરાતમાં છવાય જાય છે. વસ્તુપાળ-તેજપાળ જેવા મંત્રીવરોએ જૈન મંદિરોને કલાથી સજાગાર્યા હેમચંદ્રાચાર્ય જેવા કલિકાલસર્વજ્ઞ કવિએ પોતાના વ્યાકરણમાં આપેલા દુહાઓના ઉદાહરણોમાં શૃંગાર-વીર અને દેશપ્રીતિના ભાવોને ઉપસાવ્યા. આ સમયમાં ઉત્તર ગુજરાતનું પાટણ શહેર કલા અને સંસ્કારના કેન્દ્ર તરીકે જાણીતું છે.

આ પછી આ સમયમાં દેશમાં ઈસ્લામી શાસન આવે છે. તેરમી સદીના અંત ભાગમાં અલાઉદ્દીન ખીલજીએ કરણ રાજાને હરાવીને પાટણ પર કબ્જો મેળવે છે. ત્યારબાદ ઝફરખાન ગુજરાતનો સુલતાન બને છે. આ સમયમાં ધર્મજનુના અતિરેકની હિંદુ પ્રજા જુદે જુદે સ્થળે ભ્રમણ કરતી થાય છે. જૈન સાધુઓ ઉપાશ્રયોમાં રહીને સારસ્વત સાધના ચાલુ રાખે છે. જૈન સાધુઓએ રાગ, ફાગુ, પ્રબંધ અને પદ્યવાર્તા, બારમાસા જેવા સાહિત્ય સ્વરૂપોને વિકસાવ્યા. ધર્મપ્રધાનતા વાળા સાહિત્યનું સર્જન કર્યું. જૈનેતર કવિઓએ પણ વીરોની શૌર્યગાથાઓ તેમજ દેશપ્રેમ, દેશદાઝ કૃતિઓનું સર્જન કર્યું. ‘રણમલ્લ છંદ’ તથા ‘કાન્હડદે પ્રબંધ’ જેવી વીરરસની કૃતિઓ નિપજાવી બીજી તરફ ઈસ્લામ સાથે સંસ્કૃતિ સમન્વયની ભૂમિકા તૈયાર થઈ રહી હતી. ગુજરાતી સાહિત્ય-સર્જનમાં અરબી-ફારસી શબ્દો કોઈપણ જાતના પૂર્વગ્રહ વિના પ્રયોજાતા હતા. પ્રજાના જીવન પર ઈસ્લામનો પ્રભાવ વરતાતો હતો. આપણે ત્યાં પ્રસરી રહેલા

ભક્તિ આંદોલનનો ઈસ્લામ દ્વારા પરાભવ પામેલી આપણી પ્રજાએ ભક્તિ-આંદોલનને કારણે કંઈક અંશે શાંતિ રહી અહેમદશાહે અમદાવાદ વસાવી ગુજરાતની રાજધાની બનાવી. છેલ્લો સુલતાન બહાદુરશાહ અવસાન પામ્યો અને ઈ. ૧૫૭૨માં અકબરે ગુજરાતને જીતી લીધું અને પુનઃ દિલ્હીની ઈસ્લામી સત્તા આવી આ પહેલા અલાઉદ્દીને દિલ્હી બેઠા બેઠા ગુજરાતમાં રાજ્ય કરેલું અધવચ્ચે દિલ્હીની સત્તા નબળી પડતાં દિલ્હીથી અલગ ગુજરાતની નોખી સલ્તનત શરૂ થયેલી અને ગુજરાત દિલ્હીની સત્તા તળે આવી સંલગ્ન થયું. ઔરંગઝેબના મૃત્યુ સુધી આ પરિસ્થિતિ રહી. આ સુલતાનકાળ દરમિયાન પ્રજાએ શાંતિ અને સમૃદ્ધિનો પરિચય કર્યો નાકર જેવા કેટલાય કવિઓએ સોળમી શતાબ્દિમાં સાહિત્યના મંદ પડેલા પ્રવાહને થોડીક ગતિ આપી પણ અકબરના સમયમાં ગુજરાતે પુરી શાતા અનુભવી આ યુગમાં અખો-પ્રેમાનંદ-શામળ જેવા સમર્થ કવિઓ થયા. ગુજરાતી સાહિત્ય આ સમયે સોળે કળાએ ખીલી ઉઠ્યું.

આ શાંતિકાળ-આ સુવર્ણમય ખાસ ટક્યો નહીં. સરદારોની અંદર અંદરની ખટપટ ફાટફૂટને લઈને ગુજરાત ઉપર મરાઠાઓના ધાડા આવવા લાગે છે. ગુજરાતમાં કુદરતી રીતે દુષ્કાળના ઓળા ઉતરી આવે છે. ઔરંગઝેબના મૃત્યુ ને લઈને મોગલ સત્તા પણ નબળી પડે છે. અને ગુજરાત અસલામત બને છે અને અશાંતિ ઉભી થાય છે. કેટલીક સ્થાનિક કોમો પણ લૂંટફાટ કરી, તોફાન મચાવી પ્રજાને તંગ કરતી હતી. ગુજરાત બહારના રાજાઓ પણ ગુજરાતને લૂંટે છે, ચોતરફ અરાજકતા-અંધાધૂંધી વ્યાપી ગઈ હતી. અઢારમાં સૈકામાં ઈ.સ. ૧૭૩૨માં ગાયકવાડે વડોદરામાં સત્તા જમાવી અને મોગલ સત્તા પર લગભગ લુપ્ત થઈ ગઈ આ સંજોગો ખાસ ટક્યા નહિ. વેપાર અર્થે આવેલા અંગ્રેજોએ આ તકનો લાભ ઉઠાવી પ્રથમ સુરત, પછી ભરૂચ અને ત્યારબાદ અમદાવાદને પોતાનાં કરી લીધાં. કંપની સરકારના કાયદાપાલન અને વ્યવસ્થાથી ગુજરાતમાં પુનઃ શાંતિ સ્થપાઈ. આ સમયે લૂંટફાટ અને સમાજમાં અરાજકતા ફેલાવતી પ્રજાને સ્વામીનારાયણના સાધુકવિઓએ પણ લૂંટફાટ કરતી કોમોને સન્માર્ગે વાળી પોતાનું યોગદાન કર્યું.

ઇતિહાસની દ્રષ્ટિએ જોઈએ તો મોટાભાગના કાળમાં

*Asso Pro- Arts And Commerce College- Mandvi- Surat

મુસ્લિમશાસનની બોલબાલા રહી. શરૂઆતે થોડીક અશાંતિ છતાં એકંદરે આ સમય લગભગ શાંતિનો રહ્યો પ્રજાએ ધર્મ અને ઉત્સવોમાં મનને સ્થિતપ્રજ્ઞ કર્યું હતું. અહીંની પ્રજાને માત્ર મોક્ષની ઈચ્છા વળગેલી હતી. એટલે આ પ્રજા દેવદર્શન-કથાશ્રવણ અને વ્રતપાલન તેમજ ભજનકીર્તનમાં જ રત રહેલી હતી. કેટલાય મુસ્લિમ શાસકોની ઉદારતા અને પ્રેમભાવનાએ પ્રજાને જીતી પણ લીધી હતી. ગુજરાતને એમણે હોજ, બગીચાઓ અને વૃક્ષોથી સૌંદર્યવંતુ બનાવ્યું હતું. આસમયની પ્રજાને ભક્તિરસ ઉપરાંત પદ્યવાર્તા શ્રવણ અને ભવાઈના વેશો દ્વારા મનોરંજન મળતું હતું. રીતે તો ભક્તિમાર્ગના મોભીઓ પ્રજાની જીવનરસની સરિતાને વહેતી રાખી હતી. ધર્મ દાવારા જ પ્રજાનું ચૈતન્ય ટકી રહ્યું.

આ સમયગાળામાં જે સાહિત્યનું સર્જન થયું એમાં કેટલેક અંશે રાજકીય પરિસ્થિતિ પણ જવાબદાર ગણી શકાય. વિજયરામ વેદ્ય એ અંગેનું નિવેદન આપતા જણાવે છે કે ‘મધ્યકાલીન યુગની કલગીરૂપ કૃતિઓ ન હોય ખરા સુલતાની અતના ફળ, કે ન હોય ધાડપાડુ મરાઠાઓના રાજ્યની ઉત્પત્તિઓ એ તો મોગલ આધિપત્યના રસભરપૂર ને નિરૂપદ્રવ્ય વાતાવરણમાં સમૃદ્ધ થયેલા સંસ્કાર શોભન હૃદયનો પરિપાક’ બીજી બાજુ ચંદ્રકાન્ત શેઠે નોંધે છે કે ‘પરધર્મી શાસકોથી પ્રજાજીવનમાં મોટી ઉથલપાથલ થયાનું જણાતું નથી...સોળમી અને અઠારમી સદીની કહેવાતી સાહિત્યિક મંદતા માટે પ્રજાજીવનનું વેરવિખેરપણું ને સત્તરમી સદીની સાહિત્યિક સિધ્ધિઓ માટે પ્રજાજીવનની સલામતીને શાંતિ કારણભૂત હોવાની માન્યતા કાકતાલીયન્યાયની કક્ષાની છે. (મધ્યકાલીન સાહિત્ય પ્રવાહ (પૃ. ૩૦, ૧૮૨-૮૪) નરસિંહ-પૂર્વેના સોલંકી-વાઘેલા યુગમાં તથા પ્રેમાનંદ-સમયના મોગલ શાસનમાં પ્રજાએ અને સર્જકોએ અનુભવેલી સ્વસ્થતા સાહિત્ય સર્જનની સામગ્રી બની છે. કર્મકાંડો અને સામાજિક રીતિઓથી ઘેરાયેલી પ્રજા પર અખા અને ભોજા જેવા કવિઓએ કરેલા પ્રહારો તત્કાલીન લોકજીવનના નબળા પાસાને ઉજાગર કરે છે.

મધ્યકાલીન સમયના સાહિત્ય ઉપર ધર્મનો પ્રભાવ વિશેષ પડેલો જણાય છે. લગભગ સાહિત્ય ધર્મના રંગે રંગાયેલું છે. કહી શખાય કે મધ્યકાલીન સાહિત્યનું ચાલકબળ ધર્મ જ છે. જૈન જૈનેત્તર કવિઓની રચનાઓના કેન્દ્રસ્થાને ધર્મ જ છે તો જૈનેત્તર કવિઓમાં મોટા ભાગના ભક્તજનો છે, અને એમણે પદોમાં, આખ્યાનોમાં તેમજ ગરબા-ગરબી જેવા સાહિત્યસ્વરૂપોમાં ભગવાનનો, ભક્તનો અને એ દ્વારા ભક્તિનો જ મહિમા ગાયો છે. નરસિંહ-મીરાથી આરંભી દયારામના અને સ્વામીનારાયણીય સાધુકવિઓ તો કાવ્યોમાં ભક્તિની જ પ્રબળતા છે.

ભક્તિ તો માનવહૃદય સાથે જ જન્મેલી છે. ભાગવતપુરાણ, ભક્તિનો પ્રધાન ગ્રંથ. અગિયારમી સદીથી માંડીને પંદરમી સદી પર્યન્ત ભક્તિનું જે મોજુ ઉભું થયું તે સમગ્ર ભારતમાં ફરી વળ્યું. ગુજરાતમાં જે ભક્તિમાર્ગનું વેગવંતુ મોજુ આવ્યું. એમાં ભક્તિમાર્ગના આચાર્યો અને સંતો-બંનેનો ફાળો હતો. પ્રજાહૃદયનો શૂન્યાવકાશ જાણે ભક્તિથી ભરાઈ ગયો ! એ સમયમાં ઈસ્લામનું સામ્રાજ્ય સ્થપાઈ ચુક્યું હતું. ઈસ્લામની સરળ ધર્મવ્યવસ્થા અને એનો એકેશ્વરવાદ ઘણો જ પ્રભાવશાળી હતો. ભક્તિમાર્ગના પ્રભાવને કારણે અન્ય પ્રદેશોમાં ભક્તિ-સાહિત્ય પનપી ઉઠ્યું તેમ

ગુજરાતમાં પણ અનેક કવિઓએ ભક્તિ-કવિતા ગાઈ બતાવી.

આ સમયગાળામાં કવિ સંત શ્રી શ્રીધર, ભીમ, નરસિંહ, ભાલણ, કેશવદાસ જેવા અનેક કવિઓએ ભાગવતને અનુસરી પોત-પોતાની રચનાઓ આપી. રામાનુજ અને રામાનંદના પ્રભાવ હેઠલ ભાલણ જેવાએ રામભક્તિ પણ ગાઈ બતાવી, આ સમયે પ્રવર્તમાન વલ્લભાચાર્યના-પુષ્ટિસંપ્રદાયની પ્રેમલક્ષણા ભક્તિનું ગુજરાતને જબરૂ આકર્ષણ રહ્યું. આ સંપ્રદાયનો કૃષ્ણ વૃદ્ધાઓને પુત્ર રૂપે અને વિદ્વાઓને પતિરૂપે આકર્ષી રહ્યો. આ સમયનાં વૈષ્ણવ મંદિરોએ પ્રજાને નવું ચૈતન્ય આપ્યું.

આમ સાડા ચારસોથી પાંચસો વરસો સુધી આ ગાળાની મધ્યકાલીન કવિતામાં ભક્તિનું મોજુ ફરી વળ્યું. આદિ કવિ નરસિંહથી માંડીને દયારામ સુધીના કવિઓએ પોતાના કંઠે કૃષ્ણની લીલાઓ ગાઈ, કૃષ્ણ મિલન અને વિરંહના અસંખ્ય પ્રકારના ગીતો ગાયા. ગોપીભાવે પણ કવિતા નિમિત્ત બની. નરસિંહ-મીરા, સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયના કવિઓ, દાસીજીવણ રાજે-દયારામ જેવા અનેક કવિઓએ આ પ્રવાહને મજબુત બનાવ્યો. એમનું ભક્ત હૃદય એમની કૃતિઓમાં સહજ અને સબળ રીતે પ્રગટ થયું છે. સુફીવાદ અને પ્રેમલક્ષણા ભક્તિમાં શૃંગારીક ભાષામાં પ્રભુપ્રેમ વર્ણવાયો છે. ભક્તિનું આ પ્રકારનું નિરૂપણ રામ, કૃષ્ણ-ઉપરાંત અને શક્તિને ધ્યાનમાં રાખીને થયું છે. નરસિંહ-મીરા અને દયારામપ્રેમલક્ષણા ભક્તિની ઉપાસના કરીએ છે તેમ અન્ય કવિઓએ શિવ અને શક્તિની સ્તુતિ કરી છે. આ સમયે સાકાર મૂર્તિપૂજા ઉપરાંત ઈશ્વરના નિરાકાર રૂપને પણ ભજ્યું છે. નરસિંહ જેવો કવિ પ્રેમલક્ષણાભક્તિ ઉપરાંત જ્ઞાનમાર્ગે પણ વિહાર કરે છે. અખો અને પ્રીતમ જેવા અનેક કવિઓ વેદાન્તની પણ ચર્ચા કરે છે. આ ઉપરાંત કબીરપંથી સંતો અને ગોરખ અને માર્ગસંપ્રદાયની પણ ચર્ચા થાય છે.

મધ્યકાલીન સાહિત્યની રાજકીય અને ધાર્મિક પરિસ્થિતિએ આપણા સાહિત્યને એક પરિબળ પુરૂ પાડ્યું છે. તેમ સામાજિક સ્થિતિએ પણ ખાસ્સો ભાગ ભજવ્યો છે.

મધ્યકાલીન સામાજિક જીવન કેવી પરિસ્થિતિમાં હતું એનો સામાન્ય ખ્યાલ રાજકીય પરિસ્થિતિ પરથી આવી જાય છે. સોલંકી વાઘેલા યુગની જાહોજલાલી એનો વૈભવ, બળ અને સાહિત્યકલાની સમૃદ્ધિ પછી મુસ્લિમકાળ દરમિયાન એકંદરે શાંતિ અને આબાદી રહી વચ્ચેના થોડાક સમયમાં વાતાવરણ થોડુંક ખરાબ હતું. પરંતુ અકબરના રાજ્યઅમલ દરમિયાન અને ત્યારબાદ પુનઃશાંતિ અને સમૃદ્ધિના વાતાવરણમાં પ્રજા શ્વાસ લેતી થઈ એ પછીના સમયમાં મરાઠાઓની લૂંટફાટ ધાડથી ગુજરાતમાં અંધેર અને અસ્વસ્થતા આવ્યો. અંગ્રેજોના આવ્યા પછી પ્રજાને સહાયતા અને જીવન જીવવાનું બળ મળ્યું. આ પ્રકારની ડામાડોળ સ્થિતિને કારણે પ્રજાની ચેતના મોટેભાગે ધર્મ અને ભક્તિમાં લીન રહી. આ બધા કારણોને લઈ પ્રજા પોતાની ધાર્મિક પ્રવૃત્તિઓમાં વ્યસ્ત રહેતી હતી. કિયાકાંડો, ધર્મકાંડો, અને લોકાચારમાં વ્યસ્ત રહેતી હતી.

એમ પણ આપણી પ્રજાને પરલોક અને મોક્ષનું વળણગણ હતું. આપણી કાયા ક્ષણભંગુર છે અને ઐહિક આનંદો વિલાસ તથા જગત નશ્વર છે એવી તત્વજ્ઞાનની વિચારધારા પચેલી જ હતી. આ બધાને કારણે પ્રજા પ્રભુસ્મરણ, તપ, દાન ધ્યાન આદિત મોક્ષોને બળ મળે એવી પ્રવૃત્તિઓમાં પ્રવૃત્ત રહેતી હતી. માનવદેહની

દુર્લભતા, આત્માની અમરતા વગેરેમાં એ લીન હતી આ વપ્રજ પરશાસકોની રાજ્ય વ્યવસ્થામાં એ જ્ઞાતિઓના વગડામાં પોતાને સલામત માનતી હતી.

આ પ્રકારની સમાજવ્યવસ્થામાં પ્રેમલક્ષણભક્તિનું પ્રયંડ મોજુ ગુજરાતમાં આવી ચડ્યું. જીવનની વાસ્તવિક સ્થિતિનો સામનો કરવાને બદલે એની સામે લડવાને બદલે પ્રજાજીવન ભક્તિરસમાં તણાયું. ભક્તિરસે જો કે આનંદ અને ઉલ્લાસ આપી એના જીવનરસને ટકાવ્યું પરંતુ બીજી બાજુ આ સમાજ પ્રજા ભાવપ્રધાન માધુર્યના સાચા અર્કને પામ્યા વિના નિરર્થક કર્મકાંડો, સ્થૂળક્રિયાઓ અને આચારોને સર્વસ્વ માની બેઠી જાણે પોતાના ઐશ્વર્યને ભુલી ગઈ ! આ બદલાને કારણે જ્ઞાનમાર્ગના કવિઓ અખો, ધીરો, ભોજો, નરસિંહ, બુટો વગેરેએ ધારદાર કટાક્ષવાણીમાં સમાજજીવનના દંભ અને નિરર્થક આચારો પર આકરો પ્રહારો કરવા માંડ્યા. પાંખડી ધર્મગુરુઓના અહમને ફટકા મારવા માંડ્યા, આ બધાએ કવિતા અને સામાજિક ક્ષેત્રમાં પોતાના નીડરતા બતાવી. મધ્યકાળના આપણાં કવિઓએ સમાજને તત્કાલીન સમાજને એની વ્યવસ્થા સહિત સાહિત્યમાં રજુ કર્યો. સુદામાચરિત્ર, મામેરૂ, હૂંડી, ઓખાહરણ જેવી અનેક કૃતિઓમાં પોતાના જીવતા જીવનના લગ્નના, સીમંતના, વિશિષ્ટ ગુજરાતી સામાજિક રિવાજો, વસ્ત્ર પરિધાન, રહેણીકરણી, અલંકરો સમયના વ્રત ગીતો તેમજ વિવિધ વિધિઓનું ચિત્ર આ બધા સર્જકોએ આલેખ્યું છે. આ સમયના કવિઓ જુદા જુદા પ્રદેશો, જુદી જુદી જ્ઞાતિઓ, જુદી જુદી કોમોમાંથી પણ આવ્યા છે. એમાં નાગરો, બ્રાહ્મણો, વણિકો, શ્રાવકો, પાટીદાર, સોની, કંસારા, સુથાર, ભાવસાર, લુહાણા, ધારાળા, રબારી,

કુંભાર, માળી, ગરોડા અને ચમાર પણ છે. હિંદુઓ-જૈનો, મુસ્લિમો અને પારસીઓ એમ વિવિધ ધર્મના સર્જકો પ્રાપ્ત થાય છે.

મધ્યકાળમાં સોરઠા ગીતો, ગીતકથાઓ કે વાર્તાઓ, લોકકથાઓ, લોકગાથાઓ રૂપે રચાતા રહેતા લોકસાહિત્યે પણ તાત્કાલીક લોકમાનસને સમયે સમયે પ્રગટ કર્યું છે, કહી શકાય કે જીવાતા સમાજ જીવનનો અને એની સંવેદનાને પ્રગટ કરી આપી છે. વીરોની શૂરવીરતા-પરાક્રમગાથાઓ અને બલિદાનકથાઓ લોકકવિએ વર્ણવી છે. લોકસાહિત્યની સાથે સાથે આપણાં ગુજરાતના આનર્ત પ્રદેશના અસાઈત ઠાકરના ‘લોકનાટ્ય ભવાઈ’ને પણ આ સંદર્ભમાં યાદ કરવી જોઈએ. અસાઈત ઠાકરના ભવાઈ-વેશોમાં તત્કાલીન સમાજમાં જોવા મળતા લગ્નના કજોડા, બ્રાહ્મણ-વાણિયા, જેવી જ્ઞાતિઓની ખાસિયતો, બાળાઓ, મુસ્લિમ રાજ્યને કારણે એમની સાથેની અહીંની પ્રજાના સંબંધની કથાઓ એવું ઘણું સમાજશાસ્ત્રીને ઉપયોગી થાય તેવું નિરૂપણ ભવાઈના વેશોમાં થયું છે. સમગ્રપણે અખિલાઈરૂપે જોવા જઈએ તો રાજકીય, ધાર્મિક અને સામાજિક પરિબળોએ મધ્યકાળના સાહિત્યને સંકોર્યું છે. પ્રેરણા પુરી પાડી છે. આમ માનવતા અને પ્રજાજીવનના પ્રશ્નોને એણે બોલતા કર્યા છે. ધર્મ આપણા સામાજિક જીવનને કેટલું પ્રભાવિત કરે છે. અને સાહિત્યસર્જનને કઈ રીતે પ્રેરણા આપે છે એનો આછો ખ્યાલ આ પરિબળોમાંથી આપણને પ્રાપ્ત થાય છે. ઐતિહાસિક ઘટનાઓ અને ધાર્મિક ઘટનાઓથી પ્રભાવિત થયેલો સમાજ સર્જકને સર્જન માટે કેવો પ્રવૃત્તિશીલ બનાવે છે.

(૧) સંદર્ભ : ભાવોરમ્ય - ચિમનલાલ ત્રિવેદી (ગુર્જર)

(૨) મધ્યકાલીન ગુજરાત સાહિત્યનો ઇતિહાસ : રમેશ ત્રિવેદી

*Ashish Chavhan

Arts (Gujrati)

Research Zone India

Vol 7

Issue — (3)

June.— 2019 Page - 92 - 94

ISSN 2319 — 8168

‘દાસ સત્તારનાં ભજનોમાં ગુરૂ મહિમા’

ભૂમિકા :- ‘ભજન’ શબ્દથી આજનાં યુગમાં અળગાપણું આવતું જાય છે. પણ ભજન ભુલાયું નથી. ભજનને કોઈ સ્વરૂપમાં બાંધવા કરતા ભક્તિમાં પ્રકારનું માધ્યમ તો ગણીએ જ છીએ પરંતુ આ ભક્તિ મુક્તિ ભાવનાનું પોત છે, એવું કહી શકીએ ભજનને જાણનારા અને માણનારા બે પક્ષો છે. બન્નેની ભાવના કદાચ એક હોય શકે પણ માધ્યમ માત્ર ભક્તિ બની રહે એ જરૂરી નથી જણાતું એટલે સગુણ કે નિર્ગુણ ઉપાસનાનો માર્ગ અપનાવે અને આ ધારામાં પરોવાયેલો માણસ પોતાનાં આનંદ પ્રમાણે માળા પરોવે છે. એટલે ખરેખર તો માળા કરવાની (ભજવાતી) જગ્યાએ માળા પરોવવી એ સ્થિતિએ કેવી રીતે પહોંચે છે ? એ મહત્વનું છે.

મધ્યકાળનાં કવિઓ કે ભક્તોને યાગ કરીએ તો નરસિંહ, મીરા, દયારામ, અખાએ પ્રેમ લક્ષણ કે પી ગુરૂ મહિમાનાં ગુણ ગાયા તો કબીર સાથે અન્ય બાણ પરંપરાનાં ભક્તો આકાર અને નિરાકારને જુદા પાડે છે. અને ગુરૂનો મહિમા કરે છે. જીવનમાં જે દ્રશ્યો સ્વરૂપે આપે છે તે સ્વરૂપ અંદર રહેલા આત્માને પોતપોતાના ઈશ્વર સુધી પહોંચાડશે એટલે આપણે જે સંસ્કૃતિ કે પરંપરામાં માનીએ છીએ તેમા, કઈ વસ્તુને શાસ્વત બનાવી દિધી છે ? તે મોટો પ્રશ્ન છે દરેકને પોતાનાં જીવન (શરીર આત્મા)નાં કલ્યાણ માટે મુક્તિ આપીવ જોઈએ નહિ કે પરાપર્વથી ચાલી આવતી એક સરખી તરેહ.

આ બાબતને જાણનારા સૌ કોઈ ભજનને ખુબ સારી રીતે સમજી શક્યા અને ભજનનાં માધ્યમથી ગુરૂ સુધી ને ત્યાંથી આત્માનું કલ્યાણ આ પરંપરાને વળગી રહેનારા ભજન ગાનારા અને લખનારા, તેમાં, આગળ વાત કરીએ તેમ મધ્યકાળનો સમય અને એ સમયમાં જે સંપ્રદાય અને પરંપરાનાં સારસ્વતો છે, તેમના ગામ, કામ રૂપ જીવનથી ગુરૂ શબ્દને શાસ્વતરૂપને નમન કરી તેના બોલે બોલ્યા છે, ચાલ્યા છે અને સમાજને રાહ ચીંધતા રહ્યા છે.

ગુરૂનું કોને મહત્વ છે ? તે આપણે પ્રાચીન અર્વાચીન ભજનોમાં અને સંતો વાણી વિવેકથી સારી રીતે સમજી શકીએ છીએ એટલે આ બધા પરંપરાના ભક્તો સંતો તેના ગુરૂ પરતાપે જીવ્યા છે. અને તેના પરતાપે સમાજ જીવ્યો છે. પરંતુ પ્રશ્ન ત્યાં છે કે ગુરૂ કરવા કોને માનવા કોને ? તો અહિં માત્ર કાન ફુંકવાની વાત કે પછી પાઠ કરી જ્યોત પ્રગટાવી મંત્રોચ્ચાર કરવાની વિધિને એક વિધિનાં રૂપે માની લેવાની વાત નથી અને અખંડ જ્યોત કે પાઠની પરંપરાને જો કોઈ જાણી ગયાં છે તે જીવન પાર ઉતરી ગયા છે. તેમાં પછી જતી સતી કે નાથ પરંપરા કે પછી ભાણ સંપ્રદાય આ પરંપરાનાં ઉદાત સતોનાં નામ લઈ શકાય સાથે નિજાર પંથમાં પણ ગુરૂ મહિમા વિશેષ રહ્યો છે. જે શિવ અને પાર્વતથી આ પંથની શરૂઆત ગણાય છે.

દાસ સત્તાર વિશે થોડું :-

રાજપીપળી રાજ્યમાં પઠાણ બેડાના જમાદાર પિતા ખેસ્ત ગુલખાન અને માતા નમ્રીબીબી ઉર્ફે જાનબેગમને ત્યાં સં. ૧૮૪૮,

ઈ.સ. ૧૮૮૨ સત્તારશાહનો જન્મ રાજપીપળામાં જ થયો આ સાલવારી ચોક્કસ નથી છતાં આસપાસ મનાય છે. સત્તારશાહની ઉંમર ત્રણ વર્ષની હતી ત્યાં પિતાશ્રીનું અવાસન થયેલું માતૃશ્રીએ તેમને ઉછેર્યા હૃદયભાવથી સંપૂર્ણ જવાબદારી નિભાવી, સંસ્કારોનું સીંચન કરી એક ઉન્નત વ્યક્તિ અને સંત બનાવવામાં મહત્વની ભૂમિકા અદા કરી બાળ સત્તારને માતા પ્રત્યે અખુટ પ્રેમભાવ અને આસ્થા હતી તેમજ ધર્મભાવના આધ્યાત્મિકભાવ તેમના માતાશ્રીને લીધે જાગૃત થયો. તેમણે વિદ્યાભ્યાસ માત્ર ચાર ચોપડી સુધી કર્યો. મનમાં શાળા શિક્ષણ કરતાં અધ્યાત્મનું શિક્ષણ હૃદયસ્થ થઈ ગયેલું સંસ્કારો તો પ્રભુપ્રેરણાથી મળે ગુરૂનો મહિમા થાય તો જીવન આખું શિક્ષણમય બની જાય એવી હૈયા ધારણાથી પ્રભુમાં મન પરોવ્યું.

નાની ઉંમરમાં જ ગાવાનો શોખ એટલે લોકપ્રિયતા હતી. બધા ઓળખતા અને એને લીધે ૧૮૦૮માં દેશી નાટક મંડળીના વાહક શેઠ ચંદુલાલે સત્તારશાહને નાટ્યમાં કામ કરવા આમંત્રણ આપ્યું વિજ્ઞાવેલીનાં નાટકમાં નડિયાદનાં નટ બબરૂની જગ્યાએ ‘કઠિયારા’નાં પાત્રમાં લીધા. એ સમયમાં બબરૂ અભિનયકાળ પારંગત બીજા એમની જગ્યા લઈ શકે નહીં તો સત્તારશાહ તો કેવી રીતે ખેલ ભજવી શકે ? કારણ સરકારી, આધ્યાત્મિક ભજનને પામનાર નેક બંદાને કોઈ સતગુરૂની શોધ હતી. એટલે નાટકના પાત્રને વેશ બદલતા વાર ન લાગે ! છ મહિનામાં જ નાટકની દુનિયામાંથી ભજનની દુનિયામાં આવ્યા.

નાંદોદમાં એક આરબ હાદી મુબારક નામના મુસ્લીમ ભાઈ હિન્દુ ભજનો ગાતા અને તે પ્રખ્યાત હતા. એમનું અવસાન થયું. ભજનમાં સુરના સાગરની ખોટ પડી એ ખોટ પુરી કરવા સત્તારશાહને થયું મારે આ સ્થાનનાં વારસ બનવું છે. મનની ખુબજ ઈચ્છા લગન ધ્યાનથી શબ્દને લયબદ્ધ કરવા માંડ્યા સંગીતશાસ્ત્ર કે ઇંધશાસ્ત્રનો અભ્યાસ નહોતો કર્યો પણ કુદરતી કળા આત્મસાત થઈ નાંદોદ નર્મદાતટ નરખડીમાં સંત માધાવદાસજીના સાનિધ્યમાં પ્રથમ ભજન સ્ફૂર્યું અને જીવનની સંક્રાંતિ થવા લાગી સફર કા સોદા કરે મુસાફર, અસલ વતન કો જાના પડેગા.

સત્તારશાહ અનેકવાર ભજનમંડળીઓમાં જતા તેમને નુગરા

* Ph.D. Research Scholar, M.K. Bhavnagar University, Bhavnagar,

છો એવું કહી ઉતારી પાડવામાં આવતા એકવાર વિસનગરવાળા અનવરીમીયા સત્સંગ કરવા વડોદરા દાંડિયાબજારમાં ધીંગુમીયાને ત્યાં આવ્યા તેમને સત્તારશાહે સવાલ કર્યો.

મરના મરના સબ કહે પણ કોન ચીજ મર જાય ? અનવરીમીયા આંનદીત થયા તેમને લાગ્યું કોઈ ઈશ્વરનો ફરીશ્તો લાગે છે. તેમણે જવાબ આપ્યો.

મેરી તેરી મર જાત હૈ દુસરા કુચ્છ મરતા નહી, જીતે જી મર જાના ચાહિયે, જો જીતે મુંઆ ઉનકા ભલા હો ગયા.

આમ અનવરીમીયા સાથે થોડીપળોનો સંગ થવાથી દૃષ્ટિ ખુલી ગઈ એટલે પૂર્નજન્મ થયો હોય એવો ભાવ ઉત્પન્ન થયો. મનમાં આનંદનો પાર ન રહ્યો અને તેથી જ કહેવાય છે જેનો જ્ઞાન નિમિત્તે પૂર્નજન્મ થાય તે જ સાચો જ.

જેટલા સંતો ગુરૂને પામ્યા તેનો બીજીવાર જન્મ થયો છે સમાજને નવો રાહ આપ્યો છે. પોતાનું આત્માનું અને જન સમાજનું કલ્યાણ કર્યું છે. સાચી સમરસતા દેખાડી છે.

આવી રીતે ગુરૂની વાતોથી જ્ઞાન ઉપજ્યું સંગથી આત્માને સેવી લીધો પછી તો સત્તારશાહે નોકરી છોડી દીધી ભજનનો સાચો રંગ અને ગુરૂનો સંગ એવો લાગ્યો કે બજારમાં નીકળે તો હાથમાં અગરબત્તી હોય સળગતી અગરબત્તી તેનાં જીવન આત્માને સુગંધીત કરે છે એવી ગામના લોકોને ક્યાં ખબર હતી ? ગાતા ગાતા નીકળે પોતાની આંખમાંથી આંસુ નીકળે અને વાણીમાં ભાવની ભીનાશ એટલી કે જોનારા પણ તેને સાંભળી રડવા મંડે આ છે ભાવની તાકાત લોકો તેને ગાંડા ગણતા કેટલાક નમન કરતા આવં બધું જોઈ તેઓ લખે છે.

અણ સમજી અજ્ઞાની મુજને ગાંડી ગણીને કાઢે રે, હું ગાડી કે દુનિયા ગાંડી જ્ઞાની આપ વિચારો રે.. આનંદ કેવો હોય ? ભાવ કેવો ? એની કશી કોઈને ખબર પડજી નહી જુદા જુદા અનુમાનો લાવી ડાકટરને બોલાવવામાં આવ્યા પણ શરીરનાં અને હૃદયનાં ડોકટર જુદા હોય છે.

સત્તારશાહનાં જીવન વિશે બહુ માહિતી મળતી નથી પણ જીવનનાં સાચા રંગોને તેમણે ખીલવ્યા છે પોતાને ધન્ય અનુભવી ગુરૂનો મહિમા વખાણ્યો છે.

ગુરૂનો મહિમાના ભજનાનંદ

એવી પ્યાલી પીધી મે તો મારા સદગુરૂને હાથે રે,

પીતા મ્હારે પ્રિત બંધાણી પ્રિતમજી સંગાથે રે.

એવી પ્યાલી...

અનવરીમીયા અને સત્તારશાહ વડોદરામાં જ્યારે ભેગા થયા ત્યારે વાતો વાતોમાં એવી જ્ઞાનનની વાતો જામી ગઈ, અનવરીમીયાએ હાથમાં પ્યાલી લીધી, પીધી પછી સત્તારશાહને આપી લે બચ્યા એ પી જા પ્યાલી પીધી અને આ ભજન સ્ફૂર્યું.

એટલે આ કઈ પ્યાલી ?

જીવનની, જ્ઞાનની, કે મદિરાની ? તો બીજી પંકતિમાં લખે છે.

પ્રેમતાણી લાગી છે અગ્નિ એ તો પ્રગટી હોડ હોડ રે,

અણ સમજી અજ્ઞાની મુજને ગાંડી ગણીને કાઢે રે એવી..

પ્રેમે સદગુરૂ મુજને મળિયા મારે સકુલ થયો જન્મારો રે,

પ્રેમની લગની લાગી હોય, તે પછી ભલે અગ્નિ હોય અને આખા શરીરને દજાડે ! પણ એ તાપ તો સત્તારશાહને મન શાંતિ

પમાડે છે. લોકોને લાગે છે કે આ ભાવો ગાંડો છે. અણસમજી અને અજ્ઞાની હોય તે આ પ્રેમતાણી લગન ન સમજે કારણ હું તો મને પ્રેમથી સતગુરૂ મળિયા છે એટલે મારો આખો જન્મારો સફળ ગણુ છું, એવું માનનારા સતારબાપુએ સાચે જ પ્યાલી પીધી છે.

મારા આંગણિયે અજવાળુ રે,

રૂડુ હૃદય સિંહાસન ઢાળુ રે,

ગુરૂ મુરત પ્રેમે નિહાળુ રે,

ગુરૂ મારા આંગણિયે પધાર્યા રે,

આપણા આંગણમાં કોઈ આવે પછી તે મહેમાન હોય કે પરોણો અતિથી વિશેષ ભૂખ્યા જન કોઈપણ હોય તેનાં આપવાથી જુદી જુદી અનુભૂતિ સ્વભાવ પ્રમાણે થાય. અને જો ‘ગુરૂ’ આંગણે આવે તો તેની સ્વાગતા જેટલી કરીએ તેટલી ઓછી છે સત્તારશાહનાં ફળિયામાં આજ ગુરૂની પધરામણી થઈ છે. તેના માટે અહોભાવ હૃદયનું આસન કરી ગુરૂને બેસાડવા માગે છે પછી પ્રેમથી નિરાતથી ગુરૂને નિહાળવાની વાત કરે છે.

આસનની બદલે અહિ સિંહાસન શબ્દનો ઉપયોગ થયો છે. એટલે આ ગુરૂ નામનું વ્યક્તિત્વ કેવું હશે ? કેટલી શક્તિ જ્ઞાન કે ભક્તિ હશે ? એ તો સત્તારશાહ જેવા સંતોનાં મુખેથી સાંભળીએ ત્યારે જ ખબર પડે છે.

પછીનું ભજન ભાઈ ભજી લેને કિરતાર માં પણ કિરતારથી ગુરૂની સેવા સુધીની વાત કરી સત્તારશાહ જીવનને સુધારવા માગે છે.

ભાજી ભજી લેને કિરતાર

મોંઘો મનુષ્ય દેહ તને ફરી મળે નહી વાંરવાર

સતયલણ સદગુરૂની સેવા સજજનો શણગાર,

‘દાસ સત્તાર’ કહે કર જોડી હરી ભજી ઉતરો પાર

આ માણસનો જન્મ તે એક જ વાર મળે છે. એટલે ગુરૂને ભજ્યા સતકરમ કરવા અને ગુરૂની સેવા સજજન માણસનો શણગાર છે. રાગ, દ્વેષ, ઈર્ષ્યા, સ્વાર્થ, મોહ માયા બધું છોડી કોઈ એવું શરણ પકડો જેથી આ ભવસાગર પાર ઉતરી શકાય.

મુરખ મન ગુરૂ વિના ગમે નહી પડે,

ગુરૂ કરો તો તમને જ્ઞાન બતાવે,

ત્યારે મુક્તિનો મારગ જડે.

સુગરા નર સંતોષી હોયે, નુગરા નર બડબડે,

દાસ ‘સત્તાર’ ગુરૂ સાચા મળે તો ભક્તિનો રંગ ભલે ચડે.

ગુરૂનો મહિમા ખરેખર કેટલો છે ? એ આ ભજન ઉપરથી સહેજે ખ્યાલ આવશે. જ્ઞાન મળવું કે પછી ગમ પડી બુધ્ધી આવીવ એમાં કોઈ અન્ય કેવી રીતે જીવનમાં પ્રવેશ કરી શકે ? અને કરે તો માણસમાંથી મનુષ્ય રૂપાંતરણ કરવાની શક્તિ એ અવશ્ય ધરાવે છે. એટલે કોઈ સામાન્ય માણસ નથી. મુક્તિ અપાવે તે સંત સત્તાર તો ત્યા સુધી કહે છે.

જેને ગુરૂ છે તે નર સંતોષી છે. જીવનનો મર્મ જાણનારા છે અને એટલે જ તે શાંતિ રાખનારા છે. પણ જેને ગુરૂનો સંગ નથી તેની પાસેથી જ્ઞાન ધારણ નથી કર્યું તે બડબડતા મેળ વગરની વાણી ઉચ્ચારતા હોય છે. કોઈ સત્તારને મળ્યા એવા ગુરૂ જો મળી જાય તો ભક્તિનો રંગ સાચે જ જીવન પલટાવી નાખનારો હોય છે.

તો અન્ય ભજનમાં પણ ગુરૂ વિશે સત્તાર લખે છે.

હું તો જન્મની આંધળી, મને ગુરૂએ આપી આંખ,
ગુરૂ ચરણનું અંજન આંજ્યુ, તો મટી ગઈ સહુ ઝાંખ.
આંખો ખોલી જોયુ રે, ઘટઘટ માય બેઠો અલખધણી,
ગુરૂના ગુણને હું શું ગાવુ, એ ગુણનો ન આવે પાર.

કેટલી મોટી વાત સત્તાર કહી દે છે ? ગુરૂ કરતા ચેલો સવાયો
હોય છે. જીવનનાં જ્ઞાનની ઝાંખી સત્તાર વાણી દ્વારા અગમ નિગમની
વાતો ખોલી દે છે. એ પણ ગુરૂનો મહિમા કરતા કરતા.

જ્ઞાન હોવા છતાં હું કંઈ નથી જાણતો એવું કહેનારા સત્તાર સાથે
જ ઘણું જાણે છે. જન્મની આંધળી ભલે પોતાને ગણે પણ જ્ઞાનરૂપી
આંખ તો ગુરૂએ જ આપી છે.

આ ઉપરથી હરેક માણસે શીખ લેવા જેવી છે. અહમમાં રહેનારા
પંડિતો, વિદ્વાનો, ધર્મગુરૂઓ કે પછી સાધુ બાવાઓએ પણ પોતાના
આંડબરોને બાજુ પર રાખી ધર્મથી પર ધરેકને શુદ્ધ ભાવ જ્ઞાન
આપવું જોઈએ સામાન્ય માણસ આંખમાં શેનું આંજણ કરે ?

અહિ સત્તારતો ગુરૂ ચરણનું આંજણ કરે છે. હૃદયને શુદ્ધ કરવા
કે મનને શુદ્ધ કરવા ગુરૂનાં ચરણ પકડવા પડે તેનું આંજણ કરવું
એવા શબ્દો તો કોઈ સંતના મુખમાં જ આવે. અને આંખ ખોલીને
જોયુ તો ઘટઘટમાં દરેક રૂહમાં અલખધણી છે. ગુરૂનાં ગુણને શક્તિ
ભક્તિને સત્તાર કહે છે હું શું ગાવુ ? એનો પાર આવે એમ જ નથી.

અંતભાવ :-

આમ ભજન, ભક્તિ, સમર્પણ, નિર્મળતા, ભાવ અને ભાષાથી
લઈ શબ્દો ગુણર્થને આત્મસાત કરે દાસસત્તારે તેની વાણી આપી છે
તેમના જીવનમાં મુલ્યોની સાથે સાથે શબ્દોનાં મુલ્યને પણ સમજવું
છે. સંતવાણીમાં બહુ મોટું નામ અને કામ છે.

વાણીને ગુરૂનાં માધ્યમથી પ્રવાહીત કરી છે. લોકજીવન,
સમાજમાં પોતાનાં વિચારોને સહજતાથી કોઈની નજરમાં આવે કે
ન આવે તો પણ ઉદારતાથી વિવેકથી શબ્દબદ્ધ કર્યા છે. ગુરૂનો
મહિમા ગાયો છે.

સંદર્ભ :-

(૧) સત્તાર ભજનામૃત ભાગ- ૧, ૨

(૨) સંતવાણીનું સત્વ અને સૌંદર્ય

- ડો. નાથાલાલ ગોહિલ

ડો. નિરંજન રાજ્યગુરૂ

ડો. મનોજ રાવલ

ચૌહામ આશિષ જે

રિસર્ચ સ્કોલર એમ.કે.બી.વી. ભાવ યુનિ

ભાવનગર

* Ranjanbala A. Gohil

Gandhian Thought and Nationalism

“My idea of Nationalism is that my country should become free. “ Gandhiji

(1) Introduction :

Today India is facing many problems such as Communalism , Terrorism Castism, poverty, unemployment and global warming . Women and girl child are not safe today. The world is also facing so many problems such as the fear of war , fear of atomic and biological weapons , Terrorism , problem of human rights . In the age of materialism today man is the enemy of man . There is the absence of values . People follow western culture blindly . India achieved independence with the leadership of Gandhiji. Political problem was solved after the achievement of India's independence . But social and economic goals are yet to be achieved. Indian culture is the best culture . There are different values which exist in Indian Culture those are fraternity, equality, co-operation , love etc . The importance of Mother tongue and National Language is becoming less important . We should go back to our culture.

This paper addresses certain questions such as what is a Nation? What is the meaning of the word Nationalism ? What are its major features ? Why is its relevance today ? What is Gandhism? What are its major features? What are the ideas of Gandhiji on Nationalism ? Is Gandhism relevant today ?

(2) Meaning of Nationalism :

Before we understand about the word nationalism we must understand what is the meaning of a word Nation ? Nation is an English word . Nasci is a Latin word . Meaning of Nasci is race . According to the Merriam Webster Dictionary Nationalism is a loyalty and devotion to a nation; especially : A sense of national consciousness exalting one nation above all others and placing primary emphasis on promotion of its culture and interest as opposed to those of other nations or supernational groups . (1)

Nationalism is a Nation's wish and attempt to be politically independent. A great or too great love for your own country . According to the Cambridge dictionary Nationalism is also the desire for political independence in a country that is controlled by or part of another country . (2)

Nationalism is a weapon for a dominant community to fight with the foreign rule of an imperialist country . (3)

According to E. Ashirvatham “ As far as India is concerned Nationalism is a Necessity and not a luxury . “ (4)

(3) Brief History of Nationalism :

The roots of Nationalism can be found in Greek City- States . In the Greek City- states like Athens , Sparta and Olympia people used

* I/C Principal, Smt. N. C. Gandhi Mahila Arts And Commerce College, Bhavnagar .

to take part . But their feeling of Nationalism was limited to these states only . Different thinkers such as Machiavelli, Jean Bodin and Hugo Grotius and Hegel have explained about Nationalism .

The 18th Century Nationalism was a Liberal Nationalism . It was advocated by Mazzini , Garibaldi and Kowun . The concept of Nationalism was born in 18th century during the French Revolution in the European Continent as adoration of collective powers.(5) .After the French Revolution Democratic values such as Equality , Liberty , Justice and Fraternity were established . The idea of Nation and Nation state was emerged .Industrialisation , urbanisation , transport and mass media have helped the idea of Nationalism to spread . Thus the idea of Nationalism emerged in France and it spread in Europe . Now the ideals of Democracy were transformed into the rights of the people .

American Revolution emerged for the freedom of the people of America who were basically from America and Europe . They did not have any representation in British Parliament so they started revolution to demand freedom . After Freedom they prepared written Constitution and introduced the Federal Pattern of Government . By this way they respected unity in Diversity. After the completion of First World War the American President Woodrow Wilson supported the idea of National Self Determination.

Nationalism has emerged in the 19th century .It is a patriotic feeling . Italian Nationalism was a driving force for Italian Unification in 19th Century.

The extreme form of patriotism is marked by a feeling of superiority over other countries .. In the 20th Century itself the extreme form of Nationalism was seen in the European Nation States such as Italy , Germany and Japan in Asia . In Italy Mussolini and in Germany Hitler helped and supported the rise of Extreme Nationalism . The Nationalism of Hitler in Germany and Mussolini in Italy led to the emergence of the Second World War .

Nationalism is a weapon for a dominant community to fight with the foreign rule of an imperialist country .(6) The other meaning of nationalism refers to the advocacy of a political freedom for a particular country. On the other hand, The nations of The third world countries were inspired by the idea of Nationalism in 20th century . After Europe the idea of Nationalism was spread to Asia and Africa .They demanded independence . After independence these nations did not prefer to join with any of the blocs either Communist bloc or Capitalist bloc . They accepted the policy of Non –alignment .

In the 21st Century Nationalism has a challenge due to Liberalisation and Privatisation and Globalisation .There is the existence of non-state actors such as multinational corporations . It has crossed the boundaries of the state .

(4)Major Features of Nationalism :

Nationalism is a feeling for a particular area . People who have certain common things they unite .

The main features of Nationalism are as follows .

(1)In Nationalism some Common Habits unite people from particular region .

(2) It is a psychological feeling and a mental status . There is a patriotic feeling among people for their motherland .

(3) It is a modern ideology .

(4) The existence of state is not necessary for Nationalism .

(5) There can be a nation in the state but not state in Nationalism .

(6) Nationalism can be of two forms such as Liberal Nationalism and an extreme Nationalism .

(7) It leads to the unification of the society.

(8) It empowers state and society to face the challenges and disasters either manmade or natural .

(9) It strengthens nation economically.

(10) It emphasizes the structure of state on the foundation of Nationalism .

(5) Forms of Nationalism :

There are different forms of Nationalism . They are such as ,

(1) Liberal Nationalism

(2) conservative Nationalism

(3) Extreme or expansionist Nationalism

(4) Anti –Colonial Nationalism

(5) Ethnic Nationalism

(6) Civic nationalism

(7) Cultural Nationalism

(8) Religious Nationalism or ideological Nationalism

(6) Nationalism in India :

India was a conglomeration of diverse states and principalities where there lived various people of different races and religions , castes and sub castes speaking a number of languages and dialects . By 1857 the seeds of nationalism were shown by the British rule itself had germinated in the soil of India and the erstwhile geographical term had acquired a new meaning and a new significance .

In the year 1857 Rani Laxmibai revolted against British rule to save her state . On the other hand there was a revolt by the Indian Soldiers to oppose British Policy .

In the year 1885 Indian National Congress was formed and the full movement was found . In the early stage the congress was loyal to British Government . The moderate leaders such as Gopal Krishna Gokhale , Dadabhai Nauroji , were the products of English Education and they believed in slow changes . They considered British rule responsible for the economic ruin of India .

There were extremist leaders such as Lal Bahadur Shastri , Bal Gangadhar Tilak , and Bipin Chandra Pal . They demanded India's freedom differently . They advocated for self rule , Swaraj and Purna Swaraj .

In the year 1920 Gandhi joined Indian Politics . The nature of Gandhian Movement was very different . They are called the Gandhian Principles . They are Satya , Ahimsa , Truth and Non -Violence . He gave his leadership to three movements such as Non – Cooperation Movement in 1920 , Civil Disobedience Movement in 1930 and Quit India Movement in 1942 .

On the other hand he tried to remove social evils such as untouchability widow remarriage , for the upliftment of women . He gave the Trusteeship principle for economic betterment . He advocated for Ram Rajya and Panchayati raj and Gram Swaraj .

(7) Meaning of Gandhism:

According to Wikipedia , "Gandhism is a body of ideas that describes the inspirational vision and the , life work of Mohandas Gandhi . It is particularly associated with his contribution to the idea of non-violent

resistance , sometimes also called civil resistance .”(7)

Actually Gandhism which we know it does not consist any type of rules and principles . It can be called as Gandhian Ideas .Gandhiji called them as “ My Experiments with Truth ” . “Gandhiji himself has explained Gandhism .

There are many factors which affected Gandhiji’s ideas . In the year 1886 he read Edwin Arnold’s translation of “Geeta” . Vaishnav family background , Jain saint Becher Swami , Shreemad Rajchandra , religious books such as Bible, Quran , and ideas of Buddhism , John Ruskin’s book “Unto The Last ”, Henry Thoreau’s book on “Civil Disobedience ” and Leo Tolstoy’s Book on , “ The Kingdom of God is Within You ” .

(8) Main Principles of Gandhism:

The main principles of Gandhism are as follows .

(8.1) Truth and Non-Violence (Satya and Ahimsa)

The non-violence is of three forms . The first one is the non-violence of the brave. The second one is the non-violence based on expediency. It refers to the weak or the selfish interest of a person. The third one is the non-violence of a coward.

(8.2) Satyagraha : “ Subsequently , to make it clear , Gandhi changed it to Satyagraha. “Satyagraha” is a tatpurushya compound of the Sanskrit words satya (meaning “truth”) and agraha (“polite insistence ”, or “holding firmly to”) Asatya, meaning untruth, also means non-existent, and satya or truth also means that which is .(8)” There are different means of Satyagraha which are as follows. Non-co-operation, civil Disobedience , Hijrat, Fasting , strike etc . There are certain qualities of a Satyagrahi

such as Love , purity of means, fasting, resistance, not being afraid , non possession , body labor , strong resolution . Non Co-operation can assume different forms such as stoppage of work , Social boycott , picketing , Strike , Fasting , civil disobedience and Hijrat.

(9) Relationship between Religion and Politics :

Gandhiji believed in the Spiritualisation of Politics .Gandhiji’s Rajniti was his Lokniti . He advised to make Congress a Loksevak Sangh . He wanted to make decentralisation of powers . He advocated for Ramrajya in which centres of power will be people and not the state .

(10)Faith in the Principle of Purity of means and ends

The ultimate aim of human being is to achieve God . To get Moksha . To serve the human kind and to see God in him should be the ultimate goal of a human being. The good of all is sarvodaya and then only one gets Moksha . “Our means should be as pure as our ends .” Said Gandhiji.

(11) Trusteeship Theory :

During India’s freedom struggle Gandhiji was worried about economic inequality . So he gave the idea of Trusteeship . He suggested the Non-violent way for it . He wanted Indian capitalist and industrialist to use their money for the welfare and the betterment of our society .

(12) Ideas on the State :

Gandhiji supported for a limited Functioning of the State . He considered state as a soulless machine . According to him the state is a means and not an end . He imagined of an ideal society that is called Ram Rajya .

(13) Ideas on Panchayati Raj :

Gandhiji believed in decentralisation of Powers . He advocated for grassroot democracy . He gave the idea of Gram Swaraj . Swarajya means one's own rule on oneself . He advocated for the non violent society in which village is the unit .

(14) Nationalism and Internationalism:

Gandhiji led India's freedom movement . Gandhiji believed in the idea of world fraternity in Sanskrit it is called “वसुधैव कुटुम्बकम्”

(15) Relevance of Nationalism and Gandhism Today :

Nationalism and Gandhism both are relevant today . The role of youth is required today to solve many problems and to lead our nation for progress and development . Positive role of our Youth is required today . Today India has more youth in its total population . India has more than 50 % of its population below the age of 25 . More than 65 % below the age of 35 . (9) What is percentage of youth in India ?) Youth in India constitutes one –fifth of India's population . Our youth can play an important role for the development of India . As a citizen of India they can put emphasis on the following steps in the interest of our nation . They can be such as ,

(1) vote and elect the representative ; (2) contest elections and give good leadership to our nation ;

(3) join NCC and to join military services and para military services to serve our nation

;(4) join trade and business ; (5) can buy and use Indian products ; (6) join Indian Civil services ; (7) pray and respect our martyres ; (8) follow Gandhian morals and principles .

Today India's problems and world's problems such as pollution , poverty, violence on women and girl child , war , terrorism , inequality , Naxalism, armament can be solved with the help of Gandhism.

1. Webster <http://www.Marian-Webster.com>
2. (<https://dictionary.Cambridge.org>)
3. (ShodhGanga .inlibnet . ac . In)
4. (ShuklaGajendra B. , (2013-14) Political Ideologies, Surat, Gujarat : New Popular Prakashan PP. 64
5. (Shodh ganga . inlibnet . ac . in)
6. (Shodh Ganga . Inlibnit . ac . In)
7. (<https://en.m.wikipedia.org>)
8. (Satyagraha –wikipedia <https://en.m.wikipedia.org>)
9. (<http://www.quora.com>).

References :

૧. પંડ્યા હસમુખ, (૨૦૦૭, ૧૧ મી સંશોધિત આવૃત્તિ) રાજ્યશાસ્ત્ર પરિચય , અમદાવાદ અક્ષરા પ્રકાશન .
૨. ઝાલા ડી . ડી., (૨૦૧૪) રાજકીય વિચારધારાઓ , અમદાવાદ, યુનિવર્સિટી ગ્રંથનિર્માણ બોર્ડ.
૩. શુક્લા ગજેન્દ્ર બી., (૨૦૧૩-૧૪) રાજકીય વિચારસરણીઓ , સુરત, ગુજરાત, ન્યુપોપ્યુલર પ્રકાશન
4. www.Preservearticles . com
5. Webster <http://www.Marian-Webster.com>
6. Wikipedia <https://en.m.wikipedia.org>)
7. Cambridge (<https://dictionary.Cambridge.org>)
8. <http://www.quora.com>.

*K D Vaisnav

Arts (Sanskrit)

Research Zone India

Vol 7

Issue — (3)

June.— 2019 Page - 100 - 101

ISSN 2319 — 8168

કૌટિલ્ય અર્થશાસ્ત્રમાં આર્થિક સમસ્યાના ઉકેલ

જીવનમાં અર્થ ધનનું પ્રાધાન્ય હોવાથી અર્થ પ્રાપ્તિથી અન્ય વસ્તુઓની પ્રાપ્તિ શક્ય બને છે. આ પ્રકારની વિચારધારા કૌટિલ્યના અર્થશાસ્ત્રમાં જોડાયેલી છે. લગભગ ૨૪૦૦ વર્ષો પુર્વે બદલાયેલા કૌટિલ્યના અર્થશાસ્ત્રમાં ભારતની વર્તમાન આર્થિક અને અન્ય સમસ્યાના ઉકેલ મળી આવે છે.

પૃથ્વીવ્યા લાભે પાલને ચ યાવન્ત્યર્થશાસ્ત્રાણિ પૂર્વાચાર્યેઃ ।

પ્રસ્થિતાનિ પ્રાયસ્તાનિ સંહત્યૈ કમિદમર્થશાસ્ત્ર કૃતમ્ ॥

“પૃથ્વીની પ્રાપ્તિ અને તેના રક્ષણ માટે પ્રાચીન આચાર્યોએ જેટલા અર્થશાસ્ત્રના ગ્રંથોની રચના કરી છે. તે બધાનું સંકલન કરીને એક અર્થશાસ્ત્રની રચના કરવામાં આવી છે. તેમાં કૌટિલ્ય રચિત અર્થશાસ્ત્ર એક અદ્ભુત નીતિપુર્ણ ગ્રંથ છે. તેને કેન્દ્રમાં રાખીને અમલ કરવામાં આવે તો સમગ્ર વૈશ્વિક અર્થતંત્રની સમસ્યાઓ કે બિમારીઓને દુર કરી નાખે તેવો રામબાણ ઈલાજરૂપ છે. કૌટિલ્ય ભારતના સૌથી સુપ્રસિધ્ધ અર્થશાસ્ત્રી છે. આર્થિક પ્રવૃત્તિઓને કોઈપણ રાજ્યની વ્યવસ્થા જાળવણી માટે ચાલક બળ તરીકે લશ્કર કરતાં મહેસુલને વધારે પ્રાધાન્ય સ્વીકાર્યું છે. જો આ પ્રકારની વ્યવસ્થા હોય તો રાષ્ટ્રની સંપત્તિ જડ કે ચેતન સ્વરૂપ તેને સુરક્ષિત રાખી શકાય. લશ્કર, કિસાન, સરહદી લોકો વગેરેની જાનમાલની જાળવણી તેમ જ વૃદ્ધિ કરી શકાય.

કૌટિલ્યનું માનવું છે કે લોકશાહી ગણતંત્રમાં સરકારે પ્રજા પર તેનો બોજ ન પડવો જોઈએ. જેનાથી રાજ્યની માંગ સંતોષાઈ જાય. જેમ ભમરો, મધમાખી પતંગિયાં ફૂલોમાંથી મધુરરસ મેળવે પણ પુષ્પને હાનિ કે નુકશાન પહોંચતું નથી. ખર્ચની બાબતમાં જોઈએ તો વૃત્તમાન સમયમાં દેખાદેખીને લીધે, વર્ચસ્વ જમાવવા માટે મોઢાદાટ ખરચા કરવા પડે છે. જો આ ખરચાઓ પર અંકુશ લાદવામાં આવે તો દેવું કરવાનો સમય ન આવે તેમજ અન્ય દેશોમાંથી, ધાર્મિક સ્થાનોમાંથી ધન લઈને દેવું ન કરવું પડે પણ સંસ્કૃતમાં એક વાક્યમાં કહ્યું છે કે ઋણં કૃત્વા ધૃતં પિબેત્ । દેવું કરીને પણ ઘી પીવો. જે પંક્તિ અત્યારના સમયમાં સાર્થક થતી જણાય છે.

સમાજ કે ઘરમાં થતા વપરાશની જરૂરિયાતો સંતોષવા, અર્ગથોપાર્જન માટે મનુષ્યો દ્વારા થતી પ્રવૃત્તિઓ આર્થિક પ્રવૃત્તિ છે. વેતન મેળવવા કરાતી પ્રવૃત્તિ આર્થિક પ્રવૃત્તિ બિન આર્થિક છે. આર્થિક પ્રવૃત્તિ કરનાર પ્રત્યેક મનુષ્ય અનેક પ્રકારની સમસ્યાઓનો સામનો કરે છે. સંઘર્ષ કરે છે. જેને Economics Problem તરીકે ઓળખાય છે. જે વિવિધ પ્રકારની વર્તમાન સમયની માંગને સંતોષવા સમસ્યાઓને ખરી કરી દે છે. જે સાધનોની અછતમાંથી ઉદભવતી સમસ્યા છે. વિવિધ પ્રકારના ઉપયોગોમાં મર્યાદિત સાધનોમાં

અમર્યાદિત જરૂરિયાતોને સંતોષવાની મથામણ આર્થિક સમસ્યાઓને જન્માવે છે.

કૌટિલ્ય અર્થશાસ્ત્રીની વ્યાખ્યામાં જણાવે છે કે કોઈપણ મનુષ્યની વૃત્તિ અર્થ છે. માનવોની વસાહત ભુમિ અર્થ છે. તેથી પૃથ્વીના લાભ-પાલનના ઉપાય બતાવતું શાસ્ત્ર અર્થશાસ્ત્ર છે.

કૌટિલ્યે હિસાબ, વ્યવહાર, રાજધર્મ, રાજકોશની વૃદ્ધિ માટે કરવેરા, કરવેરાનાં તત્વો, દંડ, રાજખર્ચ વિભાજન ખરીદ-વેચાણ, મૂડી, ધન માલિકીની હક, મિલકતોનું રક્ષણ કરવા મહેનતાણું, વેતન પગાર, વ્યાજ અને કરજ જેવી ખુબ જ મહત્વની બાબત પર પ્રકાશ પાડ્યો છે. આર્થિક સમસ્યાઓ હલ કરવામાં ખુબ જ મદદરૂપ થઈ શકે. તેથી કૌટિલ્ય અર્થશાસ્ત્ર સાચા અર્થમાં નીતિગ્રંથ બની ચૂક્યો છે.

અર્થશાસ્ત્રનો મૂળગ્રંથ સંસ્કૃતભાષામાં લખાયેલો હોવાથી સુત્રાત્મક શૈલીમાં રચાયેલો હોવાથી ભાષાશૈલી અર્થગંભીર લાગે છે. કૌટિલ્ય કરેલા વિષયોનું વર્ણન, રહસ્ય, સમજવું અઘરું લાગે, કૌટિલ્યે પ્રાચીન આર્યતાના સિધ્ધાંતોને અનુસરીને પોતાની રાનીતિના પાયારૂપ આચરણશાસ્ત્રનું ચણતર કર્યું છે. આચરણશાસ્ત્ર જ જનસમુદાય અને રાષ્ટ્રવિકાસમાં સમૃદ્ધિનું પ્રતિબિંબ પાડે છે.

ભુમિ અધ્યક્ષો, વાવ, તળાવો, નગરોન નવીનીકરણ આર્થિક સમસ્યાઓ દુર કરવામાં મહત્વના છે.

સરોવરો તેમજ નદીઓ ઉપર બંધ બંધાવવા જમીનો સંપાદન કરવી, બિનઆર્થિક પ્રવૃત્તિઓ જેવી કે ફળફળાદિ આપતા વૃક્ષોને વાવવા, સીમાઓ ઉપર વડ, પીપળો, બોરડી જેવાં વૃક્ષોને જાળવણી માટે અધિકારીઓની નિમણૂક કરવી, આરોગ્ય અને સ્વચ્છતા જાળવણી પાછળ જે ખર્ચ થાય છે તેના નિવારણ માટે જે ખજાનની વૃદ્ધિ નિમિત્ત છે. “સ્વસ્થ ભારત સ્વચ્છ ભારત કારણ કે નિરોગી અને સ્વસ્થ પ્રજા ખેતી, વેપાર વાણિજ્ય ક્ષેત્રે ઉન્નતિ કરીને રાજ્યમાં વધારે કર આપવા સમર્થ બની શકે. આરોગ્ય અને સ્વચ્છતા જાળવણી ન થાય તો તેની પાછળ ધન વેડફાઈ જાય છે. જે આર્થિક સમસ્યા ઉભી કરે છે.

ખાણોમાંથી મળતી વિવિધ ખનીજ સંપત્તિ ચંદનાદિ કાજના વન, હસ્તિવન, ગાય, બળદ આદિ પશુઓની રક્ષા, વૃદ્ધિના સ્થાનો છે. આયાત - નિકાસ વ્યાપાર માટેના સ્થાનો જળમાર્ગો, રાષ્ટ્રીય માર્ગો વગેરેનું નીર્માણ કરવું જોઈએ.

રાજ્યમાં કોશક્ષયના કારણે કૌટિલ્યે બતાવ્યાં છે. આર્થિક અને બિન આર્થિક પ્રવૃત્તિમાં ધનની ચોરી કરવી, પ્રતિબંધ, પ્રયોગ, વ્યવહાર, અવસ્તાર, પરિહાપણ, ઉપભોગ, અપહાર, પરિવર્તન

* અધ્યક્ષ : સંસ્કૃત વિભાગ, શ્રી એન શ્રીમતી પી.કે. કોટાવાલ આર્ટસ કોલેજ, પાટણ

વગેરેથી આર્થિક સમસ્યાઓ ઉભી થાય છે.

વિજયચંદ્ર એ કહ્યું છે કે અર્થશાસ્ત્રમાં તત્કાલિન આર્થિક વ્યવસ્થાનું જ મહત્વ દર્શાવ્યું છે તેને આધારે આ શાસ્ત્ર ચિંતન અને વિદ્યાનું અંગ બની રહેલો હોવો જોઈએ.

અર્થશાસ્ત્ર અ. ૮માં કોશપૂર્વાઃ સર્વારમ્ભાઃ ાસંપુર્ણ કાર્યોનો આધાર કોષ છે.

કૌશદ્રવ્યાણા વૃદ્ધિ પ્રયોગઃ ા

- રાજગ્રાહી કર વગેરેનો સંગ્રહ ન કરવો. સંગ્રહ કરવા છતાં અધિકાર ન જમાવવો, અધિકાર જમાવવા છતાં ખજાનામાં ન નાખવો. જે પ્રતિબંધિત છે.
- પોતાના અંગત ઉપયોગમાં દ્રવ્યનો ઉપયોગ ન કરવો જે પ્રયોગ છે.
- વ્યાપારીકરણ કોશ દ્રવ્યથી ન કરવું.
- નિયત સમતે ધન કે કરની વસૂલાત ન કરતી અને લાંચ લઈ અન્યને વિમાસણમાં મુકવા
- ગેરવહીવટ કરવો, આવક ઓછી બતાવવી અથવા ખર્ચ વધારી દેવો.
- પોતે અથવા બીજાઓ દ્વારા રાજદ્રવ્યનો ઉપભોગ કરવો.
- રાજદ્રવ્યોને બીજા દ્રવ્યો સાથે મિલાવટ કરવી. એટલે કે ગુણવત્તાવાળા દ્રવ્યોમાં બનાવટ કરવી.
- પ્રાપ્ત થયેલા આવકની નોંધણીપત્રકમાં નોંધ કરવી.
- કૌટિલ્યે આમ ચાળીશ પ્રકારની અર્થદ્રવ્યના અપહરણની વાત કરી છે.
- અર્થશાસ્ત્ર અધ્યાય-૮માં અર્થદ્રવ્યના અપહરણ માટે કૌટિલ્યે દંડની પણ જોગવાઈઓ વર્ણવી છે.
- અર્થશાસ્ત્ર અધ્યાય-૩૫માં વિવિધ સ્થાનોએથી આવતી આવકની વિગત આપવામાં આવી છે.

- કર વ્યવસ્થાની બાબતમાં મનુ અને કૌટિલ્યના વિચારમાં સામ્ય જોવા મળે છે.

ખેતીમાંથી છઠ્ઠો કે આઠમો ભોગ, પશુ તથા સુવર્ણ પર પાંચમ ભાગ, મધ, ઘી, સુગંધી ઔષધિ, રસ, પુષ્પ, મૂળ, ફળ, ફુલ માટેના વાસણો તથા પથ્થરમાંથી બનેલી વસ્તુઓ પર છઠ્ઠો ભાગ કર રૂપે લેવો એમ મનુએ પણ જણાવ્યું છે. બલિ, શુદ્ધ, દંડકર, પશુકર, આવકકર વગેરેનો આવકમાં સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. કૌટિલ્યના મન પ્રમાણે રાજ્યની આવકના મુખ્ય બે સ્ત્રોત છે. (૧) રાજધાની (દુર્ગ) (૨) રાજ્યના અન્ય ભોગમાંથી થતી આવક.

અંતમાં એટલું કહી શકાય કે જેમ મહાભારતમાં શાંતિપર્વમાં મહર્ષિ વ્યાસે કહ્યું કે,

અર્થેણ ધર્મઃ અર્થેણ કામઃ અર્થેણ સોક્ષઃ પ્રતિપદ્યતે ચ ા

અર્થેણ નરો યો કુશલઃ પ્રભાવી સર્વાણિ સુખાણિ સમાલભેચ્ચ ા

ધર્મ, કામ અને મોક્ષની સિધ્ધિ અર્થથી જ થાય છે. અર્થ પ્રાપ્તિ માટે જ કુશળ છે. તે જ સંસારમાં સારા સુખો ભોગવે છે.

સંદર્ભગ્રંથઃ-

- (૧) કૌટિલ્ય અર્થશાસ્ત્ર - ઉદયવીર શાસ્ત્રી મહેરચંદ લછમનદાસ પબ્લિકેશન્સ - નવિદિલ્હી આવૃત્તિ ૧૯૮૮
- (૨) કૌટિલ્ય અર્થશાસ્ત્ર-શાસ્ત્રી શ્રી વાસુદેવ મહાશંકર જોશી સસ્તુ સાહિત્ય વર્ધક, અમદાવાદ, આવૃત્તિ-૧૯૮૨
- (૩) કૌટિલ્ય અર્થશાસ્ત્ર ભાગ-૧-૨-૩ સંસ્કૃત સાહિત્ય અકાદમી, ગાંધીનગર
- (૪) પ્રાચીન ભારતીય રાજ્યશાસ્ત્ર , ડો. રમણલાલ કે. ધારેયા, અનડા બુક ડીપો, અમદાવાદ
- (૫) કૌટિલ્ય રચિત અર્થશાસ્ત્ર (અધ્યક્ષપ્રચાર દ્વિતિય અધિકરણ, સરસ્વતી પુસ્તકાલય, અમદાવાદ, દ્વિતિય આવૃત્તિ ૨૦૦૮-૦૮

-નદી માટેની લોકોની જાગૃતતા મજબૂત બની છે, સમગ્ર તીર્થના વિકાસમાં સાચા અર્થમાં જાગૃતતા લાવવામાં આવે , અને તીર્થનો વિકાસ થતો રહેતો ,તેના પરિણામે તે વિસ્તારો ‘૩૩ એરિયા’(મૃત:પ્રાય) ક્ષેત્ર બનતા અટક્યા છે.

આમ નર્મદાજીને તીર્થ સ્વરૂપમાં વિકસાવવામાં આવે તો તે સ્થળનું સાહિત્ય,એમાંથી પ્રાપ્ત થતી લોકકથાઓ ,આખ્યાનો અને દંતકથાઓ આ બધાનું અલગ સાહિત્ય આ સંશોધનના પરિપાકરૂપે મળ્યું છે.એમ કહી શકાય ,તે રજૂ કર્યું છે.

-વ્યાસજી અને શુકદેવજીએ પણ તીર્થયાત્રા કરી હતી.આમ, મહાપુરુષો દ્વારા તીર્થયાત્રા કરાય છે.અને પછી જે રસ્તો તૈયાર થાય છે.તે માર્ગને જે તે મહાત્માનું નામ યાદગીરીનાં સ્વરૂપે અપાય છે.

-નર્મદાજીના કિનારે રહેનાર સુદૂર જનજાતિઓ આજે પણ નદીની સમાન ,સરસ અને સરલ છે.જેઓ પ્રાચીન સ્વરૂપ અને સંસ્કારોમાં જીવે છે.

-નર્મદાજીના તટમાંથી પ્રાપ્ત પાનુલિપિઓ,તામ્રપત્ર, શિલાલેખ, ઐતિહાસિક સંદર્ભોની દૃષ્ટિથી મહત્વપૂર્ણ છે.પ્રાચીન મુદ્રાઓ માટે

આ ક્ષેત્ર પ્રસિદ્ધ છે.

-ફલસ્વરૂપ પ્રચુરમાત્રામાં વિદ્યુત ઊર્જાની ઉપલબ્ધિ ,સિયાઈના સંશોધનથી ખેતરોમાં લહેરાતી હરિયાળીથી નર્મદાજીનું ક્ષેત્ર સમૃદ્ધશાળી બન્યું છે.

-આદિમાનવની ઉત્પત્તિની ગાથા નર્મદાજીની ઘાટીમાં મળે છે. આધુનિક યુગમાં માનવના સાંસ્કૃતિક વિકાસનું સિદ્ધાંતલોકન આ ક્ષેત્રની ભેટ છે.

જો નર્મદાજીના ઉત્તર અને દક્ષિણ તટે આવેલા મોટાભાગના મુખ્યતીર્થોને ‘પ્રવાસન તીર્થ’તરીકે વિકસાવવામાં આવે તો ,ગુજરાત ભારતનું મોટામાં મોટું ‘પ્રવાસન તીર્થ’ બની શકે છે.

----- નમામિ દેવી નર્મદા-----

સંદર્ભગ્રંથ સૂચિ

૧. નર્મદા પરિક્રમા.

૨. નર્મદા સામાજિક,ધાર્મિક,એવમ ઐતિહાસિક એક અધ્યયન.

૩.ચાલો માં નર્મદાની પરિક્રમાએ.

* Payal Chavda

Arts (Sanskrit)

Research Zone India

Vol 7

Issue — (3)

June.— 2019 Page - 104 - 108

ISSN 2319 — 8168

॥ वेदानां महत्त्वम् ।

प्रस्तावना :-

वेदः अपौरुषेयः वर्तते । अस्मिन् जगति चत्वारो वेदाः द्विग्विगोचरी भवन्ति । परन्तु प्राचीन ग्रंथेषु सर्वाधीकाः चत्वारो वेदाः एव प्राचीनाः वर्तन्ते । अतः वेदः एव सर्वधर्मस्य मूलं वर्तते । अतः कुत्रचित् पठ्यते मया “ वेदोऽखिलो धर्ममूलम् ” अस्मिन् सन्दर्भे कथयितुं शक्यते यत् वेद एव जगति ये कतिपयाः धर्माः दरीदृश्यन्ते तेषां धर्माणां मूलं वर्तते ।

यदि वयं पश्यामह चेत् वेदः भवति यज्ञप्रधानः । यज्ञेन अस्य विश्वस्य पालनं भवति तथा एकस्मिन् वेदे लिखितमस्ति यत् “यज्ञात् भवति पर्जन्यः पर्जन्यादन्नसंभवः” एवं रीत्या यज्ञेन एव इयं सृष्टिः परिपालिता । वेदाः भिन्न भिन्न स्वकीया प्रतिभा अस्माकं समक्षं दृश्यते । यथा ऋग्वेदाद् पाठक्रमः , यजुर्वेदादभिनयम् , सामवेदात् गानम्, अथर्ववेदात् रसाः उत्पद्यन्ते ।

वेदानां महत्त्वम्

अस्माकं जीवने वेदानां महत्त्वं बहू वर्तते । वेदाः अपौरुषेयः तथा अस्मिन् जगति राराज्यन्ते । वेदानां महत्त्वं सर्वत्र दरीदृश्यते । वेदानां अध्ययनेन ज्ञातं भवति यत् समस्याबहुले जगति समस्या निराकरणार्थं वेदानां महत्त्वपूर्णं स्थानं विद्यते ।

ज्ञानविज्ञानयोः क्षेत्रेऽपि वेदस्य महत्त्वं बहु अस्ति । वेदार्थानुशीलनात् ज्ञायते यत् वेदाः एव विविधज्ञान - विज्ञानराशयः संस्कृतेराधाररूपाः, कर्तव्याकर्तव्यबोधकाः, शुभाशुभनिर्दर्शकाः, जीवनस्योन्नायकाः, विश्वहितसम्पादकाः, आचारसंचारकाः, सुखशान्तिसाधकाः, ज्ञानलोकप्रसारकाः, कलाकलापप्रेरकाः, आशायाआश्रयाः, नैराश्यविनाशकाः, चतुर्वर्गावाप्तिसोपान स्वरूपाश्च सन्ति।

वेदानां महत्त्वस्य विविध प्रकाराः वर्तन्ते यथा-धार्मिक -राजनैतिक -

* M. phill (तत्त्वाचार्य) - श्रीसोमनाथ संस्कृत युनिवर्सिटी, वेरावल, गुजरात

सांस्कृतिक - आर्थिक -शास्त्रीय दृष्ट्या - भाषावैज्ञानिक - एतिहासिक - सामाजिक -नैतिक - वेदानां महत्वं सुविदितम् ।

• वेदानां धार्मिक महत्त्वम् -

वेदाः तु प्राचीनाः तथा प्रामाणिकाः वर्तन्ते । धार्मिक दृष्ट्या तेषां अतीव महत्त्वमस्ति । वेदाः मन्वादिभिः ऋषिभिः परमप्रमाणत्वेनोपन्यस्ताः । “ वेदोऽखिलो धर्ममूलम् ”¹ इति समुद्घोषयता मनुना समग्रस्यापि वेदनिधेर्धर्माधाररूपेण प्रतिष्ठाविहिताः । मानवस्य खिलंकृत्यजातं कर्तव्याकर्तव्यं वा वेदेषु विशदतया निरूप्यते । अत एव वेदा आचार- संहितारूपेण प्रमाणीक्रियन्ते ।

यः कश्चित् कस्यचित् धर्मो मनुना परीकीर्तितः ।

स सर्वाऽभिहितो वेदं सर्वज्ञानमयो हि सः ॥²

सर्वेषु ग्रन्थेषु वेदस्य महत्त्वं वर्तते । सर्वेऽपि विद्वत्तल्लजा भारतीयाः दार्शनिकाः आचारशिक्षणप्रविणाः स्मृतिकाराः शब्दतत्त्वमीमांसादक्षावौयाकरणाः अन्ये च शास्त्रकाराः वेदानां परमप्रामाण्यं प्रतिपदम् उद्घोषयन्ति । अतएव महर्षिणा पतञ्जलिना कर्तव्यत्वेन समादिश्यते यत् -

ब्राह्मणेन नीष्कारणो धर्मः षडङ्गो वेदध्येयो ज्ञेयश्च ॥³

• शास्त्रीय महत्त्वम्

वेदानां शास्त्रीयमहत्त्वम् अधिकं तथा सर्वतोमुख्यं वर्तते । सर्वज्ञानमयो हि सः इति वदता मनुना वेदानां सर्वविधज्ञाननिधानत्वम् उरीकृतम् । यदि वयं पश्यामः चेत् दार्शनिकाः सिद्धान्ताः, अध्यात्मम्, आयुर्वेदः, अर्थशास्त्रम्, नाट्यशास्त्रम्, काव्य-शास्त्रम्, मनोविज्ञानम्, गणितम्, समाजशास्त्रम्, राजनीतिः अन्याश्च विविधाः कलास्तत्र वेदेषु बीजरूपेण वर्तते तथा तत्र वर्ण्यन्ते । वैदिकसाहित्ये उपनिषदो विविधानि दर्शनानि अध्यात्मतत्त्वं च प्रवृत्तानि । तत्र निदर्शनरूपेण नाट्यशास्त्रकृते भरतमुनेर्विवेचनेन विशदिभवति -

जग्राह पाठ्यम् ऋग्वेदात् , सामभ्योगीतमेव च

यजुर्वेदादभिनयान् रसनाथर्वणादपि ॥⁴

इति रूपेण वेदानां शास्त्रीयमहत्त्वमधिकं तथा मुख्यं वर्तते ।

• नैतिक महत्त्वम् --

वेदानां नैतिकादर्शरूपेण अतीव महत्त्वं वर्तते । नैतिकमहत्त्वे कर्तव्योद्बोधनरूपेण तेषां परमं प्रामाण्यं वर्तते । अर्थात् किं कर्म - किमकर्म इति सर्वं तत्र चिन्तायां भेदा एवादर्थरूपेण प्रस्तूयन्ते । अत एव मनुनोच्यते यथा -

वेदः स्मृतिः सदाचारः स्वस्य च प्रियमात्मनः ।

एतच्चतुर्विधं प्राहुः साक्षाद्धर्मस्य लक्षणम् ॥⁵

वेदाः कर्तव्यानिष्ठा तथा धर्मपरायणा तथा परम्पममाणभूताः सन्ति ।
धर्म जिज्ञासमानानां प्रमाणं परमं श्रुतिः ।⁶

वेदानां नैतिकदृष्ट्यापि बहुमहत्त्वं वर्तते ।

• सामाजिकं महत्त्वम् -

सामाजिक दृष्ट्यापि वेदानाम् अत्यन्तं महत्त्वं विद्यते । सामाज कृते वेदाः अत्यावश्यकाः सन्ति । तस्य विकासस्य सभ्यतायाः समुन्नतेः वर्णानां विविधवृत्तिपराणां नराणां च कर्म - कलापस्य, सामाजिक्या व्यवस्थायाश्च महत्त्वपूर्णं इति वृत्तं वेदेषूपलभ्यते । इति प्रकारेण समाजशास्त्रीय दृष्ट्यापि वेदाः अत्यन्तं महत्त्वपूर्णः सन्ति ।

• आर्थिकं महत्त्वम् -

आर्थिकदृष्ट्यापि वेदानां महत्त्वम् अस्ति। अर्थशास्त्रे अर्थव्यवस्थायाः स्वरूपं विद्यते । आदान-प्रदानस्य, व्यापारस्य, वाणिज्यस्य च गवादिपशूनाम्, कृषि-धान्यदिनां च का व्यवस्थाऽवस्था चासीदित्यपि तत्र प्राप्तुं शक्यते । आदान-प्रदानस्य महत्त्वं यजुर्वेदे वर्ण्यते -

देहि मे ददामि ते ,नि मे धेहि नि ते दधो ।

निहारं नि हरासि मे निहारं नि हराणि ॥⁷

एतादृशम् अर्थशास्त्रेऽपि वेदस्य महत्त्वपूर्णं स्थानमस्ति ।

• राजनैतिकं महत्त्वम्—

राजनीतिदृष्ट्या वेदानां महत्त्वं बहु अस्ति । राजनीतिशास्त्रे वेदानां महत्त्वं नावमूल्ययितुं शक्यते । राजकारणेपि वेदात् प्रवृत्तयः स्वीकुर्वन्ति वेदेषु राज्ञः प्रजायाश्च कर्माणि राजतन्त्रस्य विविधं स्वरूपम्, राज्ञो वरणं सभायाः समितेश्च संस्थापना, मंत्रिपरिषदो मनोनयनम्, राजतन्त्रीया प्रजातन्त्रीया च शासनव्यवस्था, शत्रुसंहारः सामदण्डादिविधिनां प्रयोगः समुपलभ्यन्ते इति सर्वाणि वेदात् राजनीतिशास्त्रे वर्तन्ते । वेदेषु राज्ञो निर्वाचनस्य, प्रजातन्त्रीयाया राजव्यवस्थायाश्चापि समुल्लेखो विविधेषु स्थलेषु उपलभ्यन्ते । यथा -

विशस्त्वा सर्वा वाञ्छन्तु ।⁸ त्वां विशो वृणतां राज्याय ।⁹

सांस्कृतिकं महत्त्वम् -

भारतीय संस्कृतेः मूलस्रोतरूपेण वेदाः सन्ति । संस्कृत्याः वास्तविकज्ञानं वेदाः प्रयच्छन्ति ।

सर्वेषां तु स नामानि कर्माणि च पृथक् पृथक् ।

वेद शब्देभ्यः एवादौ पृथक् संस्थाश्च निर्ममे ॥¹⁰

वेदकाले किमपि उत्तमोऽधर्मो न आसीत् । यः यं कार्यं कर्तुं समर्थः सः तं कार्यं करोति । कर्मणां व्यवस्था आसीत् जन्मना न । यदा यदा समय व्यतीतः भवति तदा तदा मानवाः वेदात् विमुखाः भवन्ति । निष्काम कर्मणः संदेशः, यज्ञे श्रद्धाः पुनर्जन्मनि विश्वासः, ईश्वरस्य सर्वव्यापकता इत्यादि सांस्कृतिकं ज्ञानं वेदेभ्यः एव भवन्ति । लोकमान्य तिलकं कथयति यत् - **प्रामाण्यबुद्धिर्वेदेषु ।**

• **भाषावैज्ञानिकं महत्त्वम् -**

भाषाविज्ञानस्याध्ययनाय वेदानां महत्त्वं वर्तते । वेदः भाषाविज्ञानस्याध्ययने महत्त्वपूर्णम् अस्ति । तत्र तुलनात्मकभाषा विज्ञानस्याध्ययनायेपि वेदाः अतीव महत्त्वपूर्णाः सन्ति । तत्रापि ऋग्वेदस्य प्राचीनतमत्वेन भाषायाः प्राचीनतमं रूपं प्राप्यते । पारसीकधर्मग्रन्था - जेन्दावेस्ता (छन्दोऽवस्था) ग्रन्थेन सह तुलनायां अवेस्ता भाषया सह वैदिकभाषाया घनिष्ठः सम्बन्धो दृश्यते । ऋग्वेदीया मन्त्रा अवेस्ताभाषायाम् अवेस्ता - मन्त्राश्च वैदिकमन्त्रेषु च परीवर्तयितुं शक्यन्ते । तर्हि भाषाविज्ञानस्याध्ययने वेदस्य बहु महत्त्वं विद्यते ।

• **ऐतिहासिकं महत्त्वम्**

ऐतिहासिकदृष्ट्यां तु वेदस्य बहुमहत्त्वं वर्तते । वेदानां ऐतिहासिकं तु अतीव महत्त्वमस्ति । वेदेषु कतिपये ऐतह्यावबोधकाः सन्दर्भाः अपि तत्रोपलभ्यन्ते । तानाश्रित्य सन्दर्भान् विद्वद्भिः प्राचीनतमम् ऐतिह्यं प्रस्तूयते । तत्र गङ्गादिनां नदीनां (ऋग्०१०.७५.५), दशराज युद्धस्य (ऋग्०७.८३.७), पञ्चजनानां (ऋग्०३.३०.९), विविधानां वर्णानां वृत्तिनां च (यजु० ३०,५-२२)

उल्लेखः प्राप्यते । एवं प्रकारेण इतिहासे एव पुरातनं वेदस्य सर्वं प्राप्यन्ते ।
वैदिकसाहित्यस्य सर्वं वर्तन्ते ।

उपसंहारः

एतस्मिन् शोधपत्रे मममत्यानुसारं यत् किमपि लिखितमस्ति तस्य
कथनस्य तात्पर्यं वर्तते यत् -

वेदः भवति प्राधान्यं सर्वं ग्रन्थेषु मूलतः

तस्मात्तदेव सर्वज्ञं ग्रन्थोऽयम् उत्तमोत्तमम् ॥

अत एव ज्ञानं भवति यत् वेद एव सर्वेषु ग्रन्थेषु उत्तमोत्तमा तथा सर्वाणां
ग्रन्थानां मूलः वर्तते । अतः वेदस्य कस्मिन् - कस्मिन् क्षेत्रे तस्य प्राधान्यं
तथा महत्त्वं दृश्यते तादृशं वर्णनं मया अस्मिन् शोधपत्रे लिखितम् अस्ति ।
यथा -

एतिहासिकं राजनैतिकश्च शास्त्रीयार्थिक नैतिकम् ।

वेदे महत्त्वं प्रदीयते अत्र सामाजिकं धार्मिकञ्चैव च ॥

एवं रीत्या उपरोक्त दृष्ट्यानुसारेण विविधेषु क्षेत्रेषु वेदानां महत्त्वं इदानीम्
आधुनिककालेपि अस्मिन् जगति सम्यक् रूपेण दृष्टिपथमायाति ।

॥ सन्दर्भसूचिः ॥

१. बृहद्देवता
२. मनुस्मृतिः
३. ऋग्वेदः
४. यजुर्वेदः
५. सामवेदः
६. अथर्ववेदः
७. नाट्यशास्त्रम्

* Jay dave

Arts (Sanskrit)

Research Zone India

Vol 7

Issue — (3)

June.— 2019 Page - 109 - 113

ISSN 2319 — 8168

॥ महाकविकालिदासस्य नाटकेषु रसनिरूपणम् ।

• अभिज्ञानशाकुन्तले रसनिरूपणम् ।

रसव्यञ्जनादृष्टौ अभिज्ञानशाकुन्तलस्य महत्त्वं सर्वोपरि वर्तते । अस्मिन् सम्भोगः विप्रलम्भश्च शृङ्गारद्वयं वर्तते । द्वयोरपि शृङ्गारयोः मन्दाकिनी महाकविना हृदयस्पर्शी प्रवाहिता यस्यां निमज्जनं कृत्वा सहृदयस्य आनन्दातिरेकः सञ्जायते । तथापि अत्र सम्भोगशृङ्गारः प्रमुखः वर्तते तथा विप्रलम्भशृङ्गारः, वीरः अद्भुतः करुणः हास्यः भयानकः रौद्रः शान्तश्च गौणरसाः सन्ति । केषांचित् मतानुसारमत्र विप्रलम्भश्च आधिक्यात् स एव मुख्यः । किन्तु संस्कृतनाटकानां सुखान्तत्वात् मतमिदं स्वयमेव दूरीभवति ।

तृतीयाङ्के सप्तमाङ्के च सम्भोगशृङ्गारः अस्ति । शृङ्गाररसस्य नाटकानि विप्रलम्भयुतानि भवन्त्येव । यतः विप्रलम्भानन्तरमुद्भूतः सम्भोगशृङ्गारः अधिकः आनन्ददायकः भवति । नाटकसमाप्तौ यस्य रसस्य प्रभावः सहृदयहृदये स्थायी भवति स एव मुख्यरसः । अतः अत्र सम्भोगशृङ्गारः एव प्रमुखः रसः इति उचितं प्रतीयते । विप्रलम्भस्य एकमुदाहरणं यथा -

रम्यं द्वेष्टि यथा पुरा प्रकृतिभिर्न प्रत्यहं सेव्यते

शय्याप्रान्तविवर्तनैर्विगमयत्युन्निद्र एव क्षपाः ।

दाक्षिण्येन ददाति वाचमुचितामन्तः पुरेभ्यो यदा

गोत्रेषु स्थलितस्तदा भवति च व्रीडीविलक्षश्चिरम् ॥¹

अत्र शकुन्तलाअवियोगात् खिन्नस्य दुष्यन्तस्य दशां वर्णयन् कञ्चुकि वक्ति । राज्ञः विप्रलम्भः अत्र परमचरमोत्कर्षो दृश्यते ।

सम्भोगशृङ्गारः यथा -

अपरिक्षतकोमलस्य यावत् कुसुमस्येव नवस्य षट्पदेन ।

अधरस्य पिपासता मया ते सदयं सुन्दरि गृह्यते रसोऽस्य ॥²

शकुन्तलां पश्यन् तां प्रति दुष्यन्तस्य उक्तिरियम् । अत्र स्थितः सम्भोगः शृङ्गारः सहृदयानां चेतसि शृङ्गारं मदनं च उत्पादयति । शृङ्गार निरूपणे कवेः साफल्यं पदे पदे दृष्टिपथमायाति ।

* M.Phil (तत्त्वाचार्य) श्रीसोमनाथ संस्कृत युनिवर्सिटी, वेरावल, गुजरात

द्वितीयाङ्के विदूषकप्रसङ्गः हास्यरसं जनयति । विदूषकस्य दशा, चेष्टाः, संवादः, तर्क - वितर्कादयः निर्मलं हास्यं सूचयन्ति । अत एव द्वितीयाङ्कान्ते राजा वदति यत् -

“पारिहास विजल्पितं सखे !

परमार्थिन न गृह्यतां वचः ।”³

चतुर्थाङ्कस्य मुख्यः रसः करुणः वर्तते । अत्र शकुन्तलायाः पतिगृहगमने कण्वस्य वैक्लव्यं कारुण्यं जनयति । यथा -

यास्यत्यद्य शकुन्तलेति हृदयं संस्पृष्टमुत्कण्ठया

कण्ठः स्तम्भितबाष्पवृत्तिकलुषश्चिन्ताजडं दर्शनम् ।

वैक्लव्यं मम तावदीदृशमिदं स्नेहादरव्यौकसः

वीरूपन्ते गृहिणः कथं न तनयाविश्लेषदुखैर्नवैः ॥⁴

अयं श्लोकः सांसारिकानां मनसि पुत्रीं प्रति किदृक् प्रेम स्यादिति प्रतिपादयति । चतुर्थाङ्के करुणः चरमोत्कर्षं वर्तते ।

पञ्चमाङ्के दुष्यन्तशकुन्तलयोः वाक्कलहप्रसङ्गेन सह राज्ञः वचोभिः दुःखितायाः शकुन्तलायाः वचनेषु रौद्ररसः दरीदृश्यते । राक्षसानां विनाशकरणे प्रथमाकान्ते वीररसः अपि दृग्गोचरी भवति । मृगप्रसङ्गे कविनां भयानकरसः वर्णितः यथा -

ग्रीवाभङ्गाभिरामं मुहुरनुपतति स्यन्दने बद्धदृष्टिः

पश्चार्द्धेन प्रविष्टः शरपतनभयाद् भूयसा पूर्वकार्यम् ।

दर्भैर्धर्मावलीढैः श्रमविवृतमुखभ्रंशिभिः कीर्णवर्त्मा

पश्चोद्ग्रप्लुतत्वाद्वियति बहुतरं स्तोकमुर्व्या प्रयाति ॥⁵

चतुर्थाङ्के आकाशवाणीप्रसङ्गे, वनदेवतायाः दत्ताभूषणप्रसङ्गे, पञ्चमाङ्के अप्सरातीर्थसमीपं शकुन्तलायाः अदृश्यत्वप्रसङ्गे, सप्तमाङ्के स्वर्गात् प्रतिनिर्गमन प्रसङ्गे च अद्भुतरसस्य परिपाकः दृश्यते । सप्तमाङ्के पृथिव्याः दूरं गतः राजा पृथिविं वर्णयति यथा -

शैलानामवरोहतीव शिखरादुन्मज्जतां मेदिनी

पर्णस्वान्तरलीनतां विजहति स्कन्धोदयात्पादपाः ।

संतानैस्तनुभावनष्टसलिला व्यक्तं भजन्त्यापगाः

केनाप्युत्क्षिपतेव पश्य भुवनं मत्पार्श्वमानीयते ॥⁶

अत्र स्थितः अद्भुतरसः दर्शकानां मनसि चमत्कारं जनयति । तथैव सप्तमाङ्कस्य प्रारम्भे दर्शिताः प्रसङ्गाः अद्भुतरसप्रधानाः वर्तन्ते ।

सप्तमाङ्कान्ते कश्यपऋषेः सान्निध्ये शान्तरः अनुभूयते । कश्यपाश्रमवर्णने राज्ञः उक्तौ शान्तरसस्य प्रतीतिः सञ्जायते यथा -

प्राणानामनिलेन वृत्तिरुचिता सत्कल्पवृक्षे वने

तोये काञ्चनपद्मरेणुकपिशे धर्माभिषेकक्रिया ।

ध्यानं रत्नशिलातलेषु विबुधस्त्रीसन्निधौ संयमो

यत्काङ्क्षन्ति तपोभिरन्यमुनयस्तस्मिंस्तपस्यन्त्यमी ॥⁷

इत्थमभिज्ञानशाकुन्तले बीभत्सं रसं विहाय विविधाः रसाः महाकविनां यथावसरं निरूपिताः सन्ति ।

• विक्रमोर्वशीये रसनिरूपणम् ।

विक्रमोर्वशीये महाकविना अधिकाः रसाः न प्रयोक्ताः । अस्य त्रोटकस्य मुख्यः रसः सम्भोगशृङ्गारः, गौणतया विप्रलम्भशृङ्गारः वीरः अद्भुतरसस्वात्र

वर्णितः वर्तते । रसपरिपाकदृष्ट्या अस्मिन् त्रोटके कालिदासस्य तादृग् नौपुण्यं न दृश्यते यादृक् अभिज्ञानशाकुन्तले । तथा अत्र प्रसङ्गयोजना अपि क्वचित् रसास्वादे हानिं करोति । तथापि त्रोटकमिदं जगति प्राप्तप्रतिष्ठं वर्तते ।

अत्र प्रथमाङ्के उर्वश्याः रक्षणे राज्ञः पराक्रमद्वारा वीररसः अभिव्यज्यते । प्रारम्भे एव वीर पराक्रमत्वात् उर्वशी तस्मिन् राजनि आकर्षिता भवति । स्वर्गगमनावसरे उर्वश्याः राजानं दृष्टुम् इच्छा शृङ्गारभावं प्रकटयति । राज्ञः उर्वशीं प्रति उक्तानि वचांसि राज्ञः मनसि स्थितरतेः भावं दर्शयन्ति ।

चतुर्थाङ्के उर्वश्याः लतारूपे प्राप्ते सति राज्ञः दशा विप्रलम्भशृङ्गारे प्रकटयति । यथा इयमुक्तिः

“तिष्ठेत् कोपवशात् प्रभावपिहिता दीर्घं न सा कूप्यति
स्वर्गायोत्पतिता भवेन्मयि पुनर्भावाद्वर्द्धमस्याः मनः ।
तां हर्तुं विबुधद्विषोऽपि न च मे शक्ताः पुरोवर्तिनीं
सा चात्यन्तमदर्शनं नयनयोर्यातेति कोऽयं विधिः ॥”⁸

अत्र राज्ञः शङ्काः ताभिः तस्य दुःखं च ज्ञायते । उर्वश्याः अन्वेषणे पुनः राज्ञः इयमुक्तिः वियोग दुःखावस्थां प्रतिपादयति -

आरक्तराजिभिरयं कुसुमैर्नवकन्दलीसलिलगर्भैः ।

कोपादन्तर्बाष्पे स्मरयति मां लोचने तस्याः ॥⁹

एवमेव मयूरं प्रति, वायुं प्रति, पर्वतं प्रति, हंसं प्रति, गजं प्रति, मृगं प्रति, वृक्षान् प्रति राज्ञः मणिस्पर्शानन्तरं संयोगशृङ्गारः यथा -

त्वद् - वियोगोद्भवे तन्वि मया तमसि मज्जता ।

दिष्ट्या प्रत्युपलब्धाऽसि चेतनेव गतासुना ॥¹⁰

पञ्चमाङ्के नारदसमाचरेण जायते यत् उर्वशी राजः समीपमेव भविष्यति । तस्याः पृथिव्यामेव पुरुरवसः समक्षं स्थितिर्भविता इति चिरं सम्भोगशृङ्गारं दर्शयति ।

प्रथमाङ्के रथवर्णने ¹¹, गन्धर्वचित्ररथस्य आगमने ¹² च अद्भुतरसः अभिव्यज्यते । अग्रे चतुर्थे अङ्के अपि राजः उर्वश्याश्च पुनरागमने ¹³ अद्भुतरसस्य प्रतीतिः सञ्जायते ।

इत्थं महाकविकालिदासेन विक्रमोर्वशीये यथावसरं यथायोग्यं रसनामभिव्यञ्जनं कारितमस्ति ।

• मालविकाग्निमित्रे रसनिरूपणम् ।

मालविकाग्निमित्रे मुख्यरसः शृङ्गारः अस्ति । गौणतया अत्र हास्यरसः एव दृश्यते । अन्यानां रसानामभावः कथयति यदियं कृतिः महाकवेः कालिदासस्य प्रथमा कृतिः स्यात् । अत्र सम्भोगशृङ्गारः विप्रलम्भश्च वर्णितः वर्तते । विप्रलम्भः यथा -

शरीरं क्षामं स्यादसत् दयितालिङ्गनसुखे

भवेत्सास्रं चक्षुः क्षणमपि न सा दृश्यत इति ।

तथा सारङ्गाक्ष्या त्वमसि न कदाचिद्विरहितं

प्रसक्ते निर्वाणे हृदय परितापं वहसि किम् ॥¹⁴

अत्र राजः उक्तौ मालविकायाः प्रियवियोगे कृशत्वं तेन च विप्रलम्भशृङ्गारः व्यज्यते । तथा तृतीयाङ्के प्रियतमस्य अप्राप्तौ जीवनं अनुभवती मालविका विप्रलम्भशृङ्गारस्य परमचरमोत्कर्षं जनयति । संयोगः शृङ्गारः यथा -

त्वदुपलभ्य समीपगतां प्रियां

हृदयमुच्छ्वसितं मम विकलवम् ।

तरुवतां पथिकस्य जलार्थिनः

सरितमारसितादिव सारसात् ॥¹⁵

अत्र मालविका - प्राप्तौ राजः व्याकुलहृदयस्य शान्तत्वं संयोगशृङ्गारं सूचयति । द्वितीयाङ्के मालविकावर्णने शृङ्गारः यथा -

वामं सान्धिस्तिमितवलयं न्यस्य हस्तं नितम्बे

कृत्वा श्यामाविटपसदृशं स्रस्तमुक्तं द्वितीयम् ।

पादाङ्गुष्ठालुलितकुसुमेकुट्टिमे पातिताक्षं

नृत्तादस्याः स्थितमतितरां कान्तमृज्वायतार्थम् ॥¹⁶

यथा वा -

हस्तं कम्पवती रुणद्धि रशनाव्यापारलोलाङ्गलि

हस्तौ स्वौ नयति स्तनावरणतामालिङ्ग्यमाना बलात् ।

पातुं पक्ष्मलचक्षुरुन्नमयतः साचीकरोत्याननं

व्याजेनाप्यभिलाषपूरणसुखं निर्वर्तयत्येव मे ॥¹⁷

इत्थमनेकेषु स्थलेषु शृङ्गारोऽभिव्यज्यते । अत्र राज्ञः मालविकायाश्च हृदये परस्परं प्रीतिः रतिः स्थायी भावोऽस्ति । द्वावपि परस्परमालम्बनविभावौ स्तः । तृतीयाङ्के वसन्तवर्णनादयः प्रसङ्गाः उद्दीपनविभावास्सन्ति । द्वयोः चेष्टा अनुभावः, द्वयोः अवस्था व्यभिचारिभावः वर्तते । तदतिरिच्य हास्यरसः अपि सरलं सुन्दरं हास्यं जनयति । यथा - “भवति श्याम उरभ्रसंपातम् । किं मुधा वेतनदानेन ?”¹⁸ “सुष्ठु भवति भवति । भोः गणदास ! संगीतोपदेशेन सरस्वत्युपायनमोदकान्खादतः किं ते सुलभ - निग्रहेण विवादेन ?”¹⁹ तथा सर्पदंशप्रसङ्गे²⁰ विदूषकः हास्यमुत्पादयति ।

इत्थं हि मालविकाग्निमित्रे महाकविना रसाभिव्यञ्जनं सफलं प्रेक्षकाणां मनोहारि च कृतं वर्तते इति ।

अभिज्ञानशाकुन्तलं तु महाकवेः परिणतप्रज्ञायाः फलं वर्तते । अत्र प्रथमाङ्कादारभ्य अन्तिमं यावत् शृङ्गाररसः स्थायी दृश्यत एव । किञ्च तेन सह वीर - हास्य - करुण - रौद्र - भयानक - शान्तरसाः अपि कविलेखन्या अभिव्यञ्जिताङ्गताः दृश्यन्ते ।

विक्रमोर्वशीयं द्वितीयं नाटकं महाकवेः इति विद्वांसः मन्यन्ते । अस्मिन् नाटके कविना शृङ्गारवीररसाभ्यां सह अद्भुतरसोऽपि अभिव्यञ्जितः । यतो हि एवमेव साफल्यं न प्राप्यते अतः क्रमशः महाकविकालिदासस्य नाटकेषु रसाभिव्यञ्जनं सिद्धतां संप्राप्तम् इति दरीदृश्यते ।

मालविकाग्निमित्रं महाकविकालिदासस्य प्रथमं नाटकमस्ति । अतः तस्मिन्नाटके रसाभिव्यञ्जने महाकवेः लेखनी किञ्चिद् अवरूढा अभावदिति दृश्यते । तथापि शृङ्गार - हास्ययोः सफलाभिव्यञ्जनं तेन कृतमिति ।

इत्थमेवास्मिन् शोधपत्रे षट्सु प्रकरणेषु विविधविषयैः सह “महाकविकालिदासस्य नाटकेषु रसनिरूपणम् ” इति विषये किञ्चित् मम मत्यानुसारं प्रस्तुतोऽस्मि ।

॥ सन्दर्भसूचि ॥

१. अभिज्ञानशाकुन्तलम्
२. मालविकाग्निमित्रम्
३. विक्रमोर्वशीयम्
४. नाट्यदर्पणम्

* Mukesh Siyal

Education

Research Zone India

Vol 7

Issue — (3)

June.— 2019 Page - 114 - 115

ISSN 2319 — 8168

અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટ કૃત ‘નામરૂપ’ના ચરિત્ર નિબંધોની સમીક્ષા

નામરૂપ માટે આપણે ચિંતન કરીએ છીએ. અને નામરૂપ સુધી પહોંચવા માટે આપણે ચર્ચા કરીએ છીએ. અલગ અલગ રીતે અલગ અલગ ઝોનથી અલગ અલગ દ્રષ્ટિબિંદુ વાપરીને આપણે આ પુસ્તક સુધી, આમાં રહેલા ચરિત્ર નિબંધો સુધી પહોંચવા માટે યત્ન કરીએ છીએ. આ યત્ન કેટલો સાકારિત થશે તે એક પ્રશ્ન છે પણ આ પુસ્તકમાં રહેલા નિબંધો ખૂબ જ સરસ છે. આપણે ‘નામરૂપ’ની કેડીએ ચાલતા —ચાલતા ક્યાં પહોંચીશું તેની ખબર નથી. આ પુસ્તકમાંથી પસાર થતી વેળાએ શું નિષ્પત્તિ થશે તે રહસ્યમય છે. પણ આપણી વાસ્તવની અત્યારની ક્ષણ ખૂબ સરસ રીતે પસાર થઈ રહી છે. જ્યારે આપણે આ નિબંધો વાંચતા હોઈએ અથવા આ ચરિત્રોમાંથી પસાર થતાં હોઈએ ત્યારે એમાંથી પ્રાપ્ત થતું નવનીત ભૂલી શકાય તેવું નથી. યાદ રહી જાય તેવું તે પ્રબળ છે. રહીમચાયા હોય, કાનજીકા હોય, ખોવાયેલો ભગવાન હોય, નાની કોયલ હોય કે મૂળી મા હોય. આ બધા વ્યક્તિત્વોને જ્યારે આપણે તેના અંતરમન સુધી પહોંચવાનો પ્રયત્ન કરીએ છીએ ત્યારે આપણને પ્રતીતિ થાય છે કે આ બધા ચરિત્રો બહુ સરસ મજાના વ્યક્તિત્વો છે. અને તે વ્યક્તિત્વોની અલગ અલગ પ્રકારની પોતપોતાની વિભિન્ન લાક્ષણિકતાઓ છે. કોઈ કમરનો દુખાવો દૂર કરવામાં માહેર છે, તો કોઈ ગીત ગાવામાં માહેર છે. કોઈ સિંધો રસ્તો ખોદવામાં માહેર છે, કોઈ ઘોડા ગાડી ચલાવવામાં માહેર છે. આપણા સર્જક કેટલી વિશિષ્ટ દ્રષ્ટિથી જે વિષય સામગ્રી પસંદ કરી છે જે વિષયવસ્તુ એમણે ચરિત્રો માટે પસંદ કર્યું છે તે કેટલું હૃદયસ્પર્શી છે! આપણી આસપાસની બનતી રહેલી ઘટનાઓમાંથી એમણે એવો એક ક્યાસ કાઢ્યો છે કે જેમાંથી કશુંક પ્રાપ્ત થાય. આવા સુંદર ચરિત્રોને એક કલા ઘાટ આપીને આપણી વચ્ચે મૂક્યાં છે. આ પુસ્તિકા ખૂબ નાનકડી એવી ૧૨૮ પેઈઝની જ છે, આ પુસ્તકની કીંમત પણ જાજ નથી. ૬૦ રૂપિયા જેવી નજીવી કીંમત છે. એટલે ૬૦ રૂપિયા જેવી કીંમતમાં આવા અવિસ્મરણીય એવા ચરિત્ર નિબંધો પ્રાપ્ત થાય છે તે ગુજરાતી સાહિત્ય માટે ધન્યતાની ઘડી છે. આપણા સાંસ્કૃતિક જીવનમૂલ્યોની દ્રષ્ટિથી આ અમૂલ્ય એવું પ્રદાન છે. એટલે આ એવા એક ગદ્યનું પુસ્તક છે જે વાચતા આપણે થાકીએ જ નહીં. એક પેઈઝ ખોલો અને વાંચવા માંડો, મનન કરો, ચિંતન કરો, તો કેટલા પાના સુધી તમે પહોંચી જાવ તેની તમને ખબર જ ના રહે. તમને કોઈ પ્રકારનો કંટાળો ના આવે. આ પુસ્તકની શૈલી જ એવી છે કે માણસ એકી જ બેઠકે બેઠા બેઠા અડધું પોણું પુસ્તક વાંચી શકે. તેવી તેની શૈલી છે. પુસ્તકની સારી પણ બેગમાં રહી જાય તેવી નાની છે. એટલે બેગમાં સાથે રાખી શકાય તેવું આ પુસ્તક છે. અને વળી તે સાથે નિભાવે તેવું પુસ્તક છે. આપણા જીવનવ્યવહારમાં કોઈને કોઈ રીતે આપણી

સમજણમાં વધારો કરનારું તે છે. પુસ્તકમાં રહેલી વિધ વિધ વિભિન્ન એવી બાબતોથી આપણો સાથ નિભાવનારૂં આ પુસ્તક છે. સાથે રાખવા જેવું અને સાથ નિભાવે તેવું એવી બે વિશિષ્ટતાઓથી સભર છે. એટલુ બધુ આ નિરાળુ પુસ્તક છે. તેની વિષય સામગ્રી કેટલી સરસ છે. સમગ્ર પુસ્તકને અલગ અલગ કેન્દ્રબિંદુથી તપાસશો તો ખ્યાલ આવશે કે શ્રેષ્ઠ નિબંધ કૃતિઓ છે. વિષય સામગ્રી બાબતે ચર્ચા કરીએ તો આ સંગ્રહમાં વિષયની વૈવિધ્યતા જોવા મળશે. આપણી આસપાસની ઘટનાને સ્પર્શતા એવા પાત્રોની સાથે ઘુંટાતું એવું વિષયવસ્તુ જોવા મળશે. આપણા સમાજમાં જીવતા રહેલા એવા વ્યક્તિત્વોની ચોક્કસ પ્રકારની લાક્ષણિકતાને સર્જકે પારખી લીધી છે. દા.ત. નાની કોયલ. નાની કોયલને સુંદર ગાતા આવડે છે. આ ઉદ્યોગોના રાક્ષસી અવાજોમાં આપણને આ અવાજ સંભળાતો નથી. પણ સર્જક ચેતનાને તે સંભળાય છે, માત્ર સંભળાતો નથી પણ લખવા પ્રેરિત કરે તેટલી તીવ્રતાથી ઝીલાય છે. નાની છોકરી કામ કરતા કરતા ગીત ગાય છે તેમાંથી વિષય ખુલે છે અને તેના સંબંધોની, સગપણની, રોજગારીની એવી વિવિધ મુશ્કેલીઓની પરાકાષ્ઠા આપણા ચિત્તમાં છોડીને સર્જક હળવેથી ખસી જાય છે ને આપણને વિચારતા કરી દે છે. પેલો ખોવાયેલો ભગવાન, છોકરો બુટપોલીશ કરે છે તેની રોજગારી કે તેના જીવનની વ્યથા આપણી કથાનું વિષયવસ્તુ બને છે. આપણા અસામાન્ય ઝગતની અંદર બનતી રહેલી એવી સામાન્ય ઘટનાઓ કે જે આપણી આંખે ચડતી નથી, કોઈ બગીચાના એક ખૂણે કોઈ છોકરો બુટપોલીશ કરતો હોય તો આપણી નજરે ચડતો નથી, કોઈ નાની કોયલ જેવી કોમળ તરુણ છોકરી રસ્તાની બાજુમાં ટેલીફોનની લાઈન ખોદતી આપણને દેખાતી નથી, કોઈ રહીમચાયા જેવાં મજબૂર-મજૂર વ્યક્તિનું દુઃખથી ભરેલું જીવન આપણને દેખાતું નથી. આપણી શેરીમાં બેઠેલી મૂળી મા જેવી ઘરડી સ્ત્રી આપણા ચક્ષુકેન્દ્રથી બહાર રહે છે. સર્જકને આ રૂપ એટલું બધું ગાઠ રીતે સ્મરણમાં બેસી ગયું છે કે નામો અને તેની ઘટનાઓ નામરૂપ લઈને પ્રગટે છે. પુસ્તકની પ્રસ્તાવના માં જ સર્જકે કહ્યું છે: ‘ચેતનાના ભિન્નભિન્ન સ્તરે જીવતાં અનેક માનવીઓ મારા જીવનમાં આવ્યા અને ગયાં. જેઓ હયાત છે તેમના રૂપ તેનાં તે નથી રહ્યાં, રહી છે માત્ર સ્મૃતિ.’ મૂળી મા, જીવી બા અને કાશી મા આ બધા વૃદ્ધ સ્ત્રી પાત્રોને લેખકે પોતીકી દ્રષ્ટિથી પારખી લીધા છે. અકાળે જીવનમાં આવી પડેલું દુઃખ આ પાત્રો જીવી રહ્યાં છે. દુઃખ હળવું કરવા હવે ઘરના સભ્યો ઓછા પડે છે. આ ત્રણેય પાત્રો માટે તો આખું ગામ જ એમના માટે આખો પરિવાર છે. વસુધૈવ કુટુંબકમની ભાવના અહીં સાકારીત થતી જોવા મળશે. ‘ગોંડા મોહાળના’ એવું વારંવારનું સંબોધન તે આત્મિય સ્વભાવનું ઘોતક બનીને આવે છે.

મૂળીમાને માટે કૂતરા જેવા પ્રાણીઓ પણ આત્મિય સ્વજન છે, તેની દેખભાળ જાણે કે પોતાના બાળકની દેખભાળ લાગે છે. લેખકે આ બધું ખૂબ જ બારીકાઈથી જોયું છે અને આપણને દેખાડ્યું છે. કાશીમાના ચરીત્રમા જુઓ પોતાના દીકરા રામભાઈને દીકરો નથી. કાશીમા પુત્રવધુની નાની બહેન જોડે રામભાઈને પરણાવ્યો હોત તો સારું હતું કેમકે તેને લગ્ન પછી ચાર છોકરા થયા હતાં. વૃદ્ધોની માનસિકતા અહીં છતી થાય છે. કાશીમા, જીવીબા અને મૂળીમા આ ત્રણેય ગુજરાતના ગ્રામીણ સમાજના વૃદ્ધ સ્ત્રી પાત્રોના પ્રતિનિધિઓ છે. ‘બાબુવીજળી’, ‘ખોવાયેલો ભગવાન’, ‘નાની કોયલ’, ‘રઘુ અક્કલગરો’, ‘ચમન ચડી’, ‘ગપો પંડિત’ વગેરે નિબંધોમાં લેખકના બાળપણના હાઈસ્કૂલ જીવનમાં સાથે રહેલા તરૂણો છે. ‘બાબુવીજળી’ નિબંધ જોતા તમને જયશંકર ભોજક ‘સુંદરી’ યાદ આવ્યા વિના નહીં રહે. આ એવા બાળકો છે જે રમવાના, હસવાના, ખેલવાના સમયમાં મજુરીએ લાગી ગયા છે. રમવાની ક્ષણોમા પેટનો ખાડો પુરવા નાચવું પડે તે કેટલું વિઘાતક છે. સમાજની રુણ છબી લેખકે ખુબ કુશળતા પૂર્વક આકારી આપી છે. ‘ખોવાયેલો ભગવાન’નો નાયક જીવનના અંત સુધી જીવનથી ખોવાયેલો જ રહે છે. સુખ નામનો પ્રદેશ તેના જીવનમાં જાંજવાના જળ જેટલો જ દ્રશ્યમાન છે. ‘હીરાભાઈ માસ્તર’, ‘રહીમચાયા’, ‘ગોરબાપા’, ‘કાનજીકાકા’ વગેરે ચરિત્રોમાં લેખકના જીવનની વિશિષ્ટ દ્રષ્ટિ જોવા મળશે. ગોરબાપાના બાલ્યદેખાવનું વર્ણન કેટલું અસરકારક છે. ગોરબાપાની છબીમાં આપણા સમાજની ખોખલી છબીના દર્શન થશે. સાથે સાથે તે વ્યક્તિની આંતરીક મનોકામનાઓ લેખક જાણી ગયા છે. ગોરબાપાની ભૂખાળવા જેવી સ્થિતિ, મફતનું મળે તો નહીં મુકવાની વૃત્તિનું આલેખન જોવા મળશે. રહીમચાયાનું પોતાની દીકરીના સાંસારીક જીવનમાં આવી પડેલી મુશ્કેલી, કે કાનજીકાકાના હાથે દુઃખી માણસ કેવી રીતે સાજો થાય છે તે બધું સર્જકે જણાવટ પૂર્વક દ્રશ્યમાન બનાવ્યું છે. આ બધા જ પાત્રો આપણા જ સમાજના,

આપણી આસપાસ જીવી રહેલા પાત્રો છે. આ વ્યક્તિઓની સંવેદનાને સર્જકે વિષય તરીકે પસંદ કરી સાહિત્યિક કૃતિમાં ઢાળવાનું પસંદ કર્યું છે. કોઈપણ સાહિત્યિક કૃતિના નિર્માણ માટે કોઈ થીમ જોઈએ તે વિષયવસ્તુ અનિરુદ્ધભાઈએ આપણી આસપાસનું પસંદ કર્યું છે તે પણ આ નિબંધોની વિશિષ્ટતા છે. નવા ઉભરી આવતા સર્જકને ‘નામરૂપ’નું વિષયવસ્તુ આદર્શ બની રહે છે. ભાવકની નિરીક્ષણ કરવાની દ્રષ્ટિ વિકસે છે. બાગબગીચે, એસ.ટી. સ્ટેન્ડ પર, પાનના ગલ્લે, રેલવે સ્ટેશન પર વગેરે જગ્યા તમે ઉભા હશો તો આ પાત્રો આપણને નજરે ચડી આવે છે. સુંદરમની ‘ભિખુ’ નામની વાર્તામાં પણ અમદાવાદની કોઈ ભરચક બજારમાં ભિખ માગતા બાળકની આસપાસનું કથાવસ્તુ આલેખીને વાર્તા રચી છે. ‘નામરૂપ’ની વિષય સામગ્રી વિશિષ્ટતાથી ભરેલી છે. પુસ્તકમાના બધા જ વ્યક્તિઓ વિશિષ્ટ લાક્ષણિકતાઓ ધરાવે છે. ઉત્તર ગુજરાતની લોકબોલીમાં પોતાની વાત કરતા પાત્રો સર્જકે તે જ બોલીથી પુસ્તકમાં આલેખ્યા છે. એક સામાન્ય માનવીમા રહેલી અસામાન્ય બાબતોને આબેહૂબ નિહાળી શકાય છે. ચરીત્ર નિબંધ હોવાના નાતે સર્જકે એક બંધન અનુભવ્યું છે. જે વ્યક્તિ જેવું હતું તેવું જ આલેખવું પડે છે. તે ચરીત્રોમાં નિબંધના સ્વરૂપની જેમ કલ્પનાને અવકાશ નથી. ચરિત્રનિબંધો રચવાનું અઘરું કાર્ય સર્જકે ખુબ કારીગરીથી નિર્ધારીત કર્યું છે. અલગ અલગ વિસ્તારના, અલગ અલગ જાતીના, અલગ અલગ કોમના, અલગ અલગ વ્યક્તિત્વ ધરાવતા આ બધા પાત્રોએ સર્જકની પોતાની સ્મૃતિમાં જે છાપ ઉભી કરી હતી તે છાપ ભાવકમાં ઉભી કરવામાં સર્જકે કોઈ કચાશ રાખી નથી. વિવિધ સ્વભાવના, વિવિધ રહેણીકરણીના, વિવિધ ધર્મના, વિવિધ મનોવૃત્તિના આ પાત્રો છે. આ પાત્રોની જીવનને જોવાની દ્રષ્ટિ કેવી છે, સુખ, દુઃખ, સત્ય, પરીશ્રમ વગેરેની સમજણ કેવી છે તે પણ આપણે જોઈ શકીએ છીએ. આ બધા પાત્રોની સાચુકલી પાત્રસૃષ્ટિના ભીતરી સત્યનું દર્શન કરાવ્યું છે.

* Dr. Kanubhai Swagiya

Education

Research Zone India

Vol 7 Issue — (3)

June.— 2019 Page - 116 - 117

ISSN 2319 — 8168

બી.એડ.ના તાલીમાર્થીઓ હિન્દીમાં મૌખિક અભિવ્યક્તિ કરી શકતા નથી

પ્રસ્તાવના :- શિક્ષણના ક્ષેત્રમાં ઉદ્ભવતી સમસ્યાઓના નિરાકરણ માટે સંશોધન અનિવાર્ય છે. રોજબરોજના શિક્ષણકાર્ય દરમિયાન ઉદભવતી સમસ્યાઓના નિરાકરણ માટે ક્રિયાત્મક સંશોધન વધુ ઉપયોગી છે. ક્રિયાત્મક સંશોધ એ શિક્ષકોનું શિક્ષકો માટેનું અને શિક્ષકો દ્વારા થતું સંશોધન છે. એ વ્યવહારિક પ્રકારનું સંશોધન છે. જે શિક્ષક પાસે સુઝ અને આવડત હોય અને તે દિશામાં કાર્ય કરે તો ચોક્કસ સમસ્યાનો ઉકેલ લાવી શકે છે. પ્રસ્તુત ક્રિયાત્મક સંશોધન પણ આજ ઉદ્દેશ્યથી હાથ ધરવામાં આવ્યું છે.

૧. સમસ્યા : બી.એડ.ના તાલીમાર્થીઓ હિન્દીમાં મૌખિક અભિવ્યક્તિ કરી શકતા નથી.
 - તાલીમાર્થીઓ પાસે પાઠોનું આદર્શ પઠન કરાવીને
 - તાલીમાર્થી પાસે વર્ગખંડમાં હિન્દીમાં મૌખિક અભિવ્યક્તિના આધારે
૨. સમસ્યા ક્ષેત્ર : શ્રી નર્મદા કોલેજ ઓફ એજ્યુકેશન, માંગરોલના હિન્દી પદ્ધતિના તાલીમાર્થીઓ કે જેઓ હિન્દીમાં મૌખિક અભિવ્યક્તિમાં નબળા છે.
૩. પાયાની જરૂરી માહિતી :
 - બી.એડ.ના તાલીમાર્થીઓના પાઠોના અવલોકનને આધારે આ મુજબના હોઈ શકે.
૪. સમસ્યાના સંભવિત કારણો :
 - બી.એડ.ના હિન્દી પદ્ધતિના તાલીમાર્થીઓ હિન્દીમાં મૌખિક અભિવ્યક્તિ બરાબર કરી શકતા ન હોવાના સંભવિત કારણો

ક્રમ	સમસ્યાના સંભવિત કારણો	આધાર		હું એમાં કંઈ કરી શકું		અગ્રતાક્રમ
		હકિકત	ધારણ	હા	ના	
૧.	અધ્યાપકનું ખોટું ઉચ્ચારણ		✓	✓		-
૨.	શુદ્ધ ઉચ્ચારણના વૈજ્ઞાનિક જ્ઞાનનો અભાવ		✓	✓		-
૩.	ઘરની આસપાસનું વાતાવરણ		✓		✓	૬
૪.	શારીરિક ખામીના કારણે	✓			✓	-
૫.	માતૃભાષાના પ્રભાવના કારણે		✓	✓		૪
૬.	ડરના કારણે		✓	✓		૫
૭.	યોગ્ય માર્ગદર્શનનો અભાવ		✓	✓		-
૮.	મિત્રોના ખોટા ઉચ્ચારથી		✓		✓	-
૯.	શુદ્ધ મૌખિ ઉચ્ચારણમાં બેધ્યાન		✓	✓		-
૧૦.	શબ્દ ભંડાર અપુરતા પ્રમાણમાં	✓		✓		૨
૧૧.	ઝડપથી બોલવામાં ખોટી અભિવ્યક્તિ	✓		✓		૧
૧૨.	શુદ્ધ ભાષાના વાતાવરણના અભાવે		✓		✓	૩

* શ્રી નર્મદા કોલેજ ઓફ એજ્યુકેશન - માંગરોલ

કલ્પનાઓ :

ઉત્કલ્પના એ સમસ્યા ઉકેલની ગુરૂચાવી છે. સંશોધક દરેક કારણોના ઉકેલ માટે સંભવિત માર્ગ વિચારે છે. જેને આધારે તે સમસ્યાના .કેલ સુધી પહોંચી શકે. આમ સમસ્યા અંગે જુદી જુદી ધારણા રચવામાં આવે છે તો ‘જો’ અને ‘તો’ના સ્વરૂપમાં હોય છે. આ ક્રિયાત્મક સંશોધનની ઉત્કલ્પનાઓ આ મુજબ છે.

૧. જો અધ્યાપક સાચુ ઉચ્ચારણ કરે તો વિદ્યાર્થીઓ સાચુ ઉચ્ચારણ શીખે.
૨. જો શિક્ષક વિદ્યાર્થીને શુદ્ધ ઉચ્ચારણનું વૈજ્ઞાનિક જ્ઞાન આપે તો વિદ્યાર્થીઓ શીખે.
૩. જો ઘરની આસપાસનું વાતાવરણ સુધારવામાં આવે તો સાચુ ઉચ્ચારણ થાય.
૪. જો શારીરિક ખામીઓ દુર કરવામાં આવે તો ઉચ્ચારણ બરાબર થાય.
૫. જો માતા ભાષાના પ્રભાવને દુર કરવામાં આવે તો ઉચ્ચારણ સુધરે.
૬. જો વિદ્યાર્થીઓમાં રહેલા ડરને દુર કરવામાં આવે તો સાચુ ઉચ્ચારણ થશે
૭. જો વિદ્યાર્થીઓને યોગ્ય માર્ગદર્શન આપવામાં આવે તો ઉચ્ચારણ સુધરે.
૮. જો શુદ્ધ ઉચ્ચારણવાળા મિત્રોની સંગત કરે તો ઉચ્ચારણ સાચુ થાય.
૯. જો શુદ્ધ ઉચ્ચારણમાં ધ્યાન આપે તો ઉચ્ચારણ શુદ્ધ થાય.
૧૦. જો શબ્દ ભંડાર વધારવામાં આવે તો ઉચ્ચારણ સુધરે.
૧૧. જો ઝડપથી બોલવાની ટેવમાં સુધારો કરવામાં આવે તો ઉચ્ચારણ સારુ થાય.
૧૨. જો શુદ્ધ ઉચ્ચારણનું વાતાવરણ તૈયાર કરવામાં આવે તો ઉચ્ચારણમાં સુધારો થાય.

ક. પ્રયોગકાર્ય રૂપરેખા (યોજના)

પ્રસ્તુત પ્રયોગકાર્યને માટે પ્રશ્નાવલિ તૈયાર કરવામાં આવી તેમાં કુલ ૧૨ પ્રશ્નો હા અને નામાં ઉત્તર મળે તેવા પ્રશ્નો પુછવામાં આવ્યા હતા. એક પ્રશ્ન મુક્ત જવાબી રાખવામાં આવ્યો હતો. જે હિન્દી પદ્ધતિનાં કુલ ૨૫ તાલીમાર્થીઓ પાસેથી માહિતી ભરવામાં આવી હતી. જેમાં માહિતી ભરવા માટે ૧૫ મિનિટનો સમય આપવામાં આવ્યો હતો.

૭. મુલ્યાંકન :

પ્રાપ્ત માહિતીનું સૌ પ્રથમ આવૃત્તિ શોધવામાં આવી તેના આધારે ટકાવારી શોધવામાં અવી અને ટકાવારીના આધારે પ્રાપ્ત માહિતીનું પૃથ્થકરણ કરવામાં આવ્યું. અને તેના આધારે પ્રાપ્ત માહિતીનું અર્થઘટન અને મુલ્યાંકન કરવામાં આવ્યું.

૮. તારણો અને અનુકાર્ય :

પ્રાપ્ત માહિતીના આધારે જે તારણો પ્રાપ્ત થાય તે આ મુજબ છે.

૧. મોટા ભાગના તાલીમાર્થી માને છે કે અધ્યાપક સાચુ ઉચ્ચારણ કરે છે.
૨. મોટા ભાગના તાલીમાર્થીઓમાં શુદ્ધ ઉચ્ચારણના વૈજ્ઞાનિક જ્ઞાની અભાવ જોવા મળે છે.
૩. ઘરની આસપાસનું વાતાવરણ યોગ્ય છે.
૪. મોટાભાગના તાલીમાર્થીઓમાં શારીરિક ખામી જોવા મળી છે.
૫. મોટાભાગના તાલીમાર્થીઓમાં મંતવ્ય અનુસાર માતૃભાષાના પ્રભાવના કારણે ખોટા ઉચ્ચારણ થઈ જાય છે.
૬. ડરના કારણે અભિવ્યક્તિ બરાબર કરી શકતા નથી.
૭. અધ્યાપક તરપથી તો યોગ્ય માર્ગદર્શન મળે છે.
૮. મિત્રોના ખોટા ઉચ્ચારણથી મૌખિક અભિવ્યક્તિને કશો ફર્ક પડતો નથી.
૯. શુદ્ધ મૌખિક ઉચ્ચારણમાં પુરતુ ધ્યાન આપે છે.
૧૦. શબ્દ ભંડારની ખામીના કારણે અભિવ્યક્તિ બરાબર થઈ શકતી નથી.
૧૧. ઝડપથી બોલવામાં ખોટી રીતે અભિવ્યક્તિ થઈ જાય છે.
૧૨. મોટાભાગના તાલીમાર્થીઓ મતે શુદ્ધ ભાષા વાતાવરણના અભાવે અભિવ્યક્તિ બરાબર થઈ શકતી નથી.

અનુકાર્ય :

આ તારણોના આધારે અનુકાર્યમાં વિદ્યાર્થીઓના ઉચ્ચારણમાં સુધારો થાય તે માટે વર્ગખંડમાં પ્રાર્થના સંમેલનની પ્રવૃત્તિઓમાં તાલીમાર્થીઓ ભાગ લે તેવા પ્રયત્નો કરાવામાં આવશે.

ઉપસંહાર :

સંશોધન એ શૈક્ષણિક સમસ્યાઓનો ટુંકા ગાળામાં ઉકેલ લાવવાની પ્રક્રિયા છે. સંશોધનને કારણે શૈક્ષણિક પ્રક્રિયા પરિવર્તનશીલ રહે છે. શિક્ષકો પણ જુની ઘરેડમાંથી બહાર નીકળી નવું નવું કરવા માટે તૈયાર થાય છે. તેઓમાં વૈજ્ઞાનિક સુઝ કેળવાય છે. જેનો લાભ વિદ્યાર્થીઓને મળે છે. પ્રસ્તુત સંશોધન પણ ઉદ્દેશથી કરવામાં આવ્યું છે. આ સંશોધન કોલેજના આચાર્યશ્રી, અધ્યાપક મિત્રો અને તાલીમાર્થીઓને ઉપયોગી પુરવાર થશે.

સંદર્ભ સૂચિ :

૧. કાયસ્થ, ધનસુખભાઈ, એન, હિન્દી અધ્યાપન કલા, અહમદાબાદ : નીરવ પ્રકાશન.
૨. પટેલ. આર.એસ. શૈક્ષણિક સંશોધન માટે આંકડાશાસ્ત્રીય પદ્ધતિઓ, અમદાવાદ જય પબ્લીકેશન.
૩. રાવલ, નટુભાઈ વી. શૈક્ષણિક માયન અને મુલ્યાંકન અમદાવાદ નીરવ પ્રકાશન
૪. શાહદીપિકા બી. શૈક્ષણિક સંશોધન (દિશા દર્શન) અમદાવાદ પ્રમુખ પ્રકાશન.

* Kalpeshbhai Solanki

Education

Research Zone India

Vol 7

Issue — (3)

June.— 2019 Page - 118 - 119

ISSN 2319 — 8168

આધુનિકતાની દોડમાં નારી આદર્શોને ન ભુલે

જુના રીત રિવાજો, મુઠ માન્યતાઓ તથા અંધવિશ્વાસમાં જકડાયેલા સમાજને ભારે નુકશાન સહન કરવું પડે છે. આધુનિકતાના નામે આંધળું અનુકરણ કરવાની પ્રવૃત્તિ પણ ઓછી ઘાતક નથી. ભારતની નારીઓ આ બંને છેડાઓ ઉપર ઉભેલી છે. સ્ત્રીઓનો એક વર્ગ એવો છે, જે અયોગ્ય પરંપરાઓને પણ શાસ્ત્રવચન માનીને કોઈપણ ભોગે તેમને છોડવા તૈયાર નથી. શિક્ષિત સ્ત્રીઓનો બીજો વર્ગ એવો છે જેમના મનમાં દરેક પરંપરા તથા રીત રિવાજ પ્રત્યે વિદ્રોહ છે. તેઓ વિવેકપૂર્ણ કે અવિવેકપૂર્ણ કોઈ પણ જુના રીત રિવાજને અપનાવવા તૈયાર નથી.

આપણા દેશનો વર્તમાન નારી સમાજ આજે બે ભાગમાં વહેંચાયેલો છે. શિક્ષણ, સંસ્કાર, પ્રવૃત્તિઓ અને વિચારોની બાબતમાં એમને બે પરસ્પર વિરોધી વર્ગોમાં વહેંચી શકાય છે. પહેલો વર્ગ પહેલેથી જ ચાલ્યુ આવે છે તેનું અનુકરણ કરે છે. તેમણે પોતાના ઘરમાં જ ગોંધી રહેવું પડે છે. તેઓ પોતાના પતિ તથા કુટુંબના બીજા સભ્યોની સેવા અને દેખરેખ તથા પાલનપોષણ કરવામાં જ વ્યસ્ત રહે છે. બીજા વર્ગ શિક્ષિત અને આધુનિક હોવાનો દંભ કરીને સ્ત્રીને દરેક પ્રકારની આઝાદી આપવાની વકીલાત કરે છે. આજે જુદા જુદા ક્ષેત્રોમાં સ્ત્રીઓએ જે કાંઈ કરી બતાવ્યું છે. તેણે લોકોનો એવો ભ્રમ તોડી નાખ્યો છે. કે કાર્યક્ષમતા અને દક્ષતાની બાબતમાં તેઓ પુરૂષોથી પાછળ નથી. કેટલીક બાબતોમાં તો તેઓ કિર્તિમાન પુરૂષો કરતા પણુંચી છે જો તેમને માત્ર ઘર સુધી જ પ્રતિબંધિત કરવામાં આવે તો સમાજને એમના લાભથી વંચિત રહેવું પડશે. પરંપરાને કારણે આજે પણ એવી સ્ત્રીઓ પોતાની પ્રતિભાને ઘરની ચાર દિવાલોમાં કુંઠિત કરી રહી છે. તેવી સ્ત્રીઓને ઘરમાંથી બહાર કાઢી આગળ લાવવાની જરૂર છે. જો આ સ્થિતિ જ રહેશે તો બદલાતા જતા યુગમાં વધતી જતી વ્યસ્તતા અને તીવ્ર ગતિથી આગળ વધતી સભ્યતાની દોડમાં સમાજની અડધી જવાબદારીનો ભાર પુરૂષોએ વેંઢારવો પડશે અને તેમની શક્તિ પણ ખૂંટવા લાગશે. આ નુકશાન અગાઉના નુકશાન કરતા અનેકગણું વધારે હશે. તેથી અવિવેકપૂર્ણ પરંપરાનો મોહ છોડવો જોઈએ અને સ્ત્રીઓએ પોતાની પ્રતિભાનો લાભ દેશને તથા સમાજને આપવો જોઈએ. ગૃહાસ્થાશ્રમ એ પુરૂષ અને સ્ત્રીની સંયુક્ત ભાગીદારી છે. બન્નેને થોડોક કુરસદનો સમય મળે છે તેનો સદ્ઉપયોગ પોતાની યોગ્યતા વધારવામાં તથા સમાજની સેવા કરવામાં કરી શકાય છે.

શિક્ષિત અને ભણેલા ગણેલા સમુદાયની સ્ત્રીઓ ઘરમાં પોતાના બાફળકોની દેખરેખ રાખવાને બદલે નોકરી કરવાને વધારે સાડુ માને છે. પોતાના ઘરની આર્થિક સ્થિતિ મજબૂત બને એ જ નોકરી કરવા પાછળનું ધ્યેય હોય છે. પરંતુ કેટલીક આધુનિક વિચારધારાવાળી સ્ત્રીઓનો દ્રષ્ટિકોણ એવો હોય છે કે પોતે આર્થિક દ્રષ્ટિએ પુરૂષની બરાબરી કરે અને પોતાની જરૂરિયાતો માટે પુરૂષ

પર આધારિત ન રહે. પુરૂષની સાથે સ્પર્ધા કરવા સુધીની ભવિષ્ય હોય તો એમાં બહુ વાંધો નથી, પરંતુ સ્વસ્થ સ્પર્ધાના બદલે જ્યારે સંઘર્ષનો ભાવ આવી જાય છે ત્યારે પતિ-પત્ની વચ્ચેનો મધુર પ્રેમ નાશ પામે છે. પરિવારની આર્થિક સહાયતા માટે ગામડાની સ્ત્રીઓ અને મજૂરી કરતી સ્ત્રીઓ પણ કામ કરે છે, પરંતુ એમનામાં પતિનો વિરોધ જેવો કોઈ ભાવ હોતો નથી. જ્યારે શિક્ષિત નારી પતિ સાથે સ્પર્ધા કરવાની ભાવનાથી પ્રેરાઈને પતિના સહયોગને ઠોકર મારીને પોતાના બળે જ બધું કરવાની હોડ લગાવે છે. ઘરમાં થતા આવા સંઘર્ષ અને કલહના કારણે બાળકોના મન પર ખરાબ અસર પડે છે. માની મમતાની છત્રછાયા અને વાત્સલ્યનો અભાવ એમના દિલમાં ખટકે છે. પતિ-પત્ની વચ્ચે થતો ખટરાગ અને સંઘર્ષ તેમના મનમાં અનેક પ્રકારના દોષો પેદા કરે છે.

આધુનિકતા માટે આપણે એવું વિચારીએ છીએ કે પશ્ચિમના દેશો આપણાથી આગળ છે, તેથી આપણે એમનું અનુકરણ કરીને એમની જેમ આગળ વધી શકીએ છીએ. પશ્ચિમમાં વિજ્ઞાને પ્રગતિ કરી છે અને મોટાભાગની શોધો ત્યાં થઈ છે. કદાચ ત્યાંનાં લોકોએ એના કારણે જ પ્રગતિ કરી હશે પરંતુ માત્ર તેમનું બાહ્ય અનુકરણ કરવાથી આપણે આવી પ્રગતિ કરી શકી નહીં. પ્રગતીશીલતા કે ઉન્નતિના પ્રયાસો કરવાનો અર્થ માત્ર અનુકરણ નથી પોતાની વિશિષ્ટ પરિસ્થિતિઓ પ્રમાણે તાલમેલ બેસાડીને કરવામાં આવેલા પ્રયાસોથી જ પ્રગતિ થઈ શકે છે. જો ભણેલી સ્ત્રીઓ પોતાની શક્તિનો યોગ્ય ઉપયોગ કરે તો તેમનું એ કર્તવ્ય છે કે તેઓ પરંપરા અને રૂઢિઓના ભાર નીચે દબાયેલી ભારતીય નારીને એ દુઃખદ સ્થિતિમાંથી બહાર કાઢવા માટે ઈમાનદારી પૂર્વક પ્રયત્ન કરે, પરંતુ આધુનિકતાના દંભના કારણે કહેવાતી પ્રગતીશીલ સ્ત્રીઓ તેમની તરફ જોવા પણ ઈચ્છતી નથી. પછી તેમની સાથે વાત કરવાનો તો પ્રશ્ન જ ઉભો થતો નથી.

પુત્રની સરખામણીમાં પુત્રી પર ઓછું ધ્યાન આપવામાં આવે છે તે ખુબ જ નિંદનીય છે. તેના શિક્ષણ પર ધ્યાન આપવામાં આવતું નથી. એનું કારણ છે કે કુટુંબમાં તેની કોઈ જરૂરિયાત માનવામાં આવતી નથી. રાંધવામાં અને કપડાં ધોવામાં શિક્ષણની શી જરૂર ?

* આસીસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, મુન્સી મહિલા બી.એડ. કોલેજ, ભરૂચ

બાળકોને દુધ પીવડાવવામાં તથા ખવડાવવામાં અને પતિના પગ દબાવવામાં શિક્ષણનું શું કામ લાગે ? આવા પ્રશ્નોના કારણે છોકરીઓને ભણાવવામાં આવતી નથી જો તેમને પણ પુત્રની જેમ પરિવાર માટે જવાબદાર સભ્ય ગણવામાં આવશે. ત્યારે આપણાઓ આ ભણેલો-ગણેલો સમાજ સુધરેલો ગણાશે. પરંતુ પરંપરાવાદી કુટુંબો ઉદાર બનવા તૈયાર હોતા નથી.

શિક્ષિત આધુનિક નારી પરંપરાનો આંધળો વિરોધ કરે છે અને નિરંકુશ બની જાય છે, તો બીજી બાજુ અભણ અને પરંપરાગત નારી ચાલ્યા આવતા રીત રિવાજોને વળગી રહેવામાં જ ભલાઈ માને છે. આ બંને ભ્રાંતિઓને તોડવાની જરૂર છે. એક બાબત સારી છે કે નારી સમાજને સામાજિક કુર બંધનોમાંથી છુટકારો મળી રહ્યો છે. બહુ જ પછાત, અભણ, અહંકારી, સંકુચિત લોકોમાં જ હવે લાજ કાઢવાની પ્રથા રહી છે. સમજદાર લોકો હવે પોતાની પુત્રીઓને શિક્ષણ આપી રહ્યા છે અને તેમને કામ માટે ઘરની બહાર પણ જવા દે છે. સ્ત્રીઓનો ઉત્સાહ અને વલણ પણ એ દિશામાં વળ્યા છે. પ્રગતિશીલ લોકો પણ લોકો પણ હવે એવું જ વિચારે છે. સ્વતંત્રતા અને સમાનજા, સન્માન અને ઔચિત્યને વ્યાપક સમર્થન મળી રહ્યું છે. એના લીધે નારી પર લાદવામાં આવેલા બંધનો દુર થઈ રહ્યા છે. આ બધાના કારણે નારી સ્વાતંત્ર્યનો એક નવો યુગ શરૂ થયો છે. નારી જે કાંઈ છે તેનું એ જ સ્વરૂપ પ્રગટ કરવાની આજે સૌથી મોટી જરૂર છે. શારિરીક બળોનો જમાનો જતો રહ્યો હવે તો માનસિક બળનું વર્ચસ્વ સ્થપાતું જાય છે. એ બળમાં નારી પુરૂષ કરતા કોઈપણ રીતે પાછળ નથી. સમયની સાથે એણે પણ આગળ આવવાનું છે અને પુરૂષને એના માટે જે જાળ બિછાવી છે તેને તોડી નાંખવાની છે.

શરીરને વધુ સુંદર અને આકર્ષક દેખાડવાના ચક્કરમાં આપણે પોતાની અંદર ગુણોના વિકાસ કરવા તરફથી વિમુખ થઈ જઈએ છીએ. કેટલાક સફળ લોકો દેખાવમાં કુરૂપ હતા. તેમણે પોતાના એ સ્વરૂપનો સ્વીકાર કરીને ગુણો તથા વ્યક્તિત્વનો વિકાસ કર્યો. એનાથી તેઓ પોતાને સુંદર અને પૂર્ણ દર્શાવી શકાતી નથી, પરંતુ જો તે

પોતાની અંદર શ્રેષ્ઠ ગુણોનો વિકાસ કરે તો તે સુંદર દેખાતી મહિલાઓ કરતા પણ વધારે લોકપ્રિય બની શકે છે. નારીનું પોતાનું આગવું ગૌરવ છે. તે પુરૂષની જનની છે. જનની પોતાના સૌંદર્યથી નહિ પણ માતૃત્વ દ્વારા એની શ્રદ્ધાને પાત્ર બને છે. પોતાની માતાના કરચલીવાળા તથા બોખા મોવાળા, કમરેથી ઝુકી ગયેલા અને જર્જર શરીર પ્રત્યે દિકરાને કેટલો પ્રેમ હોય છે તે એની મા પાસે જતાં જ સમજાય જાય છે. નારી પણ મા છે. તે શીતળ છાંયડો આપતું વૃક્ષ છે. તેની પાસે જઈને કોઈપણ પથિક સુખ તથા શીતળતા પ્રાપ્ત કરે છે તેનો થાક દુર થઈ જાય છે.

આમ, સ્ત્રીઓ આધુનિકતાની દોડમાં પોતાના નારી આદ્રશોને ના ભુલી એક સશક્ત સ્ત્રી બની ઘર, ગામ, સમાજ અને રાષ્ટ્રને પ્રગતિના પંથે લઈ જઈ એક આદર્શ નારી બની રહે.

:: સમાપન ::

આ વિકાસનો યુગ છે. રાજ નૈતિક સ્વાધીનતા મળ્યો ઘણાં વર્ષો થઈ ગયા એમ છતાં કુરિવાજો તો હજુ એવાને એવા જ છે. આ રિવાજોનો ત્યાગ કરવાથી જ આપણી સર્વાંગી પ્રગતિના દ્વાર ખુલી શકે છે. શિક્ષિત સ્ત્રીઓને આહવાન કરવામાં આવે છે કે તેઓ ભારત વર્ષના આર્થિક તથા નૈતિક વિકાસમાં પોતાનો ફાળો આપે. આ પૂણ્ય કાર્ય માટે સોના-ચાંદીનાં ઘરેણાંથી નહીં પરંતુ દૈવી ગુણોથી તેમણે અલંકૃત થવું પડશે ગુણ જ નારીનું સાચું આભૂષણ છે. શીલવાન બનવું તે કોઈપણ ઘરેણાંથી વધારે શ્રેષ્ઠ છે. હવે આપણી નારીઓએ ગુણવાન અને શીલવાન બનવું જોઈએ. શૃંગારિકતાને વધારનારા ઘરેણાં છોડીને પવિત્રતામાં વધારો કરવામાં સમર્થ આભૂષણો અપનાવવાની જરૂર છે કારણ કે નારી શૃંગારિકતા નહિ, પવિત્રતા છે.

‘આપણે બદલાઈશું તો યુગ બદલાશે

આપણે સુધરીશું તો યુગ સુધરશે’

તો આવો આપણે સૌ સાથે મળીને ભારતીય સ્ત્રી સશક્તિકરણમાં વધારો કરીએ.

* Harshaba Jadeja

Education

Research Zone India

Vol. 7

Issue — (3)

June.— 2019 Page - 120 - 122

ISSN 2319 — 8168

મનુષ્યમાં સંવાદિતા નિર્માણ : વિમલા ઠકારનું દર્શન

અખિલ બ્રહ્માંડમાં એક તું શ્રી હરિ જુજવે રૂપે અનંત ભાસે
દેહમાં તેજ તું તેજમાં તત્ત્વ તું, શૂન્યમાં શબ્દ થઈ વેદ ભાસે
ઘાટ ઘડિયા થકી નામ રૂપ જુજવાં અંતે તો હેમનું હેમ હોય.

- નરસિંહ મહેતા

સમગ્ર બ્રહ્માંડની ગતિવિધિઓનો આધાર ચૈતસિક ઊર્જા છે. લય, સપ્રમાણતા, સ્વસ્થતા, સુંદરતા એ આ ઊર્જાની સંવાદિતાની અભિવ્યક્તિ છે. વિશ્વની સજીવ સૃષ્ટિના તત્ત્વોમાં આ ઊર્જા સત્ત્વ સ્વરૂપે રહેલી છે. મનુષ્ય પણ વિશ્વનો એક ઘટક છે. આથી, મનુષ્યમાં આત્મસ્વરૂપે આ ઊર્જા પ્રતિષ્ઠિત છે. સમગ્ર વિશ્વમાં વ્યાપ્ત સંવાદિતા ઋતુઓ, વાતાવરણ તથા સજીવ સૃષ્ટિના જીવનચક્રમાં નિહાળી શકાય છે. મનુષ્યનું અસ્તિત્વ પણ આ આંતર-બાહ્ય સંવાદિતાનો જ આવિર્ભાવ છે. આમ વૈશ્વિક સંવાદિતા અને મનુષ્યમાં રહેલી સંવાદિતા એક જ છે. યથા ‘પિપ્પલે’ તથા ‘બ્રહ્માંડે’ એ ભારતીય દર્શનનું ગૃહિત છે. ભારતીય ચિંતકોના ચિંતનનું કેન્દ્ર હંમેશાં મનુષ્ય અને બ્રહ્માંડના મૂળ તત્ત્વની ગવેષણા રહી છે. ભારતીય આધુનિક ચિંતકો પણ આ બાબતને લક્ષમાં લે છે.

વિમલા ઠકાર એ આ સદીના જ આધુનિક સ્ત્રી ચિંતક છે. તેઓએ જીવનને સૂક્ષ્મ અને ઊંડાણભરી દૃષ્ટિથી જોયું છે. સ્વજીવનના અનુભવોને માધ્યમ બનાવીને જીવનનાં ઘણાં પાસાંઓને તપાસ્યાં છે. જેમાં સમગ્ર બ્રહ્માંડની ગતિ-વિધિઓ, જીવન, મનુષ્ય જીવન, સામાજિક સંબંધો, વિજ્ઞાન, અધ્યાત્મ, મનુષ્ય ચેતના, વ્યવહાર, સંબંધો, સામાજિક સમસ્યાઓ, લોકતંત્ર જેવા માર્મિક વિષયો પર શ્રોતાઓની જિજ્ઞાસા સંતોષવા પ્રવચનો આપ્યાં છે. એમના પુસ્તકો અને પ્રવચનો દ્વારા એમનું તાત્વિક દર્શન પ્રગટ થાય છે. પ્રસ્તુત શોધપત્ર દ્વારા સાંપ્રત સમયમાં વિવિધ સમસ્યાઓમાંથી પસાર થઈ રહેલ વિસંવાદિત વિશ્વ, સમાજ અને મનુષ્યને ઉગારવા વિમલા ઠકારનું ચિંતન કેવી રીતે મદદરૂપ બની શકે તેમ છે તેનો પરિચય કરાવવાનો ઉદ્દેશ છે. શોધપત્રના ઉદ્દેશ અનુસાર વિમલા ઠકારના વિસ્તૃત ચિંતનમાંથી સંવાદિતાનો ખ્યાલ, મનુષ્યમાં સંવાદિતા, સંવાદિતા નિર્માણની પ્રક્રિયા જેવી બાબતો વિશેની ચિંતન કણિકાઓ પસંદ કરી તેનું તાત્વિક વિશ્લેષણ અને અર્થઘટન કરવામાં આવ્યું છે. તેમજ ચિંતન નિષ્પત્તિ અને માર્ગદર્શન તારવવામાં આવ્યું છે.

❖ સંવાદિતાની જરૂરિયાત:

સાંપ્રત સમયમાં વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજીના કારણે માનવીની સુખ, સવિધામાં વધારો થયો છે. સામાજિક માધ્યમોના કારણે સમગ્ર વિશ્વ ભૌતિક રીતે જોડાયેલું અને નિકટ ભાસે છે. પરંતુ માનવીય સંબંધોમાં, જીવનમાં, રાષ્ટ્ર રાષ્ટ્ર વચ્ચેના સંબંધોમાં ક્યાંય સંવાદિતા

જોવા મળતી નથી. વિશ્વનાં લોકો ભય અને અસલામતિના ઓથાર નીચે જીવી રહ્યાં છે. વિશ્વના રાષ્ટ્રો પરસ્પર શ્રદ્ધા ગુમાવી ચુક્યા છે. સમગ્ર વિશ્વમાં વિસંવાદિતાનું વાતાવરણ પ્રસરી રહ્યું છે. ધર્મ, ભાષા, પ્રદેશ, જાતિના નામે રમખાણોમાં રત નાગરિકો પોતાનું કર્તવ્ય ભૂલી રહ્યાં છે. આમ વિસંવાદિતાની પક્કડમાં સરતા વિશ્વને ઊગારવા કોઈ ચિંતક જ માર્ગ બતાવી શકે. વિમલા ઠકાર જીવન સાધક અને જીવન મર્મી ચિંતક છે. કોઈપણ સમસ્યાના મૂળમાં જઈને વિચારવું એ તેમના ચિંતનની વિશેષતા રહી છે. તેઓની દૃષ્ટિએ વિશ્વની વિસંવાદિતાનું મૂળ મનુષ્યનું ‘મન’ છે. તેઓ જણાવે છે કે “મન ઘણી મોટી શક્તિ છે. સમસ્ત મનુષ્યજાતિની શક્તિ મનમાં એકત્ર થઈ છે. મનુષ્યને ‘મન’ નામનું કરણ મળ્યું છે તેમાં ઘણી બધી ઊર્જાઓ છે.” (મ.સ.૪). આ ઊર્જાઓ અંગેની સમજ, તેનો સમ્યક ઉપયોગ ત્યારે જ શક્ય બને છે કે ‘મન’ શાંત હોય. આ શાંત મન જ સંવાદ કરવા યોગ્ય બને છે. અત્રે વિમલા ઠકારની દૃષ્ટિએ મનુષ્યમાં સંવાદિતાનો ખ્યાલ શું છે?, સંવાદિતાના અવરોધો ક્યા ક્યા છે?, સંવાદિતા નિર્માણની પ્રક્રિયા શું છે? વગેરે બાબતોને પ્રસ્તુત કરી ચિંતન નિષ્પત્તિ અને માર્ગદર્શનરૂપ ફલિતાર્થો રજૂ કરવામાં આવ્યાં છે.

❖ મનુષ્યમાં સંવાદિતાનો ખ્યાલ: વિમલા ઠકાર સંવાદિતાને સમજાવતા કહે છે કે “સંવાદિતા એક શક્તિ છે. સંવાદની અવસ્થા સમગ્રતાની અવસ્થા છે, એમાં ઊર્જાઓ છૂપાયેલી છે.” (મ.સ. ૨૬) વિમલા ઠકાર સંવાદિતાને સમગ્રતાની શક્તિ કહે છે. સમગ્રતા એટલે શરીર, મન, વાણી, પ્રાણ, બુદ્ધિમાં એક સંવાદ ઊભો થવો. જ્યાં સુધી ચિત્ત, વિચાર, જીવન જીવવાની પદ્ધતિમાં વિસંગતિ છે, કથની અને કરણીકામાં વિસંગતિ છે ત્યાં સુધી સંવાદ શક્ય નથી. આમ સમગ્રતામાં સંવાદ ઊભો થતાં સંવાદિતાની ઊર્જા જાગૃત થાય છે. આ ઊર્જા સૂક્ષ્મ સ્વરૂપે મનુષ્યના દેહ, મન, વાણી, પ્રાણ અને બુદ્ધિમાં ગતિમાન હોય છે જે તેના જીવન વ્યવહાર દ્વારા જોઈ શકાય છે. વિમલા ઠકાર આ બાબત વિશે કહે છે કે, “દૈહિક, બૌદ્ધિક ઊર્જાઓ સિવાય એક ઊર્જા આપણાં શરીરમાં કામ કરી રહી છે.” એ દેહમાં સ્થિત છે. પણ તેના દ્વારા ઊભી થયેલી નથી. જ્યારે ચિત્તમાં કોઈ વૃત્તિ કામ નથી કરતી ત્યારે એ પ્રગટ થાય છે. (મ.સ. ૩૮). વિમલા ઠકાર આ ઊર્જાને પોતાની મૌલિક સંકલ્પના આપતા જણાવે છે કે “જેનો સંબંધ મસ્તિષ્ક સાથે નથી. આનુવંશિક ગુણ-દોષ, શરીરની સબળતા, નિર્બળતા સાથે પણ નથી. આવી એક ઊર્જા ‘પ્રજ્ઞા’ જાગૃત થાય છે.” (જ.સૌ-૮૦) આ પ્રજ્ઞા જાગૃતની સંભાવના દરેક મનુષ્યમાં રહેલી છે. એની પૂર્વશરત છે શાંત ચિત્ત.

* આસિ. પ્રોફેસર, શ્રીમતી બી.સી.જે કોલેજ ઓફ એજ્યુકેશન, ખંભાત

- ચિંતન નિષ્પત્તિ:
- સંવાદિતા એ મનુષ્યમાં દૂષપાત્રેલી એક વૈશ્વિક શક્તિ છે.
- દેહ, મન, વાણી, બુદ્ધિમાં સંવાદ સર્જતા આ શક્તિ જાગૃત બને છે.
- સંવાદિતાની ઊર્જા (પ્રજ્ઞા) નો સંબંધ મનુષ્યના દેહ, મન, બુદ્ધિ સાથે નથી તે વૈશ્વિક ઊર્જા છે.
- મનુષ્ય દેહમાં તેની સૂક્ષ્મગતિ જીવન વ્યવહારો દ્વારા જોઈ શકાય છે.

❖ મનુષ્યમાં સંવાદિતા નિર્માણ:

સંવાદિતા એ માત્ર મનુષ્યની જ વિશેષતા નથી સમગ્ર વિશ્વમાં પંચમહાભૂતોમાં રહેલી ઊર્જા છે. મનુષ્ય એક વૈશ્વિક ઘટક હોવાને નાતે તેનામાં આ શક્તિ જન્મથી જ છે. પરંતુ કમશ: જગત સાથે આંતરક્રિયા કરતા કરતા તેના મનનો વિસ્તાર થાય છે. આ સમગ્ર મનનું સંચાલન કરવા મન પોતાની જ યુક્તિ અજમાવે છે. જેને વિમલા ઠકાર ‘અહં’ કહે છે. મન એ ઘણી મોટી શક્તિ છે. (મ.સ. ૪) જે બુદ્ધિ, ચિત્તની શક્તિઓનો ઉપયોગ કરી પોતાને અનુરૂપ કાર્ય કરાવે છે. મનની કાર્યપદ્ધતિ વૃત્તિ આધારિત છે. પરિણામે મન ‘અહં’ ની મદદથી સતત સજાગ રહીને વૃત્તિઓના સંતોષ માટે કાર્યરત રહે છે. વૃત્તિ આધારિત વર્તનને કારણે મન સતત ક્રિયા-પ્રતિક્રિયા કરે છે. અને સુખ-દુઃખનો અનુભવ કરે છે. મનની આ યાંત્રિક કાર્યપદ્ધતિથી વ્યક્તિના ચિત્ત, બુદ્ધિ અને સમગ્ર અસ્તિત્વ દૂષિત થાય છે. વ્યક્તિ સતત સ્પર્ધા, મહત્વકાંક્ષા, રાગ-દ્વેષમાં જીવે છે. તેની આ સ્થિતિને તે વાસ્તવિક માની લે છે. તેથી તેના મૂળ પ્રજ્ઞાવાન સ્વરૂપને ભૂલી જાય છે. પ્રજ્ઞાની ગતિ અટકી જાય છે. પરિણામે સતત અશાંત અને વિસંવાદિત અવસ્થામાં જીવન ગુજારે છે. આથી વિમલા ઠકાર સંવાદિતા માટે સૌ પ્રથમ મન અને

ચિત્તની શાંત અવસ્થાને મહત્વની અનિવાર્ય ગણે છે. મન, ચિત્ત શાંત થતાં જ સંવાદિતા આપોઆપ આવે છે. વિમલા ઠકારની દૃષ્ટિએ સંવાદિતા નિર્માણ એ સ્વ અભ્યાસ કે સ્વકેળવણીની પ્રક્રિયા છે. તે અન્ય કોઈ નહીં કરી શકે. તેમાં વ્યક્તિએ પોતાની જાતને પ્રયોગમાં મુકવાની છે. આ માટે વિમલા ઠકાર સ્વને જોવાનો અભ્યાસ કરવાનું કહે છે. તેની શરૂઆત શરીર અને મનને જોવાથી કરવી પડશે.” (જી.યો. ૧૨૧). શરીર અને મન દ્વારા થતી ક્રિયાઓ, ઊઠતા વિચારોને, વૃત્તિઓ સાથે દોરવાય ન જતાં તેને તટસ્થ રીતે જોવાનો છે. જોવાની તટસ્થતા જ ઊઠતા વિકારો, વિચારોને સમજવાની ક્ષમતા વિકસાવે છે. આમ સતત અભ્યાસથી વ્યક્તિમાં એક દૃષ્ટી નિર્માણ થાય છે. જે તટસ્થ રહીને શુદ્ધ દર્શન કરી શકે છે. “શુદ્ધ દર્શન એટલે માન્યતા, પૂર્વગ્રહો, માપદંડો, મૂલ્યાંકનો જેવી મનની વિભાવનાઓથી મુક્ત દર્શન.” (જી.યો ૨૬૩). આ દર્શન સાહજિક બની જાય, મન પ્રતિક્રિયાથી મુક્ત થાય ત્યારે દેહ અને મનમાં ‘પ્રજ્ઞા’ નામની ઊર્જા જે સંવાદિતાની શક્તિ છે તેનું જાગરણ થાય છે. આ સંવાદિતાની ઊર્જા એ મન કે અહં દ્વારા પરિચાલિત નથી. અહીં વ્યક્તિના મન, બુદ્ધિ, ચિત્તને પ્રજ્ઞાની ઊર્જા સાધન તરીકે નિયોજે છે. આથી વ્યક્તિના વર્તન, વ્યવહારોમાં સંવાદિતા નિર્માણ થાય છે. એક વૃત્તિઓના રમકડામાંથી સ્વતંત્ર, સ્વઅનુશાસિત, માનવનો જન્મ થાય છે જે સંવાદિત જીવન જીવે

છે.

□ ચિંતન નિષ્પત્તિ:

- સંવાદિતા એ મનુષ્યમાં પહેલેથી જ સ્થિત ઊર્જા છે.
- ક્રિયા-પ્રતિક્રિયા એ મનનો સ્વભાવ છે. જે સંવાદિતાને ઢાંકી મનુષ્યને અશાંત બનાવે છે.
- દેહ મનની ક્રિયાઓનું તટસ્થતાથી નિરીક્ષણ કરવાથી મનુષ્યમાં એક દૃષ્ટાની અવસ્થા નિર્માણ થાય છે.
- દૃષ્ટા મનની ગતિ-વિધિઓને ઓળખે છે, સમજે છે આથી તેની પક્કડમાં આવ્યા વગર કાર્ય કરી શકે છે.
- દૃષ્ટાનું દર્શન શુદ્ધ થતાં મન, બુદ્ધિ, ચિત્તની શક્તિઓ શાંત થાય છે અને પ્રજ્ઞા (સંવાદિતા)નું જાગરણ થાય છે.
- મનુષ્યમાં સંવાદિતાનું નિર્માણ માનવચેતનામાં પરિવર્તન લાવે છે, એક નવા માનવને જન્મ આપે છે.

❖ સંવાદિતાના અવરોધો:

વિમલા ઠકાર મનુષ્યની સંવાદિતામાં વિક્ષેપ કરનારી બાબતોનો ઉલ્લેખ કરી તેના પ્રત્યે સભાનતા કેળવવા કહે છે. સંવાદિતામાં અવરોધક બાબત છે ‘અહં!’. વિમલા ઠકાર “અહં ને એક યુક્તિ કહે છે.” (સ.કે. ૬૨) એટલે કે તેનું વાસ્તવિક અસ્તિત્વ નથી. મન દ્વારા ઊભી કરાયેલી યુક્તિ છે. હું પશું, કર્તાપશું, મારા પશુંનું વ્યક્તિ સાથે તાદાત્મ્ય સધાય છે. પરિણામે મન દ્વારા થતી બધી જ ક્રિયાઓને વ્યક્તિ પોતાની માની લે છે. આમ તટસ્થતા માટે અહં વિખરૂપ બને છે. જો કે વિમલા ઠકાર આ ‘અહં’ ની શોધને બહુ મહત્વની ગણે છે. (જી.સૌ. ૬૨) તેને સાધન બનાવીને, ઓળખ કરીને તેનાથી ઉપર ઊઠી શકાય છે. જે સંવાદિતાની સાધનાનું પહેલું પગથિયું બની શકે તેમ છે.

સંવાદિતાની સાધનામાં મનુષ્ય માટે બીજી અવરોધક બાબત છે પ્રતિક્રિયા. ઈન્દ્રિયોના સંસર્ગમાં આવનાર કોઈપણ બાબત સામે મન તરત જ પ્રતિક્રિયા કરે છે. આ પ્રતિક્રિયા પાછળ મન વ્યક્તિની પુષ્કળ ઊર્જાનો વ્યય કરે છે. કોઈપણ સંવેદનાને સુખ અને દુઃખથી જ અનુભવે છે. અહં સતત સુખની શોધ માટે ભટકે છે. દુઃખથી દૂર ભાગે છે. આ બધો જ મનનો ખેલ છે. પરંતુ વ્યક્તિ તેને પોતાનો માની લે છે. આથી દેહ, મન, વાણી, પ્રાણના સ્તરે સંવાદ સધાતો નથી.

આ ઉપરાંત સતત તુલના, સ્પર્ધા અને મહત્વાકાંક્ષા પણ મનુષ્યને વિસંવાદિત બનાવે છે. દરેક પરિસ્થિતિમાં પોતાની તુલના અન્ય સાથે કરીને વ્યક્તિ ‘અહં’ ને પોષે છે. વધારે પડતી મહત્વાકાંક્ષા સ્પર્ધા તેનામાં સતત ચિંતા અને અશાંતિ ઊભી કરે છે. તેના સમગ્ર વર્તન, વ્યવહાર અને મનોદશામાં સમતા જોવા મળતી નથી. આમ આંતરિક રીતે તે સતત વિખરાયેલો રહે છે. વિમલા ઠકાર સંવાદિતા સામે આવતા અવરોધોને નકારાત્મક કે વિરોધી ગણતા નથી પરંતુ તેનો યોગ્ય ઉપયોગ કરી તેને સંવાદિતાની ઉપલબ્ધિનું પગથિયું બનાવવાનું સૂચન કરે છે.

□ ચિંતન નિષ્પત્તિ:

- મન ‘અહં’ નામની યુક્તિ રચી વ્યક્તિ પાસે યાંત્રિક રીતે કાર્ય કરાવે છે.
- પ્રતિક્રિયાથી વ્યક્તિની ઊર્જાનો વ્યય થાય છે.
- અહં, મનની ગતિવિધિઓ નકારાત્મક નથી. તેનો સમ્યક

ઉપયોગથી તે સંવાદિતા નિર્માણનું પગથિયું બને છે.

❖ માનવજીવનને મળતું માર્ગદર્શન:

- સંવાદિતા એ માનવજીવનની અમૂલ્ય શક્તિ છે. જે કુદરતી રીતે મનુષ્યના અસ્તિત્વ સાથે જોડાયેલી છે. તેને ઓળખવી, જાળવવી, તેને અનુરૂપ જીવનની ગોઠવણી એ મનુષ્ય જીવનનું કર્તવ્ય છે.
- વિશ્વ પર જીવાતા વિસંવાદિત સમાજજીવનનું મૂળ મનુષ્યમાં ઊભી થયેલી વિસંવાદિતા છે. વ્યક્તિમાં સંવાદિતા નિર્માણ કરવાથી આપોઆપ સામાજિક જીવનમાં સંવાદિતા નિર્માણ થઈ શકશે.
- સંવાદિતા નિર્માણ એ સ્વશિક્ષણની પ્રક્રિયા છે. તેના માટે વ્યક્તિએ જાતે જ પ્રયાસ કરવાનો છે. તેમાં સમાજ, ચિંતકો, શિક્ષકો, પુસ્તકો તેને માત્ર મદદરૂપ બની શકે.
- જીવનની સંવાદિતામાં વિધ્નરૂપ બાબતોને ઓળખીને તેનાથી

મુક્ત થવું એ દરેક મનુષ્યની ફરજ છે.

- ‘સંવાદિતા, પ્રજ્ઞા’ એ મનુષ્ય દેહમાં ઢંકાયેલી ઊર્જા છે. આ ઊર્જા જાગરણ માટે વ્યક્તિગત પ્રયાસો થાય છે. પરંતુ સામુહિક કક્ષાએ શિક્ષણ, ધર્મ જેવાં ક્ષેત્રોમાં હજી આ શક્તિની ઓળખ, ક્રિયાન્વયન માટે ખાસ પ્રયાસો થયાં નથી. આ દિશામાં આગળ વધવા, સંશોધન માટે ઘણો અવકાશ ઊભો થાય છે.

સંદર્ભ પુસ્તકોની યાદી:

૧. સ્વશિક્ષણની કલા (સ્વ.કલા) વિમલ પ્રકાશન-અમદાવાદ.
૨. માનવ બનો (મા.બ.) વિમલ પ્રકાશન-અમદાવાદ.
૩. સઘન સ્વકેળવણી વિશે વિમલાજીનાં વ્યાખ્યાનો (સ.કે.) વિમલ પ્રકાશન-અમદાવાદ.
૪. જીવન સૌરભ (જી.સૌ.) વિમલ પ્રકાશન-અમદાવાદ.
૫. મન સાથે મૈત્રી (મ.મૈ.) વિમલ પ્રકાશન-અમદાવાદ.
૬. ધ્યાનાતીત યૌગિક જીવન (ધ્યા.યૌ.) વિમલ પ્રકાશન-અમદાવાદ.

* Jitu Chavda

Physical Education

Research Zone India

Vol 7

Issue — (3)

June.— 2019 Page - 123 - 125

ISSN 2319 — 8168

Effect of Pranayama

Abstract : Pranayama Is One of The Part of “Astang Yoga”. It Is Controlled Breathing Exercise. The Script basically emphasize the Ancient Indian Yogic Science & Effect of Pranayama on Various Human Body System. Basically this is a review Script which helps the common people, Scientist & other person related in this field to learn About the Effect of Pranayama.

Introduction

Pranayama is an important, yet little known part of yoga. Its techniques have been practiced for centuries by students of yoga in remote ashrams, and have been preserved for us through many generations both in practice and in hand written books. Until recently, this art and science of yogic breathing was almost completely unknown to the common man like many other ancient Indian arts. Those who knew it used to be very reluctant to share their knowledge and experience with anyone, unless a student proved by tests that he was ready to receive it.

“Tasmin sati swas praswas yogartivich pranayama⁽¹⁾”

Tasmin	:	In this,
Sati	:	Being,
Swas	:	Inhale,
Praswas	:	Exhale
Gati	:	Flow
Viccheda	:	utting-off
Pranayama	:	Breath control ⁽²⁾

This having been (accomplished) “Prana-yam” which is control of inspiration and expiration.

The inspiration of prana-vayu is swas and expiration is praswas and the cessation of both is characteristic of Pranayama.

Pranayama, as traditionally conceived, involves much more than merely breathing for relaxation. Patanjali defines Pranayama as “The regulation of the incoming and outgoing flow of breath with retention.” It is to be practiced only after perfection in asana is attained. Pranayama

also denotes cosmic power, or the power of entire uni-verse, which manifests itself as conscious living being in us through the phenomenon of breathing.

What is Pranayama ?

The word Pranayama consists of two parts; prana and ayama. Ayama means stretch, extension, length, breadth, regulation, prolongation, restraint and control and describes the action of Pranayama. Prana is energy, when the self-energizing force embraces the body with extension and expansion and control; it is Pranayama.

Effect of Pranayama on various systems Nervous System

Pranayam maintains normal body functions. It influences higher functions of the central nervous system (C.N.S.) like perception, planning, and execution of tasks, learning & memory. It improves coherence between the two cerebral hemispheres signifying synchronization of logical and intuitive function. It increases alertness, along with relaxation. Alertness decreases the reaction time of the brain. Twelve weeks of yoga is known to decrease the visual and auditory reaction times^(3,4). Pranayama alone and Mukh Bhastrika have shown similar effects^(5,6). Spatial tasks are enhanced during left nostril breathing and verbal tasks during right nostril breathing. Breathing through a particular nostril also improves spatial memory scores⁽⁷⁾. Yogic breathing exercises include right and left nostril breathing. These breathing techniques stimulate different

* P.T.I- KPES COLLEGE-BHAVNAGAR

divisions of the ANS, thus having useful implications in treating psycho-physiological disorders associated with hemispheric and autonomic imbalance⁹¹. Right nostril breathing correlates with the activity phase of the basic rest activity cycle, it activates the sympathetic nervous system as shown by an increase in the oxygen consumption and left nostril breathing decreases the sympathetic activity as manifested by an increase in the level of volar galvanic skin resistance^{10,11}. Nostril rhythm increases the theta rhythm, the mean alpha (a) and beta (b) power followed by reduction in the asymmetry in b band in the EEC^{12,13}. Pranayama exercise of Ujjayi and Bhastrika also increased the amplitude and decreased the latency of Na wave of mid-die latency AEP, indicating facilitation of processes of sensory signal transmission. These practices involve the use of various cortical mechanisms and corticofugal control processes that may alter the process of information processing at the level of the brain stem (Telles et al 1992). Similarly in epileptics, improvement in AEP, visual contrast sensitivity has also been observed¹⁴.

Pranayama & Hormonal Balance:

The glandular activity increased and hormonal profile is balanced through pranayam. Ujjayi with long and short kumbak effects adreno-medullary secretions¹⁵.

Pranayama & Psychiatric Disorders:

The Pranayama shows a reduction in sympathetic activity which is the basis of its use in stress management. Sudarshan Kriya yoga (One of the rhythmic breathing process) has been used in depression and melancholia¹⁶. A thirty minute session of yogic stretching and breathing exercises produced marked augmentation in perception of physical and mental energy. It increases the falling of alertness and enthusiasm. It is more invigorating than relaxation or visualization techniques especially when practiced in a group setting¹⁷.

Pranayama & Cardiovascular Response:

The cardiovascular system is controlled by the ANS. Yoga accompanied by breath control increases cardiac output, decreases the hepatic, renal blood flow, and increases cerebral blood flow in the peripheral vessels. Heart rate alterations in various types of pranayama and in single thought and thoughtless states have been described^{8,19}. The

effects of inspiratory and expiratory phases of normal quiet breathing, deep breathing, and savitri pranayama breathing on heart rate and mean ventricular QRS axis was investigated in young healthy untrained subjects. Pranayama breathing produced significant cardio acceleration and an increase in the QRS axis during the inspiratory phase compared to eupnoea. These changes were similar to the changes observed during the corresponding phase of deep breathing or savitri pranayama breathing²⁰. Right nostril breathing activates the sympathetic nervous system and increases the heart rate. Alternate nostril breathing brings about a balance in the ANS²¹. Kapal bhati practice showed an increase in the low frequency band and decrease in the high frequency band of the heart rate variability spectrum indicating increased sympathetic activity²². Nadishodhana pranayama increased both components of HRV.

Pranayama & Respiratory system :

The various practices use breathing exercises (pranayama), suryanamaskar, dhyan, devotional sessions, asanas, kriyas, and yogic chair breathing^{23,25}. Kapal bhati removes the residual secretions by moving the neck in all directions and forcing out secretions forcefully through the nose. Hence, by this mechanism yoga and naturopathy may be both useful in treating asthma²⁶. Pranayama techniques form an important component of yoga. The types of pranayama generally used are surya bhedana, bhas-trika, and nadi shodhana. The idea is to maintain a slow rhythmic pattern of breathing using both nostrils alternately. This produces a balancing effect on the ANS. Short kumbhak or breath-holding increases O₂ consumption while long kumbhak decreases O₂ consumption¹⁵.

Prolongation of breath holding time with increase in Forced Vital Capacity (FVC), forced vital capacity in first second (FEV1), maximum voluntary ventilation (MW), peak expiratory flow rate (PEFR) and lowered respiratory rate has been reported after six weeks of training in pranayama²⁷. Techniques involving focusing on a single thought resulted in regularity of respiration while in the no thought state there was reduction in the rate and regularity of respiration¹⁸. Savitri type breathing had a similar effect as deep breathing on cardiovascular parameters²⁰. In a study of

patients practicing ha-tha yoga, long term manipulation of breath-ing by practicing slow deep breathing like-ly results in overstretching of pulmonary stretch receptors, chronic manipulation re-sults in vagus blockage, thereby vagal ma-nipulation is decreased. This also leads to a conditioning or learning of a pattern of breathing with ample tidal volume and a slow rate²⁸).

Various respiratory parameters improve after yoga & pranayama. A significant in-crease in FVC, FEV, FEV1, PEER, increase in the vital capacity, tidal volume increase in expiratory, and inspiratory pressures, breath holding time and decrease in the respiratory rate is documented to help symptoms of week-ly attacks, and scores for drug treatment, improved exercise tolerance, faster recovery after exercise, decrease in inhaler use, and improvements in bronchial provocation re-sponse has also been documented^{23, 29, 32}! Pranayama is believed to decrease the anxiety element as well. Since asthma is a psychosomatic and chronic diseases, a psy-chosomatic imbalance with an increased vagal tone is one of its various etiopathogenesis. Yoga therapy may first bring internal awareness, correct autonomic im-balance, control the breathing, improve the immune status, and alter physiological variables. Even one week after yoga ther-apy, improvements in ventilatory functions in asthmatics have been observed. This could be due to reductions in sympathetic reactivity and relaxation of voluntary in-spiratory and expiratory muscles. Both transcendental meditation and Yoga have proven to be effective alternative medicines for controlling symptoms of asthma^{33,34}! Yoga is also valuable in the treatment of COPD³⁵.

Results

The effect of pranayama on various sys-tem like Cardiovascular system, Respiratory system & Nervous system etc have been given in the script in a generalized manner. Specific data are not given since it is a review script taken from various sources.

References :

1. Maharshi Patanjali Krit. Yog Darshan. 49(2):97.
2. Georg Feuerstein. The Yoga Sutra of Patanjali. Inner Traditions. 1989:91.
3. Telles S, Nagarathna R, Nagendra HR. Autonomic changes during "OM" medi-tation. Indian Journal of Physiology and Pharmacology. 1995;39(4):418-20.
4. Umak, Nagendra R, Nagarathna R, Vaidehi S, Seethalakshmi R. The in-tegrated approach of yoga a therapeutic tool for mentally retarded children : a one year controlled study. Journal of mental deficiency research. 1989;33:415-21.
5. Borkar AS, Pednekar JR. Effect of pra-nayam on visual and auditory reaction time. Indian Journal of Physiology and Pharmacology. 2003;47(2):229-30.
6. Ananda Balayogi Bhavnani, Madanmohan, Udupa K. Acute effect of Mukh Bhastrika (A Yogic Bellows type breathing) on re-action time. Indian Journal of Physiology and Pharmacology. 2003;47(3):297-300.
7. Naveen KV, Nagendra HR, Nagarathna R, Telles S. Breathing though a partic-ular nostril improves spatial memory scores without lateraiized effects. Psychological Reports. 1997;81:555-561.
8. Jella SA, Shannahoff-Khalsa DS. The effect of unilateral forced nostril breath-ing on cognitive performance. Internatio-nal Journal of Neuroscience. 1993;73:61-8.
9. Shannahoff-Khalsa D. Lateraiized rhythms of central and autonomic nervous systems. International Journal of Psychophysiology : official journal of the International Or-ganization of Psychophysiology. 1991;11(3): 225-51.
10. Werntz DA, Bickford Rg, Bloom FE, Shannahoff-Khalsa DS. Alternating cer- ebral hemispheric activity and the lat-eralization of autonomic nervous function. Human Neurobiology. 1983;2(1):39-43.
11. Telies S, Nagarathna R, Nagendra HR. Physiological measures of right nostril breathing. Journal of Alternative and Complement Medicine. 1996;2(4):479-84.

* Dr. Hemraj D. Patel

Physical Education

Research Zone India

Vol 7 Issue — (3)

June.— 2019 Page - 126 - 130

ISSN 2319 — 8168

A COMPARITIVE STUDY OF PHYSICAL FITNESS AND ANTHROPOMETRIC MEASUREMENT OF SWIMMING AND GYMNASTICS PLAYERS(NATIONAL) IN GUJARAT STATE

ABSTRACT : The purpose of this study is to compare selected Anthropometric and Physical fitness variables for players selected at state level for swimming and gymnastics. For this study a number of Gujarat state level players of gymnastics and swimming were selected. This test was conducted successfully with the help of instruments of "AAHPERD YOUTH PHYSICAL FITNESS TEST ITEMS". From the scores obtained by "T" test, significance was observed over 0.05 classes. Difference in various components was observed in the anthropometric measurement in the players of swimming and gymnastics.

INTRODUCTION

Gymnastics and swimming sports need a great physique. Keeping in mind above points the different sides of anthropometric measurement like muscular strength & dynamic endurance, muscular strength and endurance, speed and agility, explosive strength of legs, speed of lower extremities and cardio vascular endurance are being compared which is why this study was organised.

SUBJECT

For this study, Gujarat state school games players of swimming and gymnastics (in total

50) were being selected. For this study, various measurement parameters were taken into consideration. For the study of physical capabilities of the selected ones were done with the help of "AAHPERD YOUTH PHYSICAL FITNESS TEST ITEMS" for Anthropometric and Physical fitness variables of players. The instruments used for this test were stop watch, measuring tape, 2"×2"×4 sized wooden log for shuttle run and other various instruments were taken from "Institute of Mahadev Desai Physical Education".

TEST CRITERIA:

AAHPER YOUTH PHYSICAL FITNESS TEST

Sr. No.	TEST -ITEMS	ELEMENTS USED
1.	Pull-Ups	Muscular strength (Dynamic) & Muscular Endurance of arm & shoulders.
2.	Bent-Knee Sit-ups	Muscular strength and Endurance (60 Seconds)
3.	Shuttle Run (10 x 4 Yards)	Speed and Agility (Second)
4.	Standing Broad Jump	Explosive strength of legs (Centimetre)
5.	50 Yards Dash	Speed Of lower Extremities and Explosive strength (second)
6.	1.5 Mile Run-walk	Cardio-Vascular Endurance (minutes and Seconds)

*Sports Officer, ITM Universe, Vadodara Ph.D (Doctor of Philosophy) - Physical Education

ANALYSIS OF DATA

The statistical analysis of data was done by applying 't' test technique.

The AAHPER YOUTH PHYSICAL FITNESS TEST was tested at 0.05 significance level.

SIGNIFICANCE OF DIFFERENCE BETWEEN THE MENS FOR THE GYMNASTICS

AND SWIMMING TEST

(PULL-UPS)

Test item	group	Mean	Mean Difference	Bona fide Deviation	Bona fide mistake	't' ratio
Pull-Ups	gymnastics	17.6	6.68	4.61	1.30	8.68*
	swimming	10.92				

*Significance at 0.05 level of confidence $0.05(48) = 2.011$

Table -1

SIGNIFICANCE OF DIFFERENCE BETWEEN THE MENS FOR THE GYMNASTICS

AND SWIMMING TEST

(BENT-KNEE SIT-UPS)

Test item	group	Mean	Mean Difference	Bona fide Deviation	Bona fide mistake	't' ratio
Bent-Knee Sit-ups	gymnastics	45.24	4.68	6.12	1.70	2.76*
	swimming	40.56				

*Significance at 0.05 level of confidence $0.05(48) = 2.011$

Table -2

SIGNIFICANCE OF DIFFERENCE BETWEEN THE MENS FOR THE GYMNASTICS

AND SWIMMING TEST

(SHUTTLE RUN)

Test item	group	Mean	Mean Difference	Bona fide Deviation	Bona fide mistake	't' ratio
Shuttle Run	gymnastics	10.46	0.17	0.56	0.16	1.05
	swimming	10.30				

*Significance at 0.05 level of confidence $0.05(48) = 2.011$

Table -3

SIGNIFICANCE OF DIFFERENCE BETWEEN THE MENS FOR THE GYMNASTICS

AND SWIMMING TEST

(STANDING BROAD-JUMP)

Test item	group	Mean	Mean Difference	Bona fide Deviation	Bona fide mistake	't' ratio
Standing Broad Jump	gymnastics	1.97	0.1	0.31	0.09	1.12
	swimming	1.87				

*Significance at 0.05 level of confidence $0.05(48) = 2.011$

Table -4

SIGNIFICANCE OF DIFFERENCE BETWEEN THE MENS FOR THE GYMNASTICS

AND SWIMMING TEST

(50 YARDS DASH)

Test item	group	Mean	Mean Difference	Bona fide Deviation	Bona fide mistake	't' ratio
50 Yards Dash	gymnastics	8.81	1.32	0.95	0.27	4.87*
	swimming	7.49				

*Significance at 0.05 level of confidence $0.05(48) = 2.011$

Table -5

**SIGNIFICANCE OF DIFFERENCE BETWEEN THE MENS FOR THE GYMNASTICS AND SWIMMING TEST
(1.5 MILE RAN -WALK)**

Test item	group	Mean	Mean Difference	Bona fide Deviation	Bona fide mistake	't' ratio
1.5 Mile Run-walk	gymnastics	745.64	59.55	57.28	16.20	3.68*
	swimming	686.09				

*Significance at 0.05 level of confidence $0.05(48) = 2.011$

Table -6

**TEST CRITERIA:
ANTHROPOMETRIC MEASUREMENT**

Sr.No.	MOVABLE	COMPARISION (to other)
1	Weight	0.94
2	Height	0.91
3	Sitting height	0.98
4	Length of hand	0.92
5	Length of palm	0.97

ANALYSIS OF DATA

The statistical analysis of data was done by applying 't' test technique.

The hypothesis was tested at 0.05 significance level.

RESULTS:

**SIGNIFICANCE OF DIFFERENCE BETWEEN THE MENS MEASUREMENTS FOR THE GYMNASTICS AND SWIMMING
(WEIGHT)**

Test item	group	Mean	Mean Difference	Bona fide Deviation	Bona fide mistake	't' ratio
Weight	gymnastics	38.92	15.36	10.34	2.92	5.25*
	swimming	54.28				

*Significance at 0.05 level of confidence $0.05(48) = 2.011$

Table -7
**SIGNIFICANCE OF DIFFERENCE BETWEEN THE MENS MEASUREMENTS FOR
 THE GYMNASTICS AND SWIMMING
 (HEIGHT)**

Test item	group	Mean	Mean Difference	Bona fide Deviation	Bona fide mistake	't' ratio
Height	gymnastics	151.24	13.76	12.61	3.57	3.86*
	swimming	165				

*Significance at 0.05 level of confidence $0.05(48) = 2.011$

Table -8
**SIGNIFICANCE OF DIFFERENCE BETWEEN THE MENS MEASUREMENTS FOR
 THE GYMNASTICS AND SWIMMING
 (SITTING HEIGHT)**

Test item	group	Mean	Mean Difference	Bona fide Deviation	Bona fide mistake	't' ratio
Sitting height	gymnastics	38.92	15.36	10.34	2.92	5.25*
	swimming	54.28				

*Significance at 0.05 level of confidence $0.05(48) = 2.011$

Table -9
**SIGNIFICANCE OF DIFFERENCE BETWEEN THE MENS MEASUREMENTS FOR
 THE GYMNASTICS AND SWIMMING
 (LENGTH OF HAND)**

Test item	group	Mean	Mean Difference	Bona fide Deviation	Bona fide mistake	't' ratio
Length of hand	gymnastics	38.92	15.36	10.34	2.92	5.25*
	swimming	54.28				

*Significance at 0.05 level of confidence $0.05(48) = 2.011$

Table -10
**SIGNIFICANCE OF DIFFERENCE BETWEEN THE MENS MEASUREMENTS FOR
 THE GYMNASTICS AND SWIMMING
 (LENGTH OF PALM)**

Test item	group	Mean	Mean Difference	Bona fide Deviation	Bona fide mistake	't' ratio
Length of palm	gymnastics	17.08	0.92	1.68	0.48	1.93*
	swimming	18				

*Significance at 0.05 level of confidence $0.05(48) = 2.011$

DISCUSSION

- Gymnastics player possessed stronger shoulder muscles and level of patience compared to the Swimmers.
- Gymnastics player had stronger abdomen muscles than the swimmers.
- Gymnastics and swimmers both possessed great speed.
- Both of them possessed great explosive strength of legs.
- Gymnastic players were quick enough compared to the swimmers.
- Gymnastics players had better cardio-vascular endurances than the swimmers.
- In weight category the swimming players is more strong as compared to gymnastics players.
- Swimming players are having better height than gymnastic players.
- Swimming players are having better sitting height than gymnastic players.
- Swimming players are having better length of hand than gymnastic players.
- Swimming and Gymnastic players are having almost same palm length the reason behind the same can be the daily scheduled exercise.

REFERENCE:

- **Kansal, Devinder K., Test and Measurement in sports and Physical Education,** New Delhi: D.V.S. Publication, 100 T.K. Nagar, Kalkaji, 1996, P.262
- Johnson, Barry L. and Nelson, Jack K. **Practical Measurement for Evaluation in Physical Education,** Third Edition, Delhi: Surjeet Publication, Kamla Nagar, 1986, P.443:

* ANKIT D. SOLANKI

“ગ્રામ્ય અને શહેરી શાળાના બેલાડીઓના બાસ્કેટબોલ રમતના કૌશલ્ય ડ્રીબલીંગનો અભ્યાસ”

આ સંશોધન અભ્યાસનો હેતુ “ગ્રામ્ય અને શહેરી શાળાના બેલાડીઓના બાસ્કેટબોલ રમતના કૌશલ્ય વોલ પાસ અભ્યાસ” કરવાનો હતો. આ સંશોધન અભ્યાસમાં બાસ્કેટબોલ રમતના બેલાડીઓ પૂરતો મર્યાદિત હતો. આ સંશોધન અભ્યાસમાં બાસ્કેટબોલ રમતના બેલાડી ભાઈઓ પૂરતો મર્યાદિત હતો. આ સંશોધન અભ્યાસમાં ૧૭ થી ૧૮ વર્ષની વય જૂથ ધરાવતા ભાઈઓ પૂરતો મર્યાદિત હતો. આ સંશોધન અભ્યાસમાં ગ્રામ્યની એ. જે. હાઈસ્કુલ, વસોના ૨૫ બાસ્કેટબોલ બેલાડી ભાઈઓ અને શહેરની સેંટ મેરી હાઈસ્કુલના નડીયાદના ૨૫ બાસ્કેટબોલ રમતના બેલાડી ભાઈઓ એમ કુલ ૫૦ બેલાડી ભાઈઓ પસંદ કરવામાં આવ્યા હતા. માપનના ધોરણ માટે બાસ્કેટબોલ રમત કૌશલ્ય ડ્રીબલીંગ કસોટીને આહપર્ડ બાસ્કેટબોલ કૌશલ્ય કસોટી દ્વારા માપન કરી ૦.૦૫ કલાએ ‘’ ટેસ્ટ લાગુ પાડવામાં આવ્યો હતો જેનું પરિણામ આ પ્રમાણે જોવા મળ્યું હતું. ગ્રામ્ય અને શહેરી બેલાડીઓની બાસ્કેટબોલની ડ્રીબલીંગ કસોટીમાં સાર્થક તફાવત જોવા મળ્યો હતો. જેમાં ગ્રામ્ય બેલાડીઓ કરતાં શહેરી બેલાડીઓ બાસ્કેટબોલની ડ્રીબલીંગ કસોટીમાં ચઢિયાતા જોવા મળ્યા હતા.

પ્રસ્તાવના:

રમત કોઈપણ હોય પરંતુ તે રમતનાં કૌશલ્ય અંગેની જાણકારી અને તેમાં પારંગતતા કેળવવી એ પ્રત્યેક બેલાડી માટે જરૂરી બને છે. આ વસ્તુ એટલા માટે જરૂરી છે કે બેલાડી શારીરિક રીતે અત્યંત સમર્થ હોય પરંતુ તે જ રમત સાથે સંકળાયેલો છે તે રમતનાં કૌશલ્યોનું ઊંડાણપૂર્વક જ્ઞાન તથા કુશળતાનો અભાવ હોય તો તે બેલાડી ગમે તેટલો શારીરિક રીતે યોગ્ય કે સક્ષમ હોવા છતાં પણ રમતનાં મેદાન ઉપર પુરેપૂરો સફળ થઈ નહીં શકે. વોલીબોલ રમતનાં બેલાડીઓને પણ આ વાત સ્પર્શે છે તે એટલા માટે કે આ રમતમાં સર્વિસ, બ્લોકિંગ, સ્પાઈકિંગ, પાસિંગ ઉપરાંત બીજા કેટલાક કૌશલ્યોને હસ્તગત કરવાની બેલાડીનાં પ્રદર્શન અને એમની શૈલીમાં ખૂબ જ સારા પરિણામ મેળવી શકાય છે. તેથી આ રમતનાં બેલાડીઓએ કૌશલ્યોની યોગ્યતા કાયમ બનાવી રાખવી જરૂરી બને છે.

બાસ્કેટબોલ શૂટીંગના કૌશલ્ય માટે બેલાડીને તેના હાથમાં સતત બોલ મળતો રહે તેવી વ્યવસ્થા કરીને એક મિનિટમાં ૩૦ કરતા વધુ વખત શૂટિંગ કરે તેવા પ્રકારનું આયોજન કરવામાં આવે છે. હોકી અથવા ફૂટબોલમાં ગોલકીપર ગોલ બચાવી તૈયાર થાય તે પહેલા જ બીજા ખૂણા પરથી શૂટ થયેલો બોલ મળે તેવું આયોજન કરવામાં આવે છે. હોકી અને ફૂટબોલમાં ગોલ કીપર તરફ સતત ૩૦ થી ૪૦ વખત જુદા-જુદા ખૂણાઓ પરથી દડાને મોકલવામાં આવે છે. વોલીબોલમાં અપર હેન્ડ અને અન્ડર હેન્ડ પાસ બેલાડી સતત ૨૦૦ કરતાં વધુ વખત દડાને જમીન પર પડ્યા વગર કરવાનું કહેવામાં

માપનના ધોરણો:

ક્રમ	ચલાયમાનો		કસોટી	માપન
1	બાસ્કેટબોલ રમત કૌશલ્ય	ડ્રીબલીંગ	આહપર્ડ બાસ્કેટબોલ કૌશલ્ય કસોટી	ગુણાંકન

આવે છે. આ પણ એક પ્રકારની પ્રેસર ટ્રેનિંગ ગણાય છે.

રમત કૌશલ્ય તાલીમમાં રાહબરે સ્પર્ધા અથવા મેચ દરમ્યાન કયા બેલાડીમાં કયા કૌશલ્યની ઊણપ કે તેની જાણકારી પ્રાપ્ત કરે છે. દા.ત. બાસ્કેટબોલમાં મેચ દરમ્યાન એક બેલાડી બધી જ મુક્ત ફેંકમાં નિષ્ફળ જાય છે. જેનાથી ટીમને ૮ ગણુ નુકશાન થાય છે. બીજા બેલાડીને જમ્પ શોટમાં ૪૦ ટકા સફળતા મળે છે જ્યારે ૬૦ ટકા નિષ્ફળતા મળે છે. આવા બેલાડીઓને વ્યક્તિગત રીતે મુક્ત ટ્રેક તથા જમ્પ શોટનો સતત મહાવરો આપવામાં આવે છે જેના થકી તે બેલાડીઓ ત્યાર પછીની મેચમાં સારો દેખાવ કરી ટીમના કુલ ગુણમાં વધારો કરી શકે.

અભ્યાસનો હેતુ:

આ સંશોધન અભ્યાસનો હેતુ “ગ્રામ્ય અને શહેરી શાળાના બેલાડીઓના બાસ્કેટબોલ રમતના કૌશલ્ય ડ્રીબલીંગનો અભ્યાસ” કરવાનો હતો.

વિષયપાત્રોની પસંદગી:

આ સંશોધન અભ્યાસમાં બાસ્કેટબોલ રમતના બેલાડીઓ પૂરતો મર્યાદિત હતો. આ સંશોધન અભ્યાસમાં બાસ્કેટબોલ રમતના બેલાડી ભાઈઓ પૂરતો મર્યાદિત હતો. આ સંશોધન અભ્યાસમાં ૧૭ થી ૧૮ વર્ષની વય જૂથ ધરાવતા ભાઈઓ પૂરતો મર્યાદિત હતો. આ સંશોધન અભ્યાસમાં ગ્રામ્યની એ. જે. હાઈસ્કુલ, વસોના ૨૫ બાસ્કેટબોલ બેલાડી ભાઈઓ અને શહેરની સેંટ મેરી હાઈસ્કુલના નડીયાદના ૨૫ બાસ્કેટબોલ રમતના બેલાડી ભાઈઓ એમ કુલ ૫૦ બેલાડી ભાઈઓ પસંદ કરવામાં આવ્યા હતા.

આંકડાકીય પ્રક્રિયા:

ગ્રામ્ય અને શહેરી શાળાના ખેલાડીઓના બાસ્કેટબોલ કૌશલ્યોનો અભ્યાસ જાણવા માટે ‘t’ ટેસ્ટ લાગુ પાડવામાં આવ્યો હતો અભ્યાસના પરિણામો:

સારણી-૧

ગ્રામ્ય અને શહેરી શાળાના ખેલાડીઓના બાસ્કેટબોલની ડ્રીબલીંગ કસોટીનો મધ્યક, પ્રમાણિત વિચલન, મધ્યક તફાવત અને ‘t’ રેશિયો દર્શાવતી સારણી

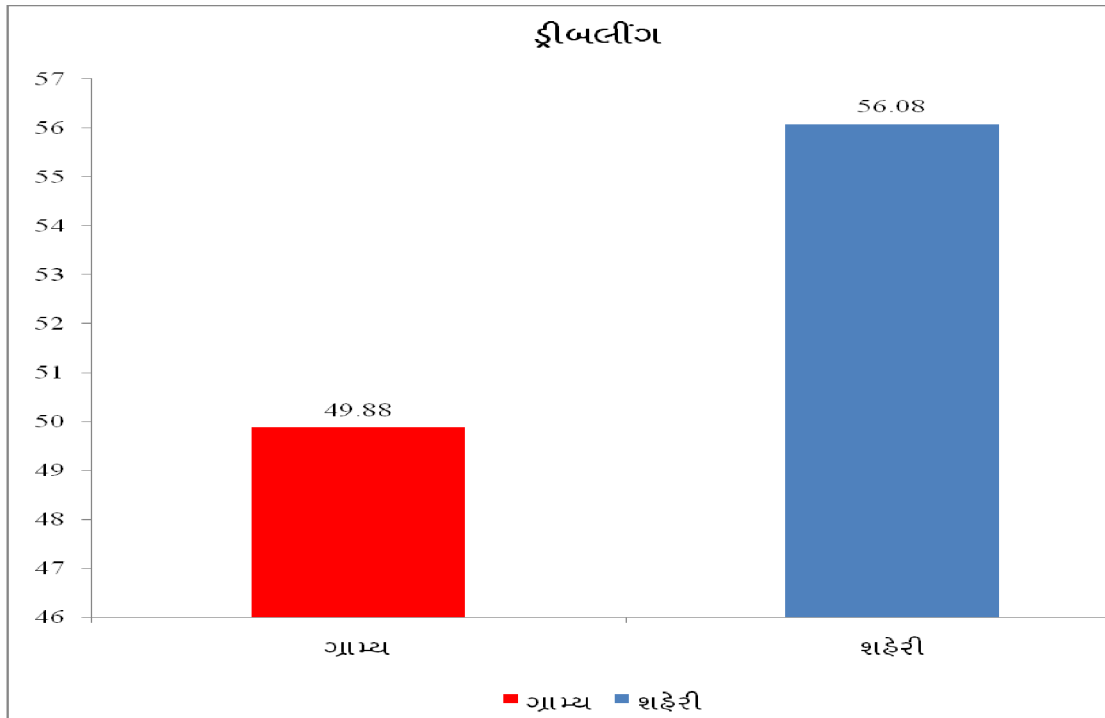
જૂથ	મધ્યક	સંખ્યા	પ્રમાણિત વિચલન	મધ્યક તફાવત	‘t’ રેશિયો
ગ્રામ્ય	49.88	25	9.171	6.2	2.788*
શહેરી	56.08	25	6.284		

★ સાર્થકતાનું ધોરણ ૦.૦૫ કક્ષાએ ‘t’ ૦.૦૫ (૪૮) = ૨.૦૧૦

સારણી-૨માં જોઈ શકાય છે કે ડ્રીબલીંગ કસોટીમાં ગ્રામ્ય ખેલાડી ભાઈઓનો મધ્યક ૪૯.૮૮ અને શહેરી ખેલાડી ભાઈઓનો મધ્યક ૫૬.૦૮ જોવા મળ્યો હતો. ગ્રામ્ય ખેલાડી ભાઈઓનું પ્રમાણિત વિચલન ૯.૧૭૧ અને ગ્રામ્ય ખેલાડી ભાઈઓનું પ્રમાણિત ૬.૨૮૪ જોવા મળ્યું હતું. જેનો મધ્યક તફાવત ૬.૨ જોવા મળ્યો હતો. જેનો ‘t’ રેશિયો ૨.૭૮૮ જોવા મળ્યો હતો. જે ૦.૦૫ કક્ષાએ જોતાં સાર્થક તફાવત જોવા મળ્યો હતો.

આલેખ-૧

ગ્રામ્ય અને શહેરી શાળાના ખેલાડીઓના બાસ્કેટબોલની ડ્રીબલીંગ કસોટીના મધ્યકો દર્શાવતો આલેખ

તારણો

- ગ્રામ્ય અને શહેરી ખેલાડીઓની બાસ્કેટબોલની ડ્રીબલીંગ કસોટીમાં સાર્થક તફાવત જોવા મળ્યો હતો. જેમાં ગ્રામ્ય ખેલાડીઓ કરતાં શહેરી ખેલાડીઓ બાસ્કેટબોલની ડ્રીબલીંગ કસોટીમાં ચઢિયાતા જોવા મળ્યા હતા.

સંદર્ભગ્રંથ:

- પટેલ, હર્ષદભાઈ આઈ., રમતવિજ્ઞાન, અમદાવાદ: ક્રિષ્ના ગ્રાફિક્સ, ૧૯૯૬.
- વર્મા, પ્રકાશ જે., એ ટેક્ષબુક ઓન સ્પોર્ટ્સ સ્ટેટેસ્ટીક્સ, ગ્વાલિયર: વિનસ પબ્લિકેશન, ૨૦૦૦.
- સરવૈયા, જી. ટી. અને અન્ય, યોગ, સ્વાસ્થ્ય અને શારીરિક શિક્ષણ, ગાંધીનગર: ગુજરાત રાજ્ય પાઠ્યપુસ્તક મંડળ, ૨૦૦૫.

Physical Education

Research Zone India

Vol 7

Issue — (3)

June.— 2019 Page - 133 - 135

ISSN 2319 — 8168

* Dr.Chaudhari Vasnu J **Dr. Gitaben Patel

યોગાસન અને સંઘવ્યાયામની તાલીમ દ્વારા ગતિસુમેળ પર થતી અસરોનો અભ્યાસ

ABSTRACT : આ સંશોધનનો હેતુ પ્રાયોગિક તાલીમ જૂથ પર યોગાસન અને સંઘવ્યાયામ દ્વારા ગતિસુમેળ પર થતી અસરો ચકાસવાનો હતો. આ સંશોધન અભ્યાસ માટે એવરગ્રીન પબ્લીક સ્કૂલના કુલ ૬૦ વિષયપાત્રો પસંદગી કરી જેમાં યોગાસન જૂથ ૨૦, સંઘવ્યાયામ જૂથ ૨૦ અને નિયંત્રિત જૂથના ૨૦ વિદ્યાર્થીઓને વિષયપાત્રો તરીકે પસંદ કરી આંખ-હાથ અને આંખ-પગ ગતિસુમેળને માપનના ધોરણ તરીકે પસંદ કરવામાં આવી હતી. જેમાં આંકડાઓનું એકત્રીકરણ કરી બંને જૂથોના પ્રાપ્તિ પર 'F' (ANCOVA) ટેસ્ટ લાગુ પાડી ૦.૦૫ કક્ષાએ સાર્થકતા પ્રાયોગિક તાલીમ જૂથની ગતિસુમેળ નિયંત્રિત જૂથ કરતા વધુ સાર્થક સાબિત થઈ હતી.

યોગ શબ્દનો સાધારણ અર્થ 'જોડવું' એવો થાય. આ શબ્દની ઉત્પત્તિ 'યુજ્' ધાતુમાંથી થઈ છે. કોઈ ઊંધે માથે લટકે તો આપણે કે તે યોગી છે, પરંતુ ખરેખર તેવું નથી. ઊંધે માથે તો ચામાચીડિયું પણ આખો દિવસ આખું જીવન લટકી રહે છે; પરંતુ તેને આપણે યોગી કહેતા નથી. આગ પર ચાલે કે પાણી ઉપર ચાલે તે યોગી કહેવાય. તે સમજણ પણ ખોટી છે. શ્રીરામકૃષ્ણદેવ આ સંબંધી ખરો વિનોદ કરતા. તેમની પાસે આવો એક યોગી આવેલો. તેણે કહ્યું, 'મેં બાર વર્ષ સાધના કરી છે; હું પાણી ઉપર ચાલીને આવ્યો છું' પરંતુ આ સાંભળી શ્રીરામકૃષ્ણદેવે કપાળ ઠોકેલું: 'અરે અમે એક પૈસો આપીએ તો ગંગા પાર જઈને પાછા આવીએ છીએ; હોડીવાળાને બે પૈસામાં થાય તેને માટે તમે બાર વર્ષ બગાડ્યાં?'

આમ યોગ એટલે ભૂખ્યા રહેવું કે બહુ ખાવું, ઊંઘવું જ નહીં કે બહુ ઊંઘવું, બોલવું જ નહીં કે બસ બોલ્યા જ કરવું; આવી અસંતુલિતતાને યોગ ન કહેવાય. ગીતા આને માટે 'યુક્ત' શબ્દનો માપનના ધોરણો

પ્રયોગ કરે છે. યુક્તાહાર... વિહારશ્ચ... આહાર અને વિહારમાં સંતુલન હોવું જોઈએ. માટે જ કહેવામાં આવ્યું કે 'સમત્વં યોગ ઉચ્યતે' — જીવનવ્યવહારનું સંતુલન એટલે યોગ .

અભ્યાસનો હેતુ

આ સંશોધન યોગાસન અને સંઘવ્યાયામની તાલીમ દ્વારા ગતિસુમેળ પર થતી અસરો ચકાસવાનો હતો.

વિષયપાત્રોની પસંદગી

આસંશોધન અભ્યાસ માટે સાબરકાંઠા જિલ્લાના ઈડર તાલુકાની એવરગ્રીન પબ્લિક સ્કૂલ, પાનોલના વિદ્યાર્થીભાઈઓને વિષય પાત્રો તરીકે પસંદ કરવામાં આવ્યા હતા. આ સંશોધન અભ્યાસમાં કુલ ૬૦ વિદ્યાર્થીઓને યદ્યપ્ત પદ્ધતિથી વિષય પાત્રો તરીકે પસંદ કરવામાં આવ્યા હતા. આસંશોધન અભ્યાસમાં ૧૦ થી ૧૭ વર્ષની વય જૂથના ભાઈઓને વિષય પાત્રો તરીકે પસંદ કરવામાં આવ્યા હતા.

ક્રમ	ચલાયમાન	કસોટી	માપન
1	ગતિસુમેળ	આંખ-હાથ ગતિસુમેળ	સેકન્ડ

અભ્યાસની યોજના

આ અભ્યાસની યોજના માટે પ્રિઅને પોસ્ટ ટેસ્ટની રેન્ડમાઈઝ શ્રુપ ડિઝાઈન રાખવામાં આવી હતી. જેમાં બે પ્રાયોગિક જૂથ અને એક નિયંત્રિત જૂથ રાખવામાં આવ્યું હતું. દરેક ગ્રુપમાં ૨૦ વિષય પાત્રોની પસંદગી કરવામાં આવ્યા હતા. જે બે પ્રાયોગિક જૂથો (યોગાસન અને સંઘ વ્યાયામ)માં તાલીમ આપવામાં આવશે અને નિયંત્રિત જૂથને તાલીમથી મુક્ત રાખવામાં આવ્યું હતું.

જૂથ-અયોગાસન તાલીમ	O1	T	O2
જૂથ-અસંઘવ્યાયામ તાલીમ	O3	T	O4

જૂથ-કનિયંત્રિત જૂથ

O5

O6

ઉપરોક્ત સમીક્ષા Oને ઓબ્ઝર્વેશન અને નૂને ટ્રીટમેન્ટ તરીકે ધ્યાનમાં લેવામાં આવ્યા હતા.

આંકડાકીય પ્રક્રિયા

બે પ્રાયોગિક જૂથો અને એક નિયંત્રિત જૂથની પ્રાપ્ત કરેલ માહિતી પર એકમાર્ગીય વિચરણ સહવિચરણ પૃથક્કરણ (One Way ANCOVA) લાગુ પાડી મધ્યકો વચ્ચેના તફાવતને LSD કસોટી દ્વારા ૦.૦૫ કક્ષાએ સાર્થકતા ચકાસવામાં આવી હતી .

* Prant Yuva Vikas Adhikari- Surat Gramy

* એસોસીયેટ પ્રોફેસર શારિરિક શિક્ષણ અને રમત વિજ્ઞાન વિદ્યાશાળા, સાદરા.

સારણી- 1 આંખ-હાથ ગતિ સુમેળ દેખાવના બે પ્રાયોગિક અને એક નિયંત્રિત જૂથનું વિચરણસહ વિચરણ પૃથક્કરણદર્શાવતી સારણી

કસોટી	જૂથ			વિચરણસહવિચરણપૃથક્કરણ			
	યોગાસન	સંઘવ્યાયામ	નિયંત્રિત	વર્ગોનોસરવાળો		મધ્યકોના વર્ગોનો સરવાળો	<i>F</i>
પૂર્વકસોટીમધ્યક	26.050	26.02	26.025	A	0.010	2	0.005
				W	89.338	57	1.567
અંતિમકસોટીમધ્યક	23.721	23.407	26.14	A	89.394	2	44.697
				W	100.757	57	1.767
સુધારેલમધ્યક	23.714	23.412	26.142	A	89.610	2	44.805
				W	86.848	56	1.550

***સાર્થકતાનુંધોરણ 0.05 કક્ષાએ $F' = 0.05 (2,57) = 3.159$ & $(2,56) = 3.162$**

ઉપરોક્ત સારણી - ૩માં પૂર્વ કસોટી અને અંતિમ કસોટી ના મધ્યકો અને સહ વિચરણ પૃથક્કરણ '*F*' રેશિયાની બધીજ આંકડાકીય માહિતી દર્શાવેલ છે. તે પ્રમાણે આંખ-હાથ ગતિ સુમેળ દેખાવના પૂર્વ કસોટીના મધ્યકો (યોગાસન જૂથ = ૨૬.૦૫૦, સંઘવ્યાયામ જૂથ = ૨૬.૦૨, નિયંત્રિત જૂથ = ૨૬.૦૨૫) નો '*F*' રેશિયો ૦.૦૦૩ જેવા મળેલ હતો. જેને ટેબલ વેલ્યુ સાથે સરખાવતા (૩.૧૫૮) ૦.૦૫ કક્ષાએ સાર્થક થયે લોજોવા મળેલ ન હતો. જેથી પ્રાયોગિક જૂથ અને નિયંત્રિત જૂથમાં વિષય પાત્રોનું વિભાજન સફળ રહ્યું.

ત્રણેય જૂથની અંતિમ કસોટીના મધ્યકો (યોગાસન જૂથ = ૨૩.૭૨૧, સંઘવ્યાયામ જૂથ = ૨૩.૪૦૭, નિયંત્રિત જૂથ = ૨૬.૧૪) નો '*F*' રેશિયો ૨૫.૨૮૫ જેવા મળેલ હતો. જેને ટેબલ વેલ્યુ સાથે સરખાવતા (૩.૧૫૮) ૦.૦૫ કક્ષા એ સાર્થક

કથયેલો જેવા મળેલ હતો. તેથી આપવામાં આવેલ તાલીમથી વિષય પાત્રોના દેખાવમાં સાર્થક કક્ષાએ સુધારો થયેલ સાબિત થાય છે. ઉપરાંત સુધારેલા મધ્યકો (યોગાસન જૂથ = ૨૩.૭૧૪, સંઘવ્યાયામ જૂથ = ૨૩.૪૧૨, નિયંત્રિત જૂથ = ૨૬.૧૪૨) નો '*F*' રેશિયો ૨૮.૮૮૦ જેવા મળેલ હતો. જેને ટેબલ વેલ્યુ સાથે સરખાવતા (૩.૧૬૨) ૦.૦૫ કક્ષાએ સાર્થક કથયેલો જેવા મળેલ હતો. 'હ' રેશિયો દ્વારા સુધારેલ મધ્યકો વચ્ચે જેવા મળેલ ત્રણેય જૂથોનો તફાવત સાર્થક થાય છે. સુધારેલ અંતિમ મધ્યકોની વચ્ચેના તફાવતોની સાર્થકતા જેવા માટેયો ગાસન અને સંઘ વ્યાયામ જૂથમાં કયા જૂથને પ્રાયોગિકમા વજત વધુ અસરકારક રહી છે તે તપાસવા માટે સુધારેલા મધ્યકો વચ્ચેના ક્રાંતિક તફાવતની સાથે સાર્થકતા તપાસવામાં આવી હતી. જેસારણી - ૪માં દર્શાવેલ છે.

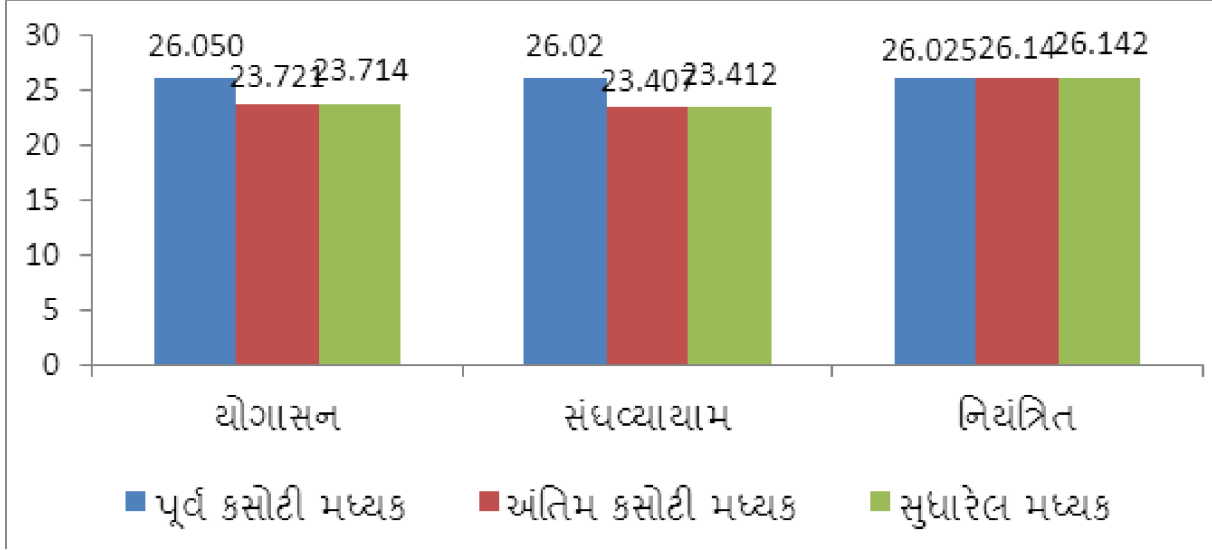
સારણી-૨ આંખ-હાથ ગતિ સુમેળ કસોટી દેખાવના બે પ્રાયોગિક અને એક નિયંત્રિત જૂથના મધ્યકો વચ્ચેનો ક્રાંતિક તફાવત દર્શાવતી સારણી

મધ્યક			મધ્યકતફાવત	ક્રાંતિકતફાવત
યોગાસન	સંઘવ્યાયામ	નિયંત્રિત		
23.714	23.412		0.301	0.787
23.714		26.142	2.428*	
	23.412	26.142	2.730*	

***સાર્થકતાનુંધોરણ 0.05 કક્ષાએ**

ઉપરોક્તસારણી - ૪માં આંખ- હાથ ગતિ સુમેળ દેખાવના બે પ્રાયોગિક જૂથ અને એક નિયંત્રિત જૂથની જોડના સુધારેલા મધ્યકો વચ્ચેનો તફાવત સ્પષ્ટ રીતે જોઈ શકાય છે. ઉપરોક્ત સારણીમાં દર્શાવેલ મધ્યક તફાવતની દર્શાવેલ માહિતી યોગાસન અને સંઘ વ્યાયામ, યોગાસન અનેનિયંત્રિત, સંઘ વ્યાયામ અને નિયંત્રિત જૂથોની વચ્ચેનો તફાવત દર્શાવે છે. જેને ક્રાંતિક તફાવત સાથે સરખાવતા આપવામાં આવેલ તાલીમથી ક્યાં જૂથ માંકેટલા

પ્રમાણમાં (ક્રમાનુસાર) સુધારો થયો છે તેસમજ વુંસરળ બને છે. સૌથી વધારે મધ્યક તફાવત (૨.૭૩૦) સંઘવ્યાયામ અને નિયંત્રિતમાં જેવા મળ્યો હતો. ત્યારબાદ યોગાસન અને નિયંત્રિત જૂથનો મધ્યક તફાવત (૨.૪૨૮) જેવા મળ્યો હતો. બંને પ્રાયોગિક જૂથો વચ્ચે પ્રાયોગિક માવજતની સાર્થક અસર જેવા મળેલ ન હતી. પરંતુ નિયંત્રિત જૂથની તુલનામાં બંને પ્રાયોગિક જૂથ પર પ્રાયોગિકમાવજતની અસર જેવા મળી હતી.

આલેખ-૧ આંખ - હાથ ગતિ સુમેળ કસોટી દેખાવના બે પ્રાયોગિક અને એક નિયંત્રિત જૂથના મધ્યકો દર્શાવતો આલેખ

સારાંશ યોગાસન જૂથ અને સંઘવ્યાયામ જૂથની ગતિ સુમેળ નિયંત્રિત જૂથ કરતા વધુ સાર્યક જોવા મળી હતી.

સંદર્ભ ગ્રંથ

સ્વામીઅધ્યાત્માનંદ, યોગઅનેઆરોગ્ય, બીજી આવૃત્તિ;

અમદાવાદ: અમરભાઈ ઠાકોરલાલ શાહ ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, રતન પોળનાકા સામે, ગાંધીમાર્ગ, ૨૦૧૧.

વર્મા, પ્રકાશજે., એટેક્ષબુક ઓન સ્પોર્ટ્સ સ્ટેટેસ્ટીક્સ, ગ્વાલિયર:

વિનસ પબ્લિકેશન, ૨૦૦૦.

* Mayurdhawjsinh Jadeja

Physical Education

Research Zone India

Vol 7 Issue — (3)

June.— 2019 Page - 136 - 139

ISSN 2319 — 8168

ખો-ખો અને કબડ્ડીના આંતર કોલેજ કક્ષાએ પસંદ થયેલા ખેલાડીઓની ઝડપ, ચપળતા અને

નમનીયતા જેવા પાસાઓના તુલનાત્મક અભ્યાસ

પ્રસ્તાવના: આજે વિજ્ઞાનની વિસ્તરેલી ક્ષિતિજો અને આધુનિક ટેકનોલોજીના વિકાસથી આજનાં લોકો એકદમ સરળ, બેઠાડું અને આળસું જીવન જીવતા થઈ ગયા છે. માણસનું રોજિંદું કાર્ય તેને કુદરતી શારીરિક યોગ્યતા બક્ષવામાં ફાળો આપે છે ત્યારે શારીરિક શિક્ષણ અને રમત-ગમતનું મહત્વ વધી જાય છે. અન્ય રમતોમાં થયેલા સંશોધનોનો ઉપયોગ કરી પોતાના રસની રમતોમાં થયેલા સંશોધનોનો ઉપયોગ કરીને રમતોનો વિકાસ કરી શકાય છે. આજે કોમ્પ્યુટર, ઈન્ટરનેટ જેવા દૃશ્યશ્રાવ્ય સાધનોનો સંશોધનમાં ઉપયોગના કારણે સમાજમાં અસરકારક શિક્ષણ આપી શકાય તેવા ઘણા સંશોધનો થઈ રહ્યા છે.

આજે શારીરિક યોગ્યતા એ સમગ્ર સુયોગ્યતાનો એક ભાગ છે. સમગ્ર સુયોગ્યતામાં શારીરિક યોગ્યતા, સામાજિક યોગ્યતા અને નીતિમત્તા યોગ્યતાનો સમાવેશ થાય છે. આપણે માનીએ છીએ કે જે વ્યક્તિમાં શારીરિક યોગ્યતા વધારે હોય તે વધારે કામ કરવા માટે શક્તિશાળી હોય છે. આથી રશિયન પંડિત પોવેલ એલેક્ઝાન્દ્રોવે વિધાન કર્યું છે કે, “પહેલી રમત અને પછી વિજ્ઞાન” (ફૈજિં જીં કહલ્લં રીહ જહૈંહજી) આજના યંત્રયુગમાં જો વ્યાયામ પ્રવૃત્તિને દેશવટો દેવાય તો પ્રજાસ્વાસ્થ્ય કથળે જ, શરીર સ્વાસ્થ્ય કથળતા, વિચાર સ્વાસ્થ્ય, નીતિમત્તા, જીવનદૃષ્ટિ, ભાવિ પ્રજાનું ઘડતર આ તમામ ધોરણો નીચે ઉતરે અને પ્રજાજનોના વ્યક્તિત્વ વિકાસમાં ગંભીર અવરોધો અનુભવાય. આથી સોવિયેટ શાળાઓમાં શારીરિક કેળવણી એ એક ફરજિયાત વિષય છે.

આજે આરોગ્ય અને તંદુરસ્તીનાં કાર્યક્રમો શાળાથી જ શરૂ થાય તેના પર વધારે ભાર મૂકવો જોઈએ કેમ કે, પ્રથમ કક્ષરતની અને બીજી રોજિંદી આદતો જીવનના શરૂઆતના વર્ષોમાં જ શરૂ થાય છે. દુર્ભાગ્યે હાલમાં કરેલા રાષ્ટ્રીય અને રાજ્ય કક્ષાના અભ્યાસો પરથી આ ખ્યાલ મળે છે કે આજની શાળાઓમાં જતાં યુવાનોની તંદુરસ્તીનું ધોરણ વધતું જાય છે. મોટાભાગનાં છોકરાઓનું ધ્યાન શારીરિક પ્રવૃત્તિઓમાં નહિવત્ હોય છે એવું જાણવા મળ્યું છે કે તરુણાવસ્થામાં અને બાળપણમાં આજસ વધતી જાય છે. જેના કારણે વર્તણૂક અન આદતોમાં પણ ફરક દેખાય છે. પ્રજામાં જાગૃતિ ફેલાવવા શારીરિક શિક્ષણના વિશાળ કાર્યક્રમ યોજવા જોઈએ. જેથી પ્રજામાં તંદુરસ્તી માટે જાગૃતિ તો આવે જ પણ સાથે સાથે રાષ્ટ્રીય એકતા પણ ઉભી થઈ શકે.

આથી જ રમતોમાં ઉચ્ચ કક્ષાનું કૌશલ્ય, ઉચ્ચ કક્ષાની ઝડપ કક્ષાનું સ્નાયુ કૌવત હોય તો જ ખેલાડી અન્ય શારીરિક બાબતો પૈકી ઉચ્ચ કક્ષાની ગત્યાત્મક હોવી આવશ્યક ગણાય. જેમ કે વોલીબોલ, હેન્ડબોલ, બાસ્કેટબોલ, હોકી કે ખેલકૂદ જેવી રમતોમાં ગત્યાત્મક યોગ્યતાના પાસા વિના સફળતા પ્રાપ્ત થઈ શકે નહીં. તેથી રમતોમાં ઝડપ, ચપળતા, સ્નાયુ સહનશક્તિ,

પગની ઉછાળશક્તિ હોવી જરૂરી છે. કારણ કે ઝડપી દોડમાં પગની ઝડપી ગતિ માટે સ્નાયુશક્તિ જરૂરી છે. ચપળતાપૂર્વક કાર્યમાં ઝડપ સુમેળપૂર્વક કરી શકે છે. આથી ઓછી નમનીયતાવાળો ખેલાડી વધારે શક્તિ ખર્ચવા છતાં જરૂરી કૌશલ્ય અનુકૂળ ભાગ્યે જ મેળવી શકે છે. જ્યારે વધારે નમનીયતાવાળો ખેલાડી કૌશલ્યની કામગીરીમાં ઓછી શક્તિ ખર્ચે છે. તેથી અસરકારક ક્રિયા માટે ઝડપ અને બળ બંનેનું સંયોજન હોવું જોઈએ.

અભ્યાસનો હેતુ:

આ અભ્યાસનો હેતુ ખો-ખો અને કબડ્ડી રમતના ખેલાડીઓની ૫૦ વાર ઝડપી દોડ, ચપળતા અને નમનીયતા જેવા પાસાઓની તુલના કરવાનો હતો.

વિષયપાત્રોની પસંદગી:

આ અધ્યયનમાં ગ્લોરીયસ કોલેજ ઓફ કમ્પ્યુટર સાયન્સના ખો-ખો અને કબડ્ડી રમતના જૂથના ૧૨-૧૨ ખેલાડીઓ વિષયપાત્રો તરીકે પસંદગી કરવામાં આવી હતી. જેઓની ઉંમર શાળાના પત્રક નોંધ પ્રમાણે ૧૮ થી ૨૨ વર્ષની હતી.

માપનના ધોરણો અને કસોટીનો વહીવટ:

આ અભ્યાસમાં ખો-ખો અને કબડ્ડી રમત જૂથનાં ખેલાડીઓની ઝડપ, ચપળતાના માપન માટે એ.એ.એચ.પી.ઈ.આર.ડી. ફિટનેશ કસોટી અને નમનીયતાના માપન માટે વેલ્સ અને ડીલોનની પદ્ધતિ મુજબ કસોટી લેવામાં આવી હતી.

કસોટીની વહીવટ શરૂ કર્યો તે અગાઉ નમૂનાઓને કસોટીઓની પ્રવૃત્તિઓથી પરિચિત કરવામાં આવ્યા. જેથી તેઓ પોતાની ઉત્તમ કામગીરી આપી શકે. કસોટી લેવાની શરૂઆત કરી તે પહેલાં નમૂનાઓને ઈજાઓમાંથી ઉગારવા માટે પોતાની રીતે ઉષ્માપ્રેરક કક્ષરતો કરવાની છૂટ આપવામાં આવી હતી. આ કસોટીનું સંચાલન સંશોધક પોતે જ કર્યું હતું. ખો-ખો અને કબડ્ડી રમત જૂથની પ્રવૃત્તિ જેવી કે ૫૦ વાર ઝડપી દોડ, ચપળતા અને નમનીયતાના કાયા પ્રાપ્તિકોમાં પ્રમાણભૂત પ્રાપ્તિકોમાં પરિવર્તન કરવામાં આવ્યા હતા. પ્રવૃત્તિમાં પ્રમાણભૂત પ્રાપ્તિકોનો સરવાળો કરીને સમન્વિત પ્રાપ્તિકો મેળવવામાં આવ્યા હતા.

*પ્રોફેસર-ગ્લોરીયસ કોલેજ ઓફ કમ્પ્યુટર સાયન્સ, રાજકોટ. ગુજરાત

આંકડાકીય પ્રક્રિયા:

ખો-ખો અને કબડ્ડી જૂથના મધ્યકનાં તફાવતને ચકાસવા માટે ‘’ રેશિયો લાગુ પાડવામાં આવ્યો હતો. આ અભ્યાસનું પરિણામ શોધવા માટે ઝડપ, ચપળતા અને નમનીયતા જેવા પાસાઓના

માપન માટે કસોટી દ્વારા મધ્યકો વચ્ચેના તફાવતોની સાર્થકતા જોવા માટે સાર્થકતાનું ધોરણ ૦.૦૫ની કક્ષાએ લેવામાં આવેલ હતું. જે મારા મત મુજબ આ અભ્યાસનું પરિણામ જાણવા માટે યોગ્ય અને પૂરતું હતું.

અભ્યાસના પરિણામો:**સારણી - 1**

50 વાર ઝડપી દોડની કસોટીની પ્રવૃત્તિઓનો જૂથ મધ્યક
મધ્યક તફાવત અને ટી-પ્રમાણ

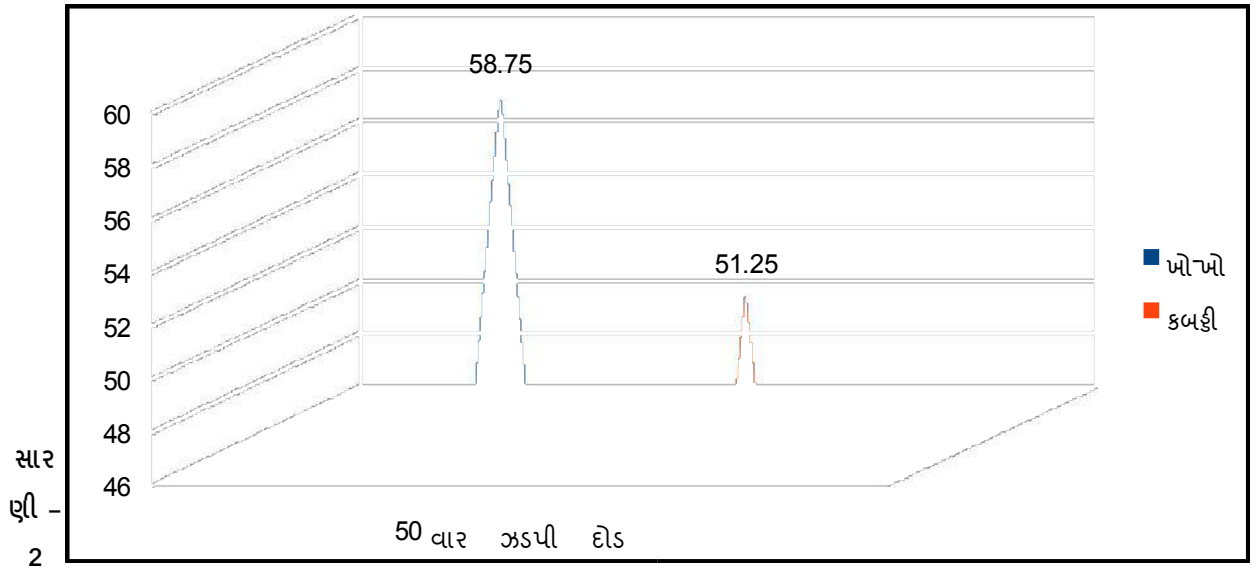
ક્રમ	પ્રવૃત્તિ	જૂથ	મધ્યક	મધ્યક તફાવત	't' પ્રમાણ
1	50 વાર ઝડપી દોડ	ખો-ખો	58.75	7.5	0.73
		કબડ્ડી	51.25		

સાર્થકતાનું ધોરણ 0.05 કક્ષાએ $0.05 (22) = 2.07$

સારણી - ૧ ઉપરથી માલુમ પડે છે કે ૫૦ વાર ઝડપી દોડની કસોટીમાં ખો-ખો જૂથનો મધ્યક ૫૮.૭૫ અને કબડ્ડી જૂથનો મધ્યક ૫૧.૨૫ છે. જેનો મધ્યક તફાવત ૭.૫ જોવા મળેલ હતો. જ્યારે ટી રેશિયો ૦. ૭૩ જોવા મળેલ હતો. જે સાર્થકતાનું ધોરણ ૦.૦૫ (૨૨) = (૨.૦૭) ને અનુસરતો ન હતો. જેના મધ્યકો આલેખ-૧ માં દર્શાવેલ છે. ઉપરના પરિણામ પરથી કહી શકાય કે કબડ્ડી જૂથના ખેલાડીઓ અને ખો-ખો રમત જૂથના ખેલાડીઓ વચ્ચે ૫૦ વાર ઝડપી દોડ દેખાવમાં નોંધનીય તફાવત માલુમ પડતો ન હતો.

આલેખ - 1

50 વાર ઝડપી દોડની કસોટીની પ્રવૃત્તિઓનો જૂથ મધ્યક
મધ્યક દર્શાવતો આલેખ

શટલ રનની કસોટીની પ્રવૃત્તિઓનો જૂથ મધ્યક**મધ્યક તફાવત અને ટી-પ્રમાણ**

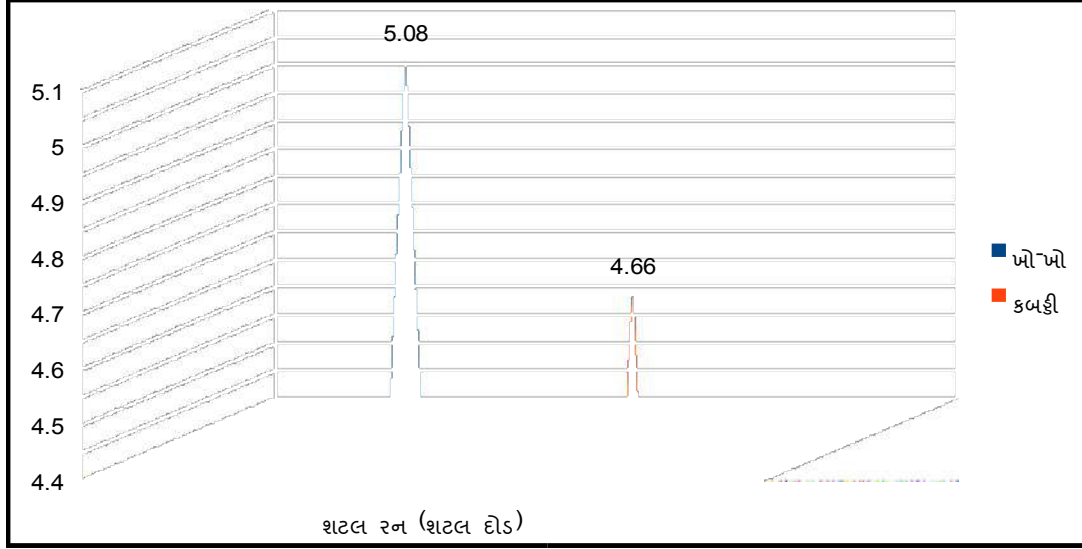
ક્રમ	પ્રવૃત્તિ	જૂથ	મધ્યક	મધ્યક તફાવત	't' પ્રમાણ
2	શટલ રન (શટલ દોડ)	ખો-ખો	5.08	0.42	1.35
		કબડ્ડી	4.66		

સાર્થકતાનું ધોરણ 0.05 કક્ષાએ $0.05 (22) = 2.07$

સારણી — ૨ ઉપરથી માલુમ પડે છે કે શટલરનની કસોટીમાં ખો-ખો જૂથનો મધ્યક ૫.૦૮ અને કબડ્ડી જૂથનો મધ્યક ૪.૬૬ છે. જેનો મધ્યક તફાવત ૦.૪૨ છે. જે ૦.૦૫ કક્ષાએ સાર્થક નથી. પ્રાપ્ત થયેલ 't' પ્રમાણ ૧.૩૫ છે. જે સાર્થકતાનું ધોરણ ૦.૦૫ (૨૨) = (૨.૦૭) ને અનુસરતો ન હતો. જેના મધ્યકો આલેખ-૨ માં દર્શાવેલ છે. ઉપરના પરિણામ પરથી કહી શકાય કે કબડ્ડી જૂથના ખેલાડીઓ અને ખો-ખો રમત જૂથના ખેલાડીઓ વચ્ચે શટલ રન દેખાવમાં નોંધનીય તફાવત માલુમ પડતો ન હતો.

આલેખ - ૨

શટલ રનની કસોટીની પ્રવૃત્તિઓનો જૂથ મધ્યક દર્શાવતો આલેખ

સારણી - ૩

નમનીયતાની કસોટીની પ્રવૃત્તિઓનો જૂથ મધ્યક
મધ્યક તફાવત અને ટી-પ્રમાણ

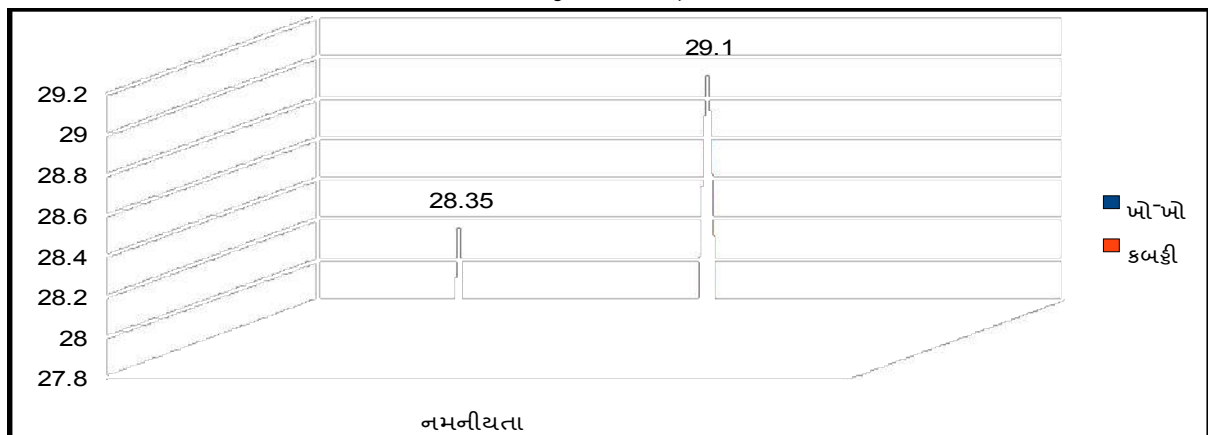
ક્રમ	પ્રવૃત્તિ	જૂથ	મધ્યક	મધ્યક તફાવત	't' પ્રમાણ
૩	નમનીયતા	ખો-ખો	28.35	0.78	-0.45
		કબડ્ડી	29.10		

સાર્થકતાનું ધોરણ 0.05 કક્ષાએ 0.05 (22) = 2.07

સારણી — ૩ ઉપરથી માલુમ પડે છે કે નમનીયતાની કસોટીમાં ખો-ખો જૂથનો મધ્યક ૨૮.૩૫ અને કબડ્ડી જૂથનો મધ્યક ૨૯.૧૦ છે. જેનો મધ્યક તફાવત ૦.૭૮ છે. જે ૦.૦૫ કક્ષાએ સાર્થક નથી. પ્રાપ્ત થયેલ 't' પ્રમાણ -૦.૪૫ છે. જે સાર્થકતાનું ધોરણ ૦.૦૫ (૨૨) = (૨.૦૭) ને અનુસરતો ન હતો. જેના મધ્યકો આલેખ-૩ માં દર્શાવેલ છે. ઉપરના પરિણામ પરથી કહી શકાય કે કબડ્ડી જૂથના ખેલાડીઓ અને ખો-ખો રમત જૂથના ખેલાડીઓની નમનીયતા દેખાવમાં નોંધનીય તફાવત માલુમ પડતો ન હતો.

આલેખ- ૩

નમનીયતાની કસોટીની પ્રવૃત્તિઓનો જૂથ મધ્યક દર્શાવતો આલેખ

તારણો :

- કબડ્ડી જૂથના ખેલાડીઓ અને ખો-ખો રમત જૂથના ખેલાડીઓ વચ્ચે ૫૦ વાર ઝડપી દોડ દેખાવમાં નોંધનીય તફાવત માલુમ પડતો ન હતો.
- કબડ્ડી જૂથના ખેલાડીઓ અને ખો-ખો રમત જૂથના ખેલાડીઓ વચ્ચે શટલ રન દેખાવમાં નોંધનીય તફાવત માલુમ પડતો ન હતો.
- કબડ્ડી જૂથના ખેલાડીઓ અને ખો-ખો રમત જૂથના ખેલાડીઓની નમનીયતા દેખાવમાં નોંધનીય તફાવત માલુમ પડતો ન હતો.

ભલામણો :

- આ અભ્યાસમાં શારીરિક યોગ્યતા દ્વારા વિવિધ રમતોની પસંદગી કરી તેમાં વધારો કરી શકાય છે.
- આ અભ્યાસમાં વોલીબોલ, હોકી, ખો-ખો, કબડ્ડી, ક્રિકેટ, સોફ્ટબોલ, ફૂટબોલ જેવી રમતો પર અભ્યાસ કરી શકાય.
- આ જ રીતે સ્ત્રી ખેલાડીઓ પર પણ અભ્યાસ કરી શકાય છે.
- આ અભ્યાસ પ્રાથમિક, માધ્યમિક કોલેજના વિદ્યાર્થીઓ અને વિદ્યાર્થીનીઓ પર કરી શકાય છે.
- આ અભ્યાસનું પુનરાવર્તન ભારતનાં જુદા જુદા ભૌગોલિક વિસ્તારને ધ્યાનમાં રાખી કરી શકાય.
- આ અધ્યયનનું વિશાળ નમૂના અને લાંબા સમયની તાલીમ આપીને કરી શકાય.
- શારીરિક શિક્ષણના શિક્ષકો તથા રાહબરો અને ખેલાડીઓ માટે તાલીમી કાર્યક્રમ બનાવતી વખતે હેન્ડબોલ અને બાસ્કેટબોલના ખેલાડીઓની શારીરિક યોગ્યતાને ધ્યાનમાં લઈ આ અભ્યાસ ઉપયોગી બનશે.

સંદર્ભગ્રંથ:

- કોર્બિન, ચાર્લ્સ બી. એન્ડ રૂથ લિન્ડસે, કન્સેપ્ટ ઓફ ફિઝિકલ ફિટનેશ વીથ લેબોરેટરીઝ સેન્ટ લુઈસ: થી સી. વી. મોસ્બી કંપની, ૧૯૭૦.
- વીલ્સન, ચાર્લ્સ સી., લેઈંગ ફાઉન્ડેશન ફોર ફિઝિકલ ફિટનેશ, થી જર્નલ ઓફ ફિઝિકલ એજ્યુકેશન એન્ડ રીક્રિએશન, ૫૨ જૂન ૧૯૪૧.
- શાહ, ચિનુભાઈ પુ., વ્યા. વિ. કોષ-૫, રાજપીપળા: ગુજરાત વ્યાયામ પ્રચારક મંડળ, ૧૯૮૨.
- ઉપ્પલ, એ. કે. અને જગદેવ સિંઘ, “કમ્પેરેટીવ ઈફેક્ટ્સ ઓફ હાર્નેશ રનિંગ એન્ડ વેઈટ જેકેટ રનિંગ ઓન લેગ સ્ટ્રેન્થ, લેન્થ ઓફ ધ સ્ટ્રાઈડ એન્ડ સ્પ્રિન્ટિંગ સ્પીડ”, સ્નાઈપ્સ જર્નલ ૬, એપ્રિલ: ૧૯૮૩.
- કોશી, જોસેફ બોરોજન, સેફ્ટી ઈન ટીન સ્પોર્ટ્સ મોનોગ્રામ, વોશિંગ્ટન ડી. સી. આહપર પબ્લિકેશન, ૧૯૭૭.
- રામી, એ. સી., “બાસ્કેટબોલ અને હેન્ડબોલ રમતના ખેલાડીઓની ઝડપ, ચપળતા, નમનીયતા અને પગન ઉછાળશક્તિ જેવા પસાઓનો તુલનાત્મક અભ્યાસ”, અનપબ્લિશ્ડ એમ.ફિલ. થિસિસ, અમદાવાદ: ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ, ૨૦૦૦.
- વાઢીયા, ચંદ્રકાન્ત, “જૂનાગઢ જિલ્લાના તાલાલા તાલુકાનાં સીદી આદિવાસી અને અન્ય જાતિનાં વિદ્યાર્થીઓની શારીરિક યોગ્યતાનો તુલનાત્મક અભ્યાસ”, અપ્રકાશિત લઘુશોધ નિબંધ, ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ, મહાદેવ દેસાઈ શારીરિક શિક્ષણ મહાવિદ્યાલય સાદરા, એપ્રિલ-૨૦૦૭.

* Rashmika Vaghela

Physical Education

Research Zone India

Vol. 7

Issue — (3)

June.— 2019 Page - 140 - 141

ISSN 2319 — 8168

ડી.એલ.એસ.એસ. સ્કૂલ અને ઇનસ્કૂલ પ્રોગ્રામના વિદ્યાર્થીઓનો યંગ ટેલેન્ટ ટેસ્ટ દ્વારા નમનિયતા, ઝડપનો તુલનાત્મક અભ્યાસ

Abstract: આ સંશોધન અભ્યાસનો હેતુ ડી.એલ.એસ.એસ. સ્કૂલ અને ઇનસ્કૂલ પ્રોગ્રામના વિદ્યાર્થીઓનો યંગ ટેલેન્ટ ટેસ્ટ દ્વારા નમનિયતા, ઝડપનો તુલનાત્મક અભ્યાસ કરવાનો હતો. આ સંશોધન અભ્યાસમાં ડી.એલ.એસ.એસ. સ્કૂલ અને ઇનસ્કૂલ પ્રોગ્રામના વિદ્યાર્થીઓને યદ્યથ પદ્ધતિથી વિષયપાત્ર તરીકે પસંદ કરી નમનિયતા અને ઝડપની કસોટી પ્રયોજી બંને જૂથોના વિષયપાત્રો દ્વારા આંકડાકીય પ્રાપ્તિઓ એકત્રીત કરવામાં આવ્યા હતા. બંને જૂથના મળેલ પ્રાપ્તિઓના મધ્યકોની સાર્થકતા ચકાસવા માટે 't' રેશિયો લાગુ પાડી 0.05 કક્ષાએ સાર્થકતા ચકાસતા ડી.એલ.એસ.એસ. સ્કૂલ અને ઇનસ્કૂલના ખેલાડીઓમાં બેન્ડ એન્ડ રીચ અને 30 મીટર ફ્લાઇંગ રન કસોટીમાં તફાવત જોવા મળેલ છે.

પ્રસ્તાવના:

શારીરિક યોગ્યતાનો પાયો નાખવા માટે આપણે વર્તમાન શારીરિક શિક્ષણના કાર્યક્રમમાં સુધારો લાવવાનું ચાલુ રાખવું જોઈએ, આ કાર્યક્રમમાં સ્વાસ્થ્યનું રક્ષણ, સ્વાસ્થ્ય માર્ગદર્શન અને સ્વાસ્થ્ય શિક્ષણનો સ્વાસ્થ્ય વિકાસ સંબંધી સિદ્ધિ સાધન તરીકે સમાવેશ કરવો જોઈએ સેન્ટ્રલ જુસ્સાને વિકસાવવા શક્તિ અને સહનશક્તિ જેવા સામજિક ગુણોને વિકસાવવા અને કૌશલ્યનું શિક્ષણ કે જે આત્મશ્રદ્ધાને ટકાવી રાખવાના સ્વરૂપો તરીકે કુરસદના સમયની પ્રવૃત્તિઓ છે. તેઓનો સમાવેશ શારીરિક શિક્ષણની પ્રવૃત્તિઓ, પદ્ધતિઓ તરીકે થવો જોઈએ આ પ્રકારના કાર્યક્રમોનો વિકાસ કઠિન કાર્ય છે. જેમાં તાલીમબદ્ધ નેતાગીરી, સમય, વિચાર, અને નાણાંની

જરૂર પડે છે. પરંતુ ઉત્તમથી ઓછું કદી પણ ચલાવી ન શકાય આ ક્ષેત્રોના કાર્યક્રમો આપણને ઇચ્છિત પરિણામો આપશે હાલમાં આપણે શારીરિક યોગ્યતાને રચનાત્મક સુધી અને સંપૂર્ણ જીવનના એક ભાગરૂપે વિચારીએ છીએ.

અભ્યાસનો હેતુ:

આ સંશોધન અભ્યાસનો હેતુ ડી.એલ.એસ.એસ. સ્કૂલ અને ઇનસ્કૂલ પ્રોગ્રામના વિદ્યાર્થીઓનો યંગ ટેલેન્ટ ટેસ્ટ દ્વારા નમનિયતા, ઝડપનો તુલનાત્મક અભ્યાસ કરવાનો હતો.

વિષયપાત્રોની પસંદગી:

આ સંશોધન અભ્યાસમાં ડી.એલ.એસ.એસ. સ્કૂલ અને ઇનસ્કૂલ પ્રોગ્રામના વિદ્યાર્થીઓને વિષયપાત્ર તરીકે પસંદ કરવામાં આવી હતી.

માપનના ધોરણો:

ક્રમ	પ્રવૃત્તિ	કસોટી	માપન
1	નમનિયતા	બેન્ડ એન્ડ રીચ	સે.મી.
2	ઝડપ	30 મીટર ફ્લાઇંગ રન	મિનિટ / સેકન્ડ

આંકડાકીય પ્રક્રિયા:

બંને જૂથોની નમનિયતા અને ઝડપની તુલના કરવા માટે 't' રેશિયો લાગુ પાડી 0.05 કક્ષાએ સાર્થકતા ચકાસવામાં આવી હતી.

અભ્યાસના પરિણામો:

સારણી - 1

ડી.એલ.એસ.એસ સ્કૂલ અને ઇનસ્કૂલના ખેલાડીઓ નો બેન્ડ એન્ડ રીચ કસોટી દ્વારા નમનિયતા નો મધ્યક, મધ્યક-તફાવત અને 't' રેશિયો દર્શાવતી સારણી

ક્રમ	પ્રવૃત્તિ	જૂથ	મધ્યક	મધ્યક તફાવત	't' રેશિયો
1	બેન્ડ એન્ડ રીચ (નમનિયતા)	ડી.એલ.એસ.એસ.સ્કૂલ	11.45	4.1	5.54
		ઇનસ્કૂલ	7.35		

સાર્થકતાનું ધોરણ 0.05 કક્ષાએ (22) = 2.07

* (પી.ટી.ઈ.) ઝેબર સ્કુલ ફોર ચિલ્ડ્રન, થલતેજ, અમદાવાદ.

સારણી-૧ પરથી માલૂમ પડે છે કે બેન્ડ એન્ડ રીય કસોટીમાં ડી.એલ.એસ.એસ.સ્કૂલના ખેલાડીઓનો મધ્યક ૧૧.૪૫ હતો અને ઇનસ્કૂલના ખેલાડીઓનો મધ્યક ૭.૩૫ હતો. જેનો મધ્યક તફાવત ૪.૧ હતો. અને 't' રેશિયો ૫.૫૪ છે. જે ૦.૦૫ કક્ષાના સાર્થકતા ધોરણ કરતાં ઓછો જોવા મળેલ છે. આ મળેલ 't' પ્રમાણનું મૂલ્ય સાર્થકતા માટે જરૂર કરતાં ઓછું જોવા મળે છે.

સારણી – ૨

ડી.એલ.એસ.એસ સ્કૂલ અને ઇનસ્કૂલના ખેલાડીઓ નો ૩૦ મીટર રન કસોટી દ્વારા ઝડપ નો મધ્યક, મધ્યક-તફાવત અને 't' રેશિયો દર્શાવતી સારણી.

ક્રમ	પ્રવૃત્તિ	જૂથ	મધ્યક	મધ્યક તફાવત	't' રેશિયો
૨	૩૦ મીટર રન (ઝડપ)	ડી.એલ.એસ.એસ.સ્કૂલ	૫.૫૫	૦.૫૧	૦.૨૦
		ઇનસ્કૂલ	૬.૦૬		

સાર્થકતાનું ધોરણ ૦.૦૫ કક્ષાએ (22) = 2.07

સારણી-૨ પરથી માલૂમ પડે છે કે આંખ-૩૦ મીટર રન કસોટીમાં ડી.એલ.એસ.એસ.સ્કૂલમાં ખેલાડીઓનો મધ્યક ૫.૫૫ હતો. અને ઇનસ્કૂલ ના ખેલાડીઓનો મધ્યક ૬.૦૬ હતો. જેનો મધ્યક તફાવત ૦.૫૧ હતો. અને ૦.૨૦ 't' રેશિયો છે. જે ૦.૦૫ કક્ષાના સાર્થકતા ધોરણ કરતાં ઓછો જોવા મળેલ છે. આ મળેલ 't' પ્રમાણનું મૂલ્ય સાર્થકતા માટે જરૂર કરતાં ઓછું જોવા મળે છે.

સારાંશ:

- ડી.એલ.એસ.એસ. સ્કૂલ અને ઇનસ્કૂલના ખેલાડીઓમાં બેન્ડ એન્ડ રીય કસોટીમાં તફાવત જોવા મળેલ છે.
- ડી.એલ.એસ.એસ. સ્કૂલ અને ઇનસ્કૂલના ખેલાડીઓમાં ૩૦ મીટર રન કસોટીમાં તફાવત જોવા મળેલ છે.

સંદર્ભગ્રંથ:

કાસુન્દ્રા, પ્રભુલાલ મો., પટેલ કાન્તિભાઈ રા., શારીરિક

યોગ્યતા અને સુખાકારી, ગાંધીનગર: રમા પ્રકાશન, ૨૦૧૦.

ગોહિલ, કરણસિંહ આર., શારીરિક શિક્ષણની પદ્ધતિઓ આયોજન અને રંજન, પ્રથમ આવૃત્તિ; ગાંધીનગર: ગુજરાત રાજ્ય શાળા પાઠ્ય પુસ્તક મંડળ.

ચંદ્રાણી, એસ. પી., “દિલ દિમાગને કેળવીએ”, લાફટર સૂવનિયર, અમદાવાદ: લાફટર મૂવમેન્ટ ફોર હેલ્થ એન્ડ ફિટનેસ, જુલાઈ-૨૦૦૦.

* ANKIT D. SOLANKI

Physical Education

Research Zone India

Vol. 7

Issue — (3)

June.— 2019 Page - 142 - 143

ISSN 2319 — 8168

“ગ્રામ્ય અને શહેરી શાળાના ખેલાડીઓના બાસ્કેટબોલ રમતના કૌશલ્ય વોલ પાસનો અભ્યાસ”

આ સંશોધન અભ્યાસનો હેતુ “ગ્રામ્ય અને શહેરી શાળાના ખેલાડીઓના બાસ્કેટબોલ રમતના કૌશલ્ય વોલ પાસ અભ્યાસ” કરવાનો હતો. આ સંશોધન અભ્યાસમાં બાસ્કેટબોલ રમતના ખેલાડીઓ પૂરતો મર્યાદિત હતો. આ સંશોધન અભ્યાસમાં બાસ્કેટબોલ રમતના ખેલાડી ભાઈઓ પૂરતો મર્યાદિત હતો. આ સંશોધન અભ્યાસમાં ૧૭ થી ૧૯ વર્ષની વય જૂથ ધરાવતા ભાઈઓ પૂરતો મર્યાદિત હતો. આ સંશોધન અભ્યાસમાં ગ્રામ્યની એ. જે. હાઈસ્કૂલ, વસોના ૨૫ બાસ્કેટબોલ ખેલાડી ભાઈઓ અને શહેરની સેન્ટ મેરી હાઈસ્કૂલના નડીયાદના ૨૫ બાસ્કેટબોલ રમતના ખેલાડી ભાઈઓ એમ કુલ ૫૦ ખેલાડી ભાઈઓ પસંદ કરવામાં આવ્યા હતા. માપનના ધોરણ માટે બાસ્કેટબોલ રમત કૌશલ્ય વોલ પાસ કસોટીને આહપર્ડ બાસ્કેટબોલ કૌશલ્ય કસોટી દ્વારા માપન કરી ૦.૦૫ કલાકે ‘ટેસ્ટ લાગુ પાડવામાં આવ્યો હતો જેનું પરિણામ આ પ્રમાણે જોવા મળ્યું હતું. ગ્રામ્ય અને શહેરી ખેલાડીઓની બાસ્કેટબોલની વોલપાસ કસોટીમાં સાર્થક તફાવત જોવા મળ્યો હતો. જેમાં ગ્રામ્ય ખેલાડીઓ કરતાં શહેરી ખેલાડીઓ બાસ્કેટબોલની વોલપાસ કસોટીમાં ચઢિયાતા જોવા મળ્યા હતા.

પ્રસ્તાવના:

રમત કૌશલ્ય તાલીમમાં રાહબરે સ્પર્ધા અથવા મેચ દરમિયાન ક્યા ખેલાડીમાં ક્યા કૌશલ્યની ઊણપ કે તેની જાણકારી પ્રાપ્ત કરે છે. દા.ત. બાસ્કેટબોલમાં મેચ દરમિયાન એક ખેલાડી બધી જ મૂકત ફેંકમાં નિષ્ફળ જાય છે. જેનાથી ટીમને ૮ ગણુ નુકશાન થાય છે. બીજા ખેલાડીને જમ્પ શોટમાં ૪૦ ટકા સફળતા મળે છે જ્યારે ૬૦ ટકા નિષ્ફળતા મળે છે. આવા ખેલાડીઓને વ્યક્તિગત રીતે મુક્ત ટ્રેક તથા જમ્પ શોટનો સતત મહાવરો આપવામાં આવે છે જેના થકી તે ખેલાડીઓ ત્યાર પછીની મેચમાં સારો દેખાવ કરી ટીમના કુલ ગુણમાં વધારો કરી શકે.

ઈ.સ. ૧૮૯૧માં બાસ્કેટબોલ રમતની શરૂઆત અમેરિકાની સ્પ્રિંગ ફિલ્ડ કોલેજના નિયામક ડૉ. જેમ્સ સ્મિથે કરી હતી. ૧૯મી સદીના છેલ્લા દાયકાના મધ્ય ભાગમાં યુવા વર્ગને ફાજલ સમયનો સદુપયોગ કરવા માટે તેમજ બેઝબોલ રમતના ખેલાડીઓની ઠંડી કે હિમવર્ષાના દિવસોમાં પણ શારીરિક ક્ષમતા જળવાઈ રહે તે માટે ‘ઈન્ડોર’ રમી શકાય તેવી રમતની જરૂરિયાત હોવાથી ડૉ. જેમ્સ નેઈસ્મિથે આ જવાબદારી સોંપવામાં આવી. અદ્વર રાખેલ ‘બાસ્કેટબોલ’ માં દડો નાખીને રમાતી રમત હોવાથી તેમજ રમતની શરૂઆતમાં ‘વેસ્ટપેપર બાસ્કેટ’ (કચરા ટોપલી) અને ‘દડા’નો ઉપયોગ થયો હોવાથી રમતનું નામ ‘બાસ્કેટબોલ’ પાડવામાં આવ્યું. શરૂઆતના દિવસોમાં છાજલી ઉપર ‘બાસ્કેટ’ મૂકી રમત રમાતી હોવાથી દડો બાસ્કેટમાં પડે ત્યારે દડો બહાર કાઢવામાં ઘણી મુશ્કેલી

પડતી તેમજ રમતમાં વિશ્લેષ પણ પડતો હતો. આથી પાછળથી ‘બાસ્કેટ’ની જગ્યાએ ‘રીંગ’ મૂકવામાં આવી. ઈ.સ. ૧૮૯૨માં જ ડૉ. જેમ્સ નેઈસ્મિથે આ રમતના નિયમો ઘડ્યા. ઈ.સ. ૧૮૯૪માં આંતરરાષ્ટ્રીય રમત તરીકે રમતના નિયમો બહાર પાડવામાં આવ્યા. શરૂઆતમાં મેદાનનું માપ નક્કી નહોતું ત્યારે ટુકડીમાં પાંચ, સાત કે નવ ખેલાડીઓ પણ રમતા. પરંતુ નિયમો સ્વીકારાયા પછી દરેક ટુકડીમાં પાંચ ખેલાડીઓ જ રમે છે. ખૂબ જ ઝડપી રમત તથા ભૂલોને લીધે ખેલાડીઓ રમત માટે ગેરલાયક ઠરતા હોવાથી ટુકડીમાં ૧૨ ખેલાડીઓ રાખવામાં આવે છે.

અભ્યાસનો હેતુ:

આ સંશોધન અભ્યાસનો હેતુ “ગ્રામ્ય અને શહેરી શાળાના ખેલાડીઓના બાસ્કેટબોલ રમતના કૌશલ્ય વોલ પાસનો અભ્યાસ” કરવાનો હતો.

વિષયપાત્રોની પસંદગી:

આ સંશોધન અભ્યાસમાં બાસ્કેટબોલ રમતના ખેલાડીઓ પૂરતો મર્યાદિત હતો. આ સંશોધન અભ્યાસમાં બાસ્કેટબોલ રમતના ખેલાડી ભાઈઓ પૂરતો મર્યાદિત હતો. આ સંશોધન અભ્યાસમાં ૧૭ થી ૧૯ વર્ષની વય જૂથ ધરાવતા ભાઈઓ પૂરતો મર્યાદિત હતો. આ સંશોધન અભ્યાસમાં ગ્રામ્યની એ. જે. હાઈસ્કૂલ, વસોના ૨૫ બાસ્કેટબોલ ખેલાડી ભાઈઓ અને શહેરની સેન્ટ મેરી હાઈસ્કૂલના નડીયાદના ૨૫ બાસ્કેટબોલ રમતના ખેલાડી ભાઈઓ એમ કુલ ૫૦ ખેલાડી ભાઈઓ પસંદ કરવામાં આવ્યા હતા.

માપનના ધોરણો:

ક્રમ	ચલાયમાનો		કસોટી	માપન
1	બાસ્કેટબોલ રમત કૌશલ્ય	વોલ પાસ	આહપર્ડ બાસ્કેટબોલ કૌશલ્ય કસોટી	ગુણાંકન

*M.P.Ed. Gujrat University - Ahmedabad

આંકડાકીય પ્રક્રિયા:

ગ્રામ્ય અને શહેરી શાળાના ખેલાડીઓના બાસ્કેટબોલ કૌશલ્યોનો અભ્યાસ જાણવા માટે ‘t’ ટેસ્ટ લાગુ પાડવામાં આવ્યો હતો અભ્યાસના પરિણામો:

સારણી-૧

ગ્રામ્ય અને શહેરી શાળાના ખેલાડીઓના બાસ્કેટબોલની વોલપાસ કસોટીનો મધ્યક, પ્રમાણિત વિચલન, મધ્યક તફાવત અને ‘t’ રેશિયો દર્શાવતી સારણી

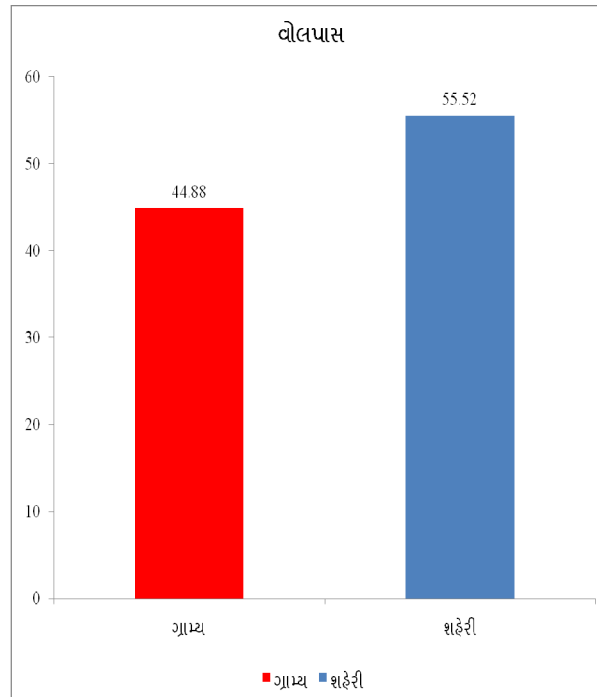
જૂથ	મધ્યક	સંખ્યા	પ્રમાણિત વિચલન	મધ્યક તફાવત	‘t’ રેશિયો
ગ્રામ્ય	44.88	25	8.378	10.64	4.796*
શહેરી	55.52	25	7.269		

* સાર્થકતાનું ધોરણ 0.05 કક્ષાએ ‘t’ 0.05 (48) = 2.010

સારણી-૧માં જોઈ શકાય છે કે વોલપાસ કસોટીમાં ગ્રામ્ય ખેલાડી ભાઈઓનો મધ્યક ૪૪.૮૮ અને શહેરી ખેલાડી ભાઈઓનો મધ્યક ૫૫.૫૨ જોવા મળ્યો હતો. ગ્રામ્ય ખેલાડી ભાઈઓનું પ્રમાણિત વિચલન ૮.૩૭૮ અને ગ્રામ્ય ખેલાડી ભાઈઓનું પ્રમાણિત ૭.૨૬૯ જોવા મળ્યું હતું. જેનો મધ્યક તફાવત ૧૦.૬૪ જોવા મળ્યો હતો. જેનો ‘t’ રેશિયો ૪.૭૯૬ જોવા મળ્યો હતો. જે ૦.૦૫ કક્ષાએ જોતાં સાર્થક તફાવત જોવા મળ્યો હતો.

આલેખ-૧

ગ્રામ્ય અને શહેરી શાળાના ખેલાડીઓના બાસ્કેટબોલની વોલપાસ કસોટીના મધ્યકો દર્શાવતો આલેખ

તારણો

ગ્રામ્ય અને શહેરી ખેલાડીઓની બાસ્કેટબોલની વોલપાસ કસોટીમાં સાર્થક તફાવત જોવા મળ્યો હતો. જેમાં ગ્રામ્ય ખેલાડીઓ કરતાં શહેરી ખેલાડીઓ બાસ્કેટબોલની વોલપાસ કસોટીમાં ચઢિયાતા જોવા મળ્યા હતા.

સંદર્ભગ્રંથ:

- પટેલ, આત્મારામ જે. અને અન્યો, પંચકાર્ય અને રાહબરી ભાગ-૨, પ્રથમ આવૃત્તિ; પાટણ: હેમચંદ્રાચાર્ય ઉત્તર ગુજરાત યુનિવર્સિટી, ૨૦૦૬.
- પટેલ, હર્ષદભાઈ આઈ., રમતવિજ્ઞાન, અમદાવાદ: કિષ્ના ગ્રાફિક્સ, ૧૯૯૬.
- વર્મા, પ્રકાશ જે., એ ટેક્ષબુક ઓન સ્પોર્ટ્સ સ્ટેટેસ્ટીક્સ, ગ્વાલિયર: વિનસ પબ્લિકેશન, ૨૦૦૦.

* Dr. Harjit kaur

Physical Education

Research Zone India

Vol. 7 Issue — (3)

June.— 2019 Page - 144 - 146

ISSN 2319 — 8168

Comparison of Sport Competition Anxiety Of (U-19) Women Basketball Players of Gujarat state

Games result in anxiety of various levels prior to and during competitions. However, basketball was chosen for research due to an increased interest in the game in the recent past in Gujarat State (India). This spike in the interest and varying levels of anxiety amongst players was taken up for study to find out if the change was region specific or it was a general change or was only an apparent change. For the purpose of study, two teams from two regions (Districts of Gujarat state) of (Under 19) women basketball were selected at random. The players were approached a day prior to the competition. The Sport Competitive Anxiety Test (SCAT) that provides a means to monitor the athlete's anxiety levels; was administered and the response obtained from the two teams. Thereafter, the data was compiled and the scores were obtained using the reference keys. The results were used for statistical analysis. There are a variety of factors that may influence the results and therefore the test reliability.

Key Words: Anxiety, SCAT, data, basketball, competition, sport, player, study

Anxiety is a psychological phenomenon. Individuals experience different levels of anxiety under similar situations. Anxiety affects an individual that may be observed as the behavioural response. The negative impact of anxiety may lead to reduced concentration, motivation and use of capabilities and capacities by the individual. For a team, this negativity may further lead to mistrust and suspicion resulting in a reduced performance affecting the outcome of the competitions. Since anxiety is an internal aspect related to feelings experienced by the individual, anxiety impacts the emotions. Since anxiety is an internal state, the levels exhibited by individuals vary. Competition can cause athletes to react both physically (somatic) and mentally (cognitive) in a manner which can negatively affect their performance abilities. This paper tries to explore the anxiety level of players prior to the competitions for women (Under-19) basketball players participating in a district level competition.

Objective of Study

For most, if not all players, games result in anxiety of various levels prior to and during competitions. However, basketball was chosen for research due to an increased interest in the game in the recent

past in Gujarat State (India). From only a few districts fielding proper teams, the level of competition has grown phenomenally. This spike in the interest and varying levels of anxiety amongst players was taken up for study to find out if the change was region specific or a general change or was only an apparent change.

Review of literature

A large number of reference books were studied to gather past research into similar research problem. Various sites were visited on the internet to gather related information.

Methodology

For the purpose of study, two teams from two regions (Districts of Gujarat state) of (Under 19) women basketball were selected at random. Since the data pertains to the team players, the numbers of subjects were limited to the team. The players were approached a day prior to the competition Anxiety test. SCAT score was obtained based on the guide for the test.

Data collection – Inter-district women (Under 19) basketball competition

Researcher has personally contacted each member of the respective teams and *Sport competition*

* Director (I/C), Department of Phy. Edu. The M. S. University, - Baroda

anxiety test (SCAT) questionnaire was used for collection of response of players. Both Groups comprised of 12 players each. The players were briefed regarding the purpose of the study and where required explained the questions where they had doubts due to language. No assistance, however, was directed towards any specific response. The data was restricted to the players only. The data was collected separately from the two teams ensuring that there was no sharing of response by the players from the two regions. The SCAT questionnaire was administered and the response

obtained from the two teams. Thereafter, the data was compiled and the scores were obtained using the reference keys. The results were used for statistical analysis.

Data Analysis

Data was processed as per the basic statistical parameters of arithmetic mean (Average - $\bar{X}$), standard deviation (SD), maximum and minimum values and variance. Differences between the groups for assessing the anxiety levels was determined by t test and regression statistics. The data interpretation for the SCAT is appended below for the two groups

Analysis of Variance (ANOVA): Single Factor

SUMMARY

Groups	Count	Sum	Average	Variance
Gp A	12	238	19.83333	5.606061
Gp B	12	249	20.75	6.204545

ANOVA

Source of Variation	SS	df	MS	F	P-value	F crit
Between Groups	5.041667	1	5.041667	0.853752	0.365517	4.30095
Within Groups	129.9167	22	5.905303			
Total	134.9583	23				

T-value = 0.365517;

Critical Value from Table for 22 degree of freedom = 2.07 (at $p=.05$) and 2.81 (at $p=.01$)

Observation and discussion

The relation of anxiety and performance on matches can be viewed through the theory of “reverse-U”, (Yerkes & Dodson, 1908, according to Weinberg & Gould, 1995). In accordance with this theory are the results of Klavore, Sonstroem and Bernarda (according to Grasso, 1999), who discovered the “reverse-U” in the relation between the state of anxiety and sports performance.

Hanin developed a theory known as the “zone of optimal functioning (“ZOF” later referred to as “IZOF”) which states that every individual has an optimal level (Weinberg & Gould, 1995) at which the performance and anxiety are associated, i.e. the level of performance is maximum.

Multiple authors (according to Russell & Cox, 2001) suggest that anxiety is related to the level of sports skill development so that in the top athletes anxiety somehow facilitates performance. Hanton and Jones (according to Russell & Cox, 2001) think that, over

time, top athletes develop cognitive strategy that allows the detection and interpretation of pre-competition symptoms.

Since the anxiety levels prevailing in the past are not available, only the state of anxiety of two teams from two different regions, prior to the competition, was taken up for study where the other conditions and parameters were similar for the two groups. As per the test, maximum range of scores was from 10 to 30 (Minimum to maximum).

Findings

The anxiety levels varied from a score of 17 to 25 for the first group and from 16 to 25 for the second group. The average score (Arithmetic mean - $\bar{X}$) for the first group was 19.83 and was 20.75 for the second group and overall average was 20.292. The standard deviation (SD) for first group was 2.37 and was 2.49 for the second group and overall was 2.42.

The scatter and the mean scores indicate that the anxiety levels were marginally higher for the second group even though the minimum score was lower for the second group.

However, the SD was 2.37 and 2.49 respectively. The variance respectively was 5.61 and 6.20 and overall was 5.8678. Calculated t value is 0.366, whereas the table values at 5% and 1% significance for 22 degrees of freedom are 2.07 and 2.81 respectively.

Since the calculated t value is lower than the critical values, this indicates that the difference is insignificant.

F ratio worked out is 0.854 and p value is 0.366; whereas the table critical ratio at 5% significance is 4.3. Since the worked out F value is lower than the critical values, this indicates that the difference is insignificant and may be due to chance.

Even though there are differences in the anxiety levels of the two teams, the group strength, chance and other causes, individual and environmental, cannot be ruled out. The differences do not appear to be significant for the study to clearly distinguish them to be region specific.

Conclusion

Anxiety is not merely sport related but is a phenomenon that impacts individuals in routine life as well. Accordingly, it is not only the young but people at all ages experience it. Moreover, sport is not the only situation in which anxiety is experienced. During competitions there is a cause of experiencing anxiety that varies due to a number of factors. The quality of training and coaching impacts handling of pressures by individuals. One can train to handle anxiety. The study dealt with the anxiety levels of two different groups under similar environment of competition. There were differences exhibited in the data. A collective response for the variations in team anxiety levels can be attributed to training and coaching. However, relating anxiety of competition; purely a factor of regional upbringing needs further corroboration since the difference is not marked and cannot be ruled out as a result of other aspects. Further study needs to be carried out to corroborate the impact of region on the anxiety levels of players during competitions.

BIBLIOGRAPHY

- ⇒ Davis, J.E., Cox, R. H. (2002). Interpreting Direction of Anxiety Within Hanin's Individual Zone of Optimal Functioning. *Journal of Applied Sport Psychology*
- ⇒ GALLWEY, W. (2000) *The Inner Game of Work*. New York: Random House
- ⇒ GRASSO, A.T. (1999). The Relationship Of Competitive State Anxiety And Athletic Performance In High School Basketball Players. Master Thesis. Springfield College
- ⇒ HANIN, Y. L. (1997) Emotions and athletic performance: individual zones of optimal functioning. *European Year Book of sports psychology*, 1
- ⇒ HARDY, L. and FRAZER, J. (1987) The Inverted U Hypothesis: A catastrophe for sport psychology? *British Association of Sports Science*, monograph no. 1, NCF
- ⇒ KAMALESH, M. S. (1986). Methodology of research in physical education and sports, Metropolitan Book Company Pvt Ltd, New Delhi, India
- ⇒ KARAGEORGHIS, C. (2007) Competition anxiety needn't get you down. *Peak Performance*
- ⇒ KOTHARI, C. R. (2006) Research Methodology, Methods and techniques; New Age International Publication, New Delhi, India
- ⇒ MACKENZIE, B. (2001) *Sport Competition Anxiety Test* [WWW] Available from: <https://www.brianmac.co.uk/scat.htm> [Accessed 17/3/2017]
- ⇒ MARTENS, R. et al. (1990) *Competitive Anxiety in Sport*. Leeds: Human Kinetics
- ⇒ MARTENS, R. et al. (1990) *The Development of the Competitive State Anxiety Inventory-2* Human Kinetics

* કોકીલા એમ. પલાસ

Physical Education

Research Zone India

Vol 7

Issue — (3)

June.— 2019 Page - 147 - 148

ISSN 2319 — 8168

“ગુજરાત રાજ્યનાં આદિવાસી અને બિનઆદિવાસી વિદ્યાર્થીઓમાં બુદ્ધિઆંકનો તુલનાત્મક અભ્યાસ”

આ સંશોધન અભ્યાસનો હેતુ ગુજરાત રાજ્યનાં આદિવાસી અને બિનઆદિવાસી વિદ્યાર્થીઓમાં બુદ્ધિઆંકનો તુલનાત્મક અભ્યાસ કરવાનો હતો. આ સંશોધન અભ્યાસમાં વિષયપાત્રો તરીકે દાહોદ જિલ્લા અને મહીસાગર જિલ્લાની ઉચ્ચતર માધ્યમિક શાળાઓમાં અભ્યાસ કરતા વિદ્યાર્થીઓને પસંદ કરવામાં આવ્યા હતા. આ સંશોધન અભ્યાસમાં ૧૫ થી ૧૮ વર્ષની વય જૂથ ધરાવતા વિદ્યાર્થીઓને વિષયપાત્રો તરીકે પસંદ કરવામાં આવ્યા હતા. આ સંશોધન અભ્યાસમાં દાહોદ અને મહીસાગર જિલ્લામાંથી ૫૦ આદિવાસી અને ૫૦ બિન આદિવાસી વિદ્યાર્થી ભાઈઓ અને ૫૦ આદિવાસી અને ૫૦ બિનઆદિવાસી બહેનોને વિષયપાત્રો તરીકે પસંદ કરવામાં આવ્યા હતા. આ સંશોધન અભ્યાસમાં કુલ ૧૦૦ આદિવાસી વિદ્યાર્થી ભાઈઓ અને બહેનો અને ૧૦૦ બિન આદિવાસી ભાઈઓ અને બહેનોને પસંદ કરવામાં આવ્યા હતા. કુલ વિષયપાત્રોની સંખ્યા ૨૦૦ હતી. તેમની પાસે ડૉ. જે. એચ. શાહ રચિત લઘુ-બુદ્ધિ કસોટી સંશોધનિકા ભરાવવામાં આવી હતી. આદિવાસી ભાઈઓ અને બિનઆદિવાસી ભાઈઓની બુદ્ધિઆંક કસોટીમાં સાર્થક તફાવત જોવા મળ્યો ન હતો. આદિવાસી બહેનો અને બિનઆદિવાસી બહેનોની બુદ્ધિઆંક કસોટીમાં સાર્થક તફાવત જોવા મળ્યો હતો.

શૈક્ષણિક મનોવિજ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં ‘બુદ્ધિ’ માપવાના પ્રયત્નની શરૂઆત આ સદીની શરૂઆતમાં થઈ, એમ કહી શકાય. આમ છતાં માણસની માનસિક શક્તિ માપવાનું કામ અવ્યવસ્થિત અને અવૈજ્ઞાનિક ઢબે ઘણા વખતથી ચાલ્યું આવે છે. બેલાર્ડના શબ્દોમાં કહીએ તો, ‘માનસિક કસોટીઓ માણસજાત જેટલી પુરાણી છે.’ સંસ્કૃત સાહિત્યમાં ઘણી ચર્ચાઓ અને કોયડાઓ બુદ્ધિની પરીક્ષા માટે યોજાયેલા હોય, એવી છાપ ઊભી કરે છે. ઉપનિષદમાં ઈન્દ્ર અને બૃહસ્પતિ વચ્ચેનો સંવાદ, મહાભારતમાં યજ્ઞ અને યુધિષ્ઠિર વચ્ચેનો સંવાદ તથા યાજ્ઞવલ્ક્ય અને ગાર્ગી વચ્ચેની શાસ્ત્રચર્ચા એ માનસિક કસોટીઓના અવનવા પ્રકારો જ હતા, એમ જણાય છે. ગુરુ મસ્તેયન્દ્રનાથ પોતાના શિષ્યોની કસોટી માટે પાણી, લાકડાં, ખોરાક અને વાસણો લાવવાનું કહેતા. આ ચાર વસ્તુઓ લાવવામાં ઘણી શરતો આપવામાં આવતી અને યાદ રહે કે ગોરખનાથ સિવાયના બધા શિષ્યો એમાં નિષ્ફળ ગયેલા. રાજાઓના દરબારમાં વિદ્વાનો માનસિક શક્તિનાં પારખાં પોતે નિપજાવેલા કોયડાઓ દ્વારા કરતા. ભોજના દરબારમાં કાલિદાસ અને અકબરના દરબારમાં બિરબલ આ માટે જાણીતા છે.

માપનના ધોરણો:

ક્રમ	ચલાયમાન	કસોટી	માપન
૧	બુદ્ધિઆંક	લઘુ-બુદ્ધિ સંશોધનિકા (ડૉ. જે. એચ. શાહ)	સંખ્યામાં

આંકડાકીય પ્રક્રિયા :

કસોટીના મધ્યકની સાર્થકતા તપાસવા માટે ‘t’ કસોટી લાગુ પાડવામાં આવી હતી. સાર્થકતાનું ધોરણ ૦.૦૫ કક્ષાએ રાખવામાં આવ્યું હતું.

અભ્યાસના પરિણામો :

* (આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર) શારીરિક શિક્ષણ વિભાગ, સ્વર્ણિમ ગુજરાત સ્પોર્ટ્સ યુનિવર્સિટી, ગાંધીનગર

સારણી-૧

ભાઈઓની બુદ્ધિઆંક કસોટીનો મધ્યક, મધ્યક તફાવત, પ્રમાણિત વિચલન અને 't' રેશિયો દર્શાવતી સારણી

જૂથ	વિષયપાત્રોની સંખ્યા	મધ્યક	મધ્યક તફાવત	પ્રમાણિત વિચલન	't' રેશિયો
આદિવાસી ભાઈઓ	૫૦	૩૬.૪૮	૦.૮૬	૬.૩૭૮૮૪૩	૦.૭૦૨
બિનઆદિવાસી ભાઈઓ	૫૦	૩૭.૩૪		૫.૮૬૪૪૮	

સાર્થકતાનું ધોરણ ૦.૦૫ કક્ષાએ (૧૦૦) = ૧.૮૮

ઉપરોક્ત સારણી - ૧ પરથી માલૂમ પડે છે કે આદિવાસી ભાઈઓની બુદ્ધિઆંક કસોટીનો મધ્યક ૩૬.૪૮ અને પ્રમાણિત વિચલન ૬.૩૭૮૮૪૩ જોવા મળેલ હતું. જ્યારે બિનઆદિવાસી ભાઈઓનો મધ્યક ૩૭.૩૪ અને પ્રમાણિત વિચલન ૫.૮૬૪૪૮ જોવા મળેલ હતું. જ્યારે બંને જૂથો વચ્ચેનો મધ્યક તફાવત ૦.૮૬ જોવા મળેલ હતો. જ્યારે 't' રેશિયો ૦.૭૦૨ જોવા મળતો હતો. જે ૦.૦૫ કક્ષાએ (૧૦૦) = ૧.૮૮ એ ચકાસતા બંને જૂથો વચ્ચે સાર્થક તફાવત જોવા મળતો ન હતો.

સારણી-૨

બહેનોની બુદ્ધિઆંક કસોટીનો મધ્યક, મધ્યક તફાવત, પ્રમાણિત વિચલન અને 't' રેશિયો દર્શાવતી સારણી

જૂથ	વિષયપાત્રોની સંખ્યા	મધ્યક	મધ્યક તફાવત	પ્રમાણિત વિચલન	't' રેશિયો
આદિવાસી ભાઈઓ	૫૦	૩૬.૦૨	૫.૬૨	૫.૭૭૮૮૪૪	૩.૫૪૮
બિનઆદિવાસી ભાઈઓ	૫૦	૪૧.૬૪		૮.૫૮૫૪૦૭	

સાર્થકતાનું ધોરણ ૦.૦૫ કક્ષાએ (૧૦૦) = ૧.૮૮

ઉપરોક્ત સારણી - ૨ પરથી માલૂમ પડે છે કે આદિવાસી બહેનોની બુદ્ધિઆંક કસોટીનો મધ્યક ૩૬.૦૨ અને પ્રમાણિત વિચલન ૫.૭૭૮૮૪૪ જોવા મળેલ હતું. જ્યારે બિનઆદિવાસી બહેનોનો મધ્યક ૪૧.૬૪ અને પ્રમાણિત વિચલન ૮.૫૮૫૪૦૭ જોવા મળેલ હતું. જ્યારે બંને જૂથો વચ્ચેનો મધ્યક તફાવત ૫.૬૨ જોવા મળેલ હતો. જ્યારે 't' રેશિયો ૩.૫૪૮ જોવા મળતો હતો. જે ૦.૦૫ કક્ષાએ (૧૦૦) = ૧.૮૮ એ ચકાસતા બંને જૂથો વચ્ચે સાર્થક તફાવત જોવા મળતો હતો.

તારણા

- આદિવાસી ભાઈઓ અને બિનઆદિવાસી ભાઈઓની બુદ્ધિઆંક કસોટીમાં સાર્થક તફાવત જોવા મળ્યો ન હતો.
- આદિવાસી બહેનો અને બિનઆદિવાસી બહેનોની બુદ્ધિઆંક કસોટીમાં સાર્થક તફાવત જોવા મળ્યો હતો.

સંદર્ભગ્રંથ:

- શાહ, ગુણવંત બી., શૈક્ષણિક મનોવિજ્ઞાનમાં અધ્યયન મીમાંસા, દ્વિતીય આવૃત્તિ; અમદાવાદ : યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ, ગુજરાત રાજ્ય, ૧૯૮૬.
- વર્મા, પ્રકાશ જે, એ ટેક્ષ બુક ઓન સ્પોર્ટ્સ સ્ટેટેસ્ટીક્સ, ગ્વાલિયર: વિનસ પબ્લિકેશન, ૨૦૦૦.

*Kalpesh P Raj

Application of Digital Libraries in Indian Distance Education

Abstract: In the Present progressing days, the role of libraries has expanded to great extent with context to digital or electronic libraries. Digital libraries are eligible to solve many problems generally faced by the distance learner. These Digital Libraries can be well implemented and also can be so useful through internet to Distance Learners. This paper is based on the problems and issues related to distance Learners bear in India for the provision of library service. The digital libraries utility for distance learners is examined and strategies are suggested for its adoption in the Indian Context.

Keywords: Digital Library, Distance Education India, Library India

In earlier times, information was given to students at their places of residence through print mode. The copies of the lesson were mailed to each students, those who were registered for the course. The students would study these lessons and would then send their reaction, response and performance rolls by mail to their institute. This mode has its own limitation such as i) sub standard quality, ii) delayed delivery to its users.

Modern electronic technology such as Radio, Television and Audio/Video cassettes, etc. has placed at the disposal of man, a variety of new modes of communication. But unfortunately, all these methods became unpopular among the distance learners due the following reasons:

- i) the unsuitability of the timings of the broadcast,
- ii) ill drafted and poor quality of the talk,
- iii) lack of objectivity in presentation, incapability of repeating programme at the will of listeners,
- iv) Non-uniformity of syllabus of universities/institutes etc.

The next stage in the evolution of the methodology happens to be 'instruction via satellite'. This is done in teleconference/video conference mode. The nodal agency has a studio where the experts gather and deliver lectures. This gets up-linked to a satellite via transponder and then the satellite beams the signals down to all receiving stations. These stations can be located any where. The viewers get the chance to interact with their experts through telephone/fax.

It helps to create the environment of the class room and enable the students to enjoy the same facilities of direct face to face interaction with their teachers and also with their peers.

Now the focus has been shifted to modern information technology mode-virtual class room. Here the teacher is omnipresent and the study materials are available online at reasonable cost. The education provided through www (Internet) has many distinct benefits. It has attractive and convenient modular learning pattern, enhanced learner participation through high interactive and effective instruction. Delivering course via Internet is a key tool to meet all these requirements and virtual class room or virtual campus is a consequence of web based learning. We may also have interactions with the teachers through this mode. The multimedia has immense possibilities as regards bringing live, not only the audio aspect of the teacher's deliberations, but visual aspects also.

Distance Education in India

Distance education has been gaining ground in India in recent years as an alternative channel of education. Presently the no. of state open universities is 9 and 64 institutes of correspondence courses and directorates of Distance education providing courses through distance mode [1].

The enrollment in the correspondence courses and open universities at the end of Seventh Five Year Plan (1987-91) was approximately 500,000

***(Librarian) ITM Universe, Vadodara**

students. During the Eighth plan (1992-97) the additional enrollment was estimated to be around 1,000,000 of which 50% was absorbed by the distance education programs. During Ninth plan (1998-2002) the enrollment figure goes upto 1,050,000. In Tenth plan (2003-2007) the enrollment figures goes upto to one million. In the current Eleventh year plan (2008-2012) the enrollment figure is expected to increase at a faster rate [2]. The programs offered by the distance education institutions in India are intended not only for self enrichment but also for professional continuing education. Primarily they cater to educationally disadvantaged groups like the unemployed, people living in rural areas, working people who can not attend regular institutions, housewives and similar other groups. Professional courses offered by the distance education institution in the field of Computers and Management are very popular throughout the country. The latest trend is to provide courses in Engineering and Medicine. The library services provided by the correspondence institutions and directorates in India are negligible. It is only in the open universities that the regional and study center based libraries have been introduced. The services provided in these regional/ study center based libraries include: reference services, listening and viewing of audio video materials.

DEFINITIONS OF DIGITAL LIBRARY

According to E.A. Fox the digital library may be defined as the “New way of carrying out the functions of libraries encompassing new types of information resources, new approaches to classification and cataloguing, intensive use of electronic systems and networks and dramatic shifts in intellectual, organizational and electronic practices”.

Larsen defines, “A digital library as a global virtual library- the library of thousands of networked electronic libraries”.

The Associations of Research Libraries (ARL)[3] has identified five elements common to all definitions of digital library as under.

- The digital library is not a single entity;
- The digital library by requires technology to link resources of many;
- These links are transparent to end-users;
- Universal access to the digital libraries and information services in the goals; and

- Digital library collections are not limited to documents surrogates. But they also include digital artifacts that cannot be represented or distributed in printed formats

“Digital libraries are organizations that provide the resources, including the specialized staff, to select, structure, offer intellectual access to, interpret, distribute, preserve the integrity of, and ensure the persistence over time of collections of digital works so that they are readily and economically available for use by a defined community or set of communities.” [4]

DIGITAL LIBRARIES: UTILITY FOR DISTANCE LEARNERS

A digital library is popularly known as an electronic version of a library where storage is in digital form. The materials can be obtained through direct. The material can be obtained through direct access and permits copying from the master version. In this model the traditional libraries will have no role to play.

FEATURES OF DIGITAL LIBRARY:

Digitized library require digital technologies and is the combination of traditional and media collection. So they encompass both paper and electronic material. Digital library consisted of mostly electronic documents, which are of reference type.

- Access to scholarly collection
- Support learners on and off campus
- Integrated teaching and leaning environment
- Integrated research and learning environment
- Institution entered collaboration across institutions, complementary resources
- Facilitates expansion of scholarly communication
- Make available content in new subject areas as they emerge

CHALLENGES OF DIGITAL LIBRARY:

- Cost/funding making libraries even more expensive
- Different economic models
- Technical infrastructure
- Integrating- interoperability
- Standards
- Rapidly changing environment
- Copyright and intellectual property
- Privacy
- Obsolescence

Digital libraries in a distance education setting can provide a wide range of resources and services.

The basic services provided at present by the digital libraries might include:

- Searching online databases
- Internet browsing facility
- Request of material and official correspondence through e-mail.
- Electronic delivery of e-document, image files, etc
- Online reference, CAS and SDI services through e-mail
- Access to electronic indexes and directories
- Services like newsgroup, forms, list servers and notification etc

The utilities of the digital libraries to distance learners are manifold. Some of the advantages are mentioned as:

- Easier online access to information
- Fosters new communities of learners and scholars
- Fosters globalization/ internationalization
- Accessible from any nodal place/ learner's home place at their own convenient time
- Increase learner efficiency in learning and information literacy
- Relate physical and virtual learning environments
- Provide broader, faster and better delivery of sources and information
- Cut off postal expenditure and avoid loss of material in transit

Thus this is fact that digital libraries could solve many of the major problems faced by distance learners. Indeed digital libraries are the fastest means of providing library materials and services to geographically widespread learners. However, for digital libraries may be successful in a distance learning environment if the system have user friendly environment and well planned digital libraries can be able to further strengthen the self-learning process.

DIGITAL LIBRARIES AND DISTANCE EDUCATION: DEVELOPING PROSPECTS IN INDIA

Presently, development of digital libraries in India is in nascent state. However, efforts are being made to develop network based learning environment for the distance learners. The Committee for utilizing Satellite Communication system for Distance Education Network appointed by the Department of Education, Ministry of Human Resource Development has come up with the proposal of setting up of Indian Training and

Education Network for Development (INTEND) [5]. The network will be used for value added services viz e-mail, down loading of lectures/ lessons from the hub station to remote classes, provision of Internet services through gateways, library services, video conferencing etc. The implementation of the INTEND is planned in two phases, spreading over the next five years. As a part of the INTEND project the open and distance education system in India has decided to set up the Open Education Network (OPENET), a network of physical, intellectual and academic resources of all the open and distance education institutions in the country. The technical system of INTEND-OPENET will be comprise:

- National hub center at IGNOU (Indira Gandhi National Open University) at New Delhi.
- Regional hubs in the State Open universities and state capitals.
- V-SAT's of varying capabilities in universities, regional centers, study centers and other partner institutions.

In the first phase the backbone comprising the national hub and 100 sites in the towns will be developed while in the second phase the regional hubs will be strengthened by extending the outreach to 500 district centers, 5000 block centers and 100,000 village clusters.

In the library networking frontier, INFLIBNET has been established to link the all university's libraries and R&D institutions in the country. The INFLIBNET will be integrated with the INTEND-OPENET in the future. Apart from the INFLIBNET, the other major efforts in library networking include several metropolitan networks viz, DELNET (Developing Library Network), CALIBNET (Calcutta Library Network), MALIBNET (Madras Library Network), BONET (Bombay Library Network), etc. Thus the backbone needed for developing digital libraries for the distance education already exists in the country. Only needs to be done immediately, is to make the library resources available in the digital form and reorient the services for the network environment. The collaboration of all the distance education institutions in the country is also needed for developing digital libraries for distance learners. Indira Gandhi National Open University being an apex body of distance education in the country has a major role to play in this direction. The INTEND-OPENET project really visualized the importance of setting up

digital libraries for the distance learners. Presently IGNOU is an open university only which has rich resources and very strong infrastructure along with Information Technology (IT) application to transmit their educational programs “Gyan Darshan” through Doordarshan and “Gyan Vani) via 188 AIR station in Scheduled time and **“eGyanKosh”- a National Digital Repository to store, index, preserve, distribute and share the digital learning resources developed by the Open and Distance Learning Institutions in the country [6].**

REFERENCES

- 1) India. Planning Commission on Education. Accessed on 15-july-2009. <http://planningcommission.nic.in/sectors/education.html>
- 2) Washington DC, Associations of Research Libraries, (1995). Accessed on 15-july-2009.<http://archive.ifla.org/documents/libraries/net/arlib-dlib.txt>
- 3) Washington DC, Digital Library Federation. A working definition of digital library(1998).Accessed on 16-july-2009<http://www.diglib.org/about/dldefinition.html>
- 4) DEC-IGNOU and UGC (1998). Establishment of INTEND-OPENET as a Collaborative Endeavour for Employing Information Technologies for Enhancing and Transforming Education System in India. New Delhi, IGNOU.
- 5) India, Indira Gandhi National Open University. Accessed on 15-july-2009. <http://www.ignou.ac.in/>

* Sonal G. Gajjar

Arts (PSYCHOLOGY)

Research Zone India

Vol. 7

Issue — (3)

June.— 2019 Page - 153 - 155

ISSN 2319 — 8168

હિતોપદેશમાં પંડિત નારાયણ ભટ્ટનો મનોવૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિકોણ

ભાષાને સમાજ સાથે ગાઢ સંબંધ હોવાથી તે સમાજકેન્દ્રી છે. આથી ભાષા દ્વારા જે સર્જન સર્જાય છે તે પણ સામાજિક છે. સમાજ વિના સાહિત્ય વિનાના સમાજની કલ્પના સૂર્ય અને ચંદ્ર વિનાના આકાશ જેવી અસંભવ છે. સાહિત્ય સમાજમાંથી જ ઉદ્ભવે છે અને એ ઉદ્ભવેલ સાહિત્યમાંથી જ સમાજ સંપૂર્ણ રીતે ઘડાતો રહે છે. કાલ્પનિક સાહિત્ય પણ આમાંથી બાકાત નથી. એક રીતે કહીએ તો સાહિત્ય એ સમાજનું દર્પણ છે, તો સમાજ એ સાહિત્યનો પાયો છે. આથી કોઈપણ સર્જક કે સર્જન પોતાના સમયનાં સમાજ અને સામાજિક પરિસ્થિતિથી અલિપ્ત ન રહી શકે જાણ્યે-અજાણ્યે પણ તેના સર્જનમાં તત્કાલિન સામાજિક સ્થિતિની નોંધ લેવાઈ જાય છે. એટલે જ આપણે એ સર્જક કે સર્જનને વાંચી, વિચારી, તે વખતનો સમાજ કેવો હતો એ કહી શકીએ છીએ. કેમ કે સમાજ અને સાહિત્ય એકબીજાનાં અવિભાજ્ય અંગ છે.

ભાષાને સમાજ સાથે ગાઢ સંબંધ હોવાથી તે સમાજકેન્દ્રી છે. આથી ભાષા દ્વારા જે સર્જન સર્જાય છે તે પણ સામાજિક છે. સમાજ વિના સાહિત્ય વિનાના સમાજની કલ્પના સૂર્ય અને ચંદ્ર વિનાના આકાશ જેવી અસંભવ છે. સાહિત્ય સમાજમાંથી જ ઉદ્ભવે છે અને એ ઉદ્ભવેલ સાહિત્યમાંથી જ સમાજ સંપૂર્ણ રીતે ઘડાતો રહે છે. કાલ્પનિક સાહિત્ય પણ આમાંથી બાકાત નથી. એક રીતે કહીએ તો સાહિત્ય એ સમાજનું દર્પણ છે, તો સમાજ એ સાહિત્યનો પાયો છે. આથી કોઈપણ સર્જક કે સર્જન પોતાના સમયનાં સમાજ અને સામાજિક પરિસ્થિતિથી અલિપ્ત ન રહી શકે જાણ્યે-અજાણ્યે પણ તેના સર્જનમાં તત્કાલિન સામાજિક સ્થિતિની નોંધ લેવાઈ જાય છે. એટલે જ આપણે એ સર્જક કે સર્જનને વાંચી, વિચારી, તે વખતનો સમાજ કેવો હતો એ કહી શકીએ છીએ. કેમ કે સમાજ અને સાહિત્ય એકબીજાનાં અવિભાજ્ય અંગ છે.

કથા સાહિત્યમાં 'હિતોપદેશ' પણ એવો જ ગ્રંથ છે જેના દ્વારા આપણે તત્કાલિન સમાજ વિશે, ત્યારની સામાજિક પરિસ્થિતિ વિશે જાણી શકીએ છીએ. 'હિતોપદેશ' ની પ્રસ્તાવનામાં જ એનો સામાજિક અભિગમ સ્પષ્ટ થઈ જાય છે. કોઈપણ સમાજનો વિકાસ અથવા કોઈપણ સમાજ ત્યારે જ ટકી શકે છે જ્યારે તેની પાસે પૂરતા પ્રમાણમાં ચોક્કસાઈપૂર્વકનું શાસ્ત્ર અને શસ્ત્રનું જ્ઞાન હોય. 'હિતોપદેશ'ની રચના માટે જ થઈ છે.

હિતોપદેશની પ્રસ્તાવના મુજબ સુદર્શન નામના રાજાના શાસ્ત્ર ભણ્યા વગરના અને કાયમ અવળે માર્ગે જનારા પુત્રોને સર્વશાસ્ત્રના જ્ઞાન પ્રાપ્તાર્થે નારાયણ ભટ્ટે હિતોપદેશની રચના કરી.

સમાજની વ્યાખ્યા આપતાં બેંકર કહે છે કે 'માનવીની આંતરક્રિયા દ્વારા સાતત્ય ધરાવતી અને પરિવર્તન પામતી જે સામાજિક વ્યવસ્થા વિકસાવે છે તેને સમાજ કહેવાય.' જ્ઞાનકોષ મુજબ 'સમાજ એટલે માનવી વચ્ચેનાં સંબંધોનો સમગ્ર સંકુલ'. આ મુજબ જોઈએ તો 'હિતોપદેશ' એ જ વ્યક્તિ આપી શકે જે પરસ્પર આંતરક્રિયાથી જોડાયેલી હોય.

અહીં રાજાના પુત્રોને પ્રત્યેક શાસ્ત્રનું જ્ઞાન અર્પવાનું કાર્ય 'વિષ્ણુશર્મા' લે છે અને પરસ્પર બે જૂથ વચ્ચે, બે સમૂહ વચ્ચે આદાન-પ્રદાન શરૂ થાય છે. એ બે સમૂહ છે, બ્રાહ્મણ સમૂહ અને ક્ષત્રિય સમૂહ.

આ બે સમૂહ મળી એક સમાજ વ્યવસ્થા ઊભી કરે છે, જે એકબીજા સાથે સાતત્ય ધરાવે છે.

હિતોપદેશમાં ગુરુનું પૂજન કરવામાં આવ્યું છે. તેથી સ્પષ્ટ છે કે હિતોપદેશની રચના સુદર્શન રાજાના પુત્રોને પાત્ર બનાવી સર્વજનને ઉપદેશ આપવા માટે કરાય છે. ગુરુ દ્વારા પોતાને સમાજમાં સાચી રીતે જીવવાનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતું હોવાથી તેને 'જ્ઞાન પૂર્ણિમા' તરીકે પણ ઊજવવામાં આવે છે.

'હિતોપદેશ' માં મનોવલણો અને સામાજિક આંતરક્રિયા :

વલણો સામાજિક વાતાવરણ પ્રત્યેની અભિવૃત્તિઓ છે. અમુકઅનુભવોનાં પરિણામે કોઈ વસ્તુ, વિચાર, વ્યક્તિ કે જૂથ વિશે આપણાં મનમાં અમુક લાગણી બંધાય છે. બોધનો ઘડાય છે. પ્રતિભાવ, લક્ષણો ઘડાય છે અને તેની સંયુક્ત અસરરૂપે એ વ્યક્તિ જૂથ, વસ્તુ પ્રત્યે મન અને શરીર અમુક રીતે વર્તન કરવા તત્પર થાય છે. વર્તન માટેની આવી તત્પરતાને વલણ કહેવામાં આવે છે.

મનોવલણનો અર્થ આપતાં કુપ્પુ સ્વામી તેને પ્રતિક્રિયાની તત્પરતા તરીકે ઓળખાવે છે. તેઓ કહે છે : “વલણ એટલે ચોક્કસ પરિસ્થિતિમાં ચોક્કસ ઢબમાં પ્રતિક્રિયા કરવાની વ્યક્તિની તત્પરતા.” કિમ્બાલ યંગના મતે “વલણ એ અમૂક પરિસ્થિતિ, વિચાર, પદાર્થ, વ્યક્તિ કે જૂથ પ્રત્યે હકારાત્મક કે નકારાત્મક રીતે શીખેલી લાક્ષણિક ઢબમાં પ્રતિક્રિયા કરવાની અભિવૃદ્ધિ છે.”

કન્ય, કુચ ફિલ્ડ અને બેલેથી વલણનો ખ્યાલ રજૂ કરતાં કહે છે, “સામાજિક વસ્તુ પ્રત્યે હકારાત્મક કે નકારાત્મક મૂલ્યાંકનનો, ભાવાત્મક લાગણીઓ અને અનુકૂળ કે પ્રતિકૂળ પ્રવૃત્તિ કરવાની અભિવૃત્તિ.”

વલણો જૈવિક વારસામાં મળતા નથી, પરંતુ જૂથના સભ્યોની જેમ ઉછેર થાય, તેનું સામાજીકરણ થાય. તેમ તેમ તે સભ્યોમાં વલણોનું ઘડતર પણ થાય છે. આમ, સામાજિક આંતરક્રિયા દ્વારા જ સભ્ય વલણો શીખે છે. જેમ કે જૂથના અન્ય સભ્યોનાં અનુભવોના આધારે હિરણ્યક કાગડાની જાત પ્રત્યેનું પોતાનું વલણ સ્પષ્ટ કરે છે કે પોતે કાગડા માટે ખોરાક વસ્તુ હોવાથી કાગડો તેને મારી નાંખશે. માટે જ હિરણ્યક તેની સાથે મૈત્રી કરવાની ના પાડે છે અને કાગડાના જૂથ પ્રત્યે પોતાનું નકારાત્મક વલણ સ્પષ્ટ કરે છે.

*Assi. Pro.Dept.of Psychology.-Shri R.K.Parikh Arts & Science College.- Petlad

સામાજિક વલણોનાં બે મહત્વનાં લક્ષણો છે. એક તો સામાજિક પરિસ્થિતિમાંથી વલણો ઘડાય છે. બીજું જૂથનાં મોટા ભાગનાં સભ્યો વલણોનાં સહભાગી હોય છે. અમુક જૂથનાં સભ્યો અમુક જૂથનાં સભ્યો કે જૂથ પરત્વે અમુક ખાસ પ્રકારનાં વલણો ધરાવે છે.

રોઝેન બર્ગ જણાવે છે કે, “જે વ્યક્તિ, જૂથો કે વસ્તુઓ તેમના વિકાસમાં અવરોધરૂપ હોય તેમનું પ્રતિકૂળ મૂલ્યાંકન કરે છે અને તેમના પ્રત્યે નકારાત્મક વલણ વિકસાવે છે. જાતીય પૂર્વગ્રહો, કોમી પૂર્વગ્રહો, જ્ઞાતિ પૂર્વગ્રહો વગેરે વલણો ઘડાવા પાછળ જરૂરિયાતોનો સંતોષ મહત્વનું પરિબળ છે.”

વલણો મહદ્અંશે સ્થાયિત્વ ધરાવતાં હોય છે. આમ છતાં વલણો પરિવર્તનશીલ પણ છે. એક વખત વલણનું ઘડતર થયા બાદ તેમાં જે ફેરફારો થાય તેને વલણ પરિવર્તન કહેવાય. આ વલણ પરિવર્તન યોગ્ય માહિતી, જરૂરિયાતોનો સંતોષ વગેરેને આધારે થાય છે. હિરણ્યક પણ લઘુપતનકની વાતો, દલીલો અને તેની સચ્ચાઈથી પ્રેરાઈને પોતાનું નકારાત્મક વલણ દૂર કરી હકારાત્મક વલણ ધરાવી મૈત્રીના પ્રસ્તાવનો સ્વીકાર કરે છે.

કોઈપણ બે કે તેથી વધુ પક્ષ વચ્ચે અર્થપૂર્ણ માધ્યમો દ્વારા થતી ક્રિયા કે પ્રતિક્રિયા એ સામાજિક આંતરક્રિયા છે. આંતરક્રિયા હંમેશા બે કે તેથી વધુ વ્યક્તિઓ, વ્યક્તિ અને જૂથ, જૂથ અને જૂથ વચ્ચે સંભવ છે. આંતરક્રિયાનાં મુખ્યત્વે (૧) સહકાર (૨) સંઘર્ષ (૩) સ્પર્ધા અને (૪) સમાયોજન એવા ચાર પ્રકાર પડે છે.

મિત્ર લાભમાં જ્યારે લઘુપતનક નામનો કાગડો હિરણ્યક નામના ઉંદર સાથે મિત્રતા ઈચ્છે છે ત્યારે હિરણ્યક ‘ખાવા યોગ્ય વસ્તુ કે પ્રાણી અને ખાનાર વચ્ચેનો પ્રેમ દુઃખનું જ કારણ બને છે, જેમ કે શિયાળ દ્વારા બંધાયેલા પેલા હરણને ફાંસલામાંથી કાગડાએ બચાવ્યું અને એ દ્વારા હરણ શિયાળ અને કાગડાની બીજી કથાને પ્રારંભ કરે છે. તે સાથે હિરણ્યક એક જૂથના સભ્યોનાં અન્ય જૂથના સભ્યો પ્રત્યેના સામાજિક મનોવલણો રજૂ કરે છે.’

નારાયણ ભટ્ટ ખાવા યોગ્ય અને ખાનારા વચ્ચેનો પ્રેમ દુઃખનું જ કારણ બને છે. દા.ત. શિયાળ દ્વારા બંધાયેલા પેલા હરણને ફાંસલામાંથી કાગડાએ બચાવ્યું. આ દ્વારા આ કથાનો પ્રારંભ કરે છે. આમાં જૂથ અને જૂથનાં ધ્યેયને પ્રાપ્ત કરવા માટે થતાં જૂથ સંઘર્ષની રજૂઆત હિરણ્યક કરે છે.

મેકાઈવર અને પેજ નોંધે છે તેમ “સામાજિક સંઘર્ષમાં એવી બધી પ્રવૃત્તિઓનો સમાવેશ થાય છે. જેમાં જૂથના સભ્યો કોઈપણ ધ્યેય સાધવા માટે એકબીજાનો મુકાબલો કરે છે.” કોઈપણ જૂથના સભ્યો વચ્ચે અંદરોઅંદર સંઘર્ષ હોય ત્યારે તેવા સંઘર્ષને આંતરિક સંઘર્ષ કહેવાય, જેમ કે મિત્રલાભની મુખ્ય વાર્તામાં દાણા ચણવા માટે કબૂતરોનો સંઘર્ષ જે કુટુંબનાં સભ્યોનો સંઘર્ષ છે.

ખાવા યોગ્ય (વસ્તુ કે પ્રાણી) અને ખાનાર વચ્ચેનો પ્રેમ (ખાવા યોગ્ય પ્રાણી માટે તો) દુઃખનું જ કારણ બને છે.’ દ્વારા લઘુપતનક કાગડા અને હિરણ્યક ઉંદર વચ્ચેનો જૂથ સંઘર્ષ રજૂ કરે છે. આ એક જૂથનો અન્ય જૂથ સાથેનો સંઘર્ષ હોવાથી તેને બાહ્ય સંઘર્ષ પણ કહેવાય. કાગડા પોતાના ધ્યેયની પ્રાપ્તિ માટે (ખોરાક જ ધ્યેય છે) ઉંદરોનો નાશ કરે છે. આ માટે તે આડકતરો પ્રયત્ન ન કરતાં પ્રત્યક્ષ કરે છે, તેથી આમાં પ્રત્યક્ષ સંઘર્ષ રહેલો છે. જ્યારે કાગડો ઉંદરોનો ભક્ષ્ય

કરીને તેની જાતનો નાશ કરતો હોવાથી આમાં સંપૂર્ણ સંઘર્ષનો પ્રકાર પણ સમાયેલો છે.

આમ, હિતોપદેશની કથાઓ દ્વારા આપણે સંપૂર્ણ સંઘર્ષની પ્રક્રિયાને સમજી શકીએ છીએ.

સમાજ જીવનમાં વ્યક્તિઓ અને જૂથો સામાન્ય રીતે સહકારપૂર્ણ જીવન જીવવા ઈચ્છતાં હોય છે અને તે માટે પ્રયત્ન કરતાં હોય છે. આમ છતાં અમુક હિતો અને ધ્યેયોની બાબતમાં સંઘર્ષ ઉદ્ભવે છે. આ સંઘર્ષમય પરિસ્થિતિમાં પરસ્પરનાં સંબંધો ભાંગી પડે છે અને સહકારની પ્રવૃત્તિઓ અટકી જાય છે. પરસ્પર ઉદ્ભવેલી આ વિસંવાદિત પરિસ્થિતિમાં એકબીજા પક્ષો ગોઠવાઈ જવાનો પ્રયત્ન કરે છે. એકબીજા સાથે ગોઠવાઈ જવાની અને રાબેતા મુજબનાં સંબંધોનું પુનઃ સ્થાપન કરવાની આ પ્રક્રિયા સમાયોજન છે.

ફીચર સમાયોજનની વ્યાખ્યા આપતા નોંધે છે. તેમ સમાયોજન સામાજિક પ્રક્રિયાનું એવું સ્વરૂપ છે. જેમાં બે કે વધુ વ્યક્તિ કે જૂલ નહર્ષ અટકાવવા - ઘટાડવા કે નાબૂદ કરવા આંતરક્રિયા કરે છે.

અર્થાત્, સમાયોજન સામાન્ય રીતે સંઘર્ષનાં પરિણામરૂપ છે ઉદ્ભવતી પ્રક્રિયા છે. સંઘર્ષને પરિણામે બન્ને પક્ષોનાં હિતોને ઓછા-વને અને નુકશાન પહોંચ્યું છે. આથી બન્ને પક્ષો ને સહકારનું પુનઃસ્થાપન જરૂરી લાગે છે અને તે માટે બન્ને પક્ષ એકબીજાને અનુરૂપ થવા પ્રયત્ન કરે છે. અર્થાત્ સમાયોજન એવી કામચલાઉ ગોઠવણ છે જે વ્યક્તિઓ અને જૂથો સંપૂર્ણ સંવાદિતા અને સહમતિ ન હોય ત્યારે તેઓની પ્રવૃત્તિને ચાલુ રાખવા શક્તિમાન બનાવ્યું છે. એટલે કે બે જૂથો વચ્ચેનો ઝઘડો પરસ્પરની સમજાવટથી કે અન્ય કોઈની સમજાવટથી પતાવવામાં આવે છે. જેમ કે “સંધિ માં ચિત્રાવર્ણ રાજા અને હિરણ્યગર્ભ રાજા વચ્ચે એમના મંત્રીઓ સંધિ કરાવે છે. જેથી બંને વચ્ચે સામાન્ય સંબંધો સ્થાપિત થાય છે.

સંઘર્ષમય વ્યક્તિઓ કે જૂથો પરસ્પરનો સંઘર્ષ નિવારવા સમાધાનની માર્ગ અપનાવે છે. આ સમાધાન પણ સમાયોજનનું એક સ્વરૂપ છે. હોટ અને હન્ટ સમાધાનની વ્યાખ્યા આપતાં લખે છે કે, “સમાધાન સમાયોજનનું એક એવું સ્વરૂપ છે જેમાં સંઘર્ષ ટાળવા દરેક પક્ષ પોતાનાં સંપૂર્ણ ધ્યેયથી કંઈક ઓછું સ્વીકારે છે. એટલે કે દરેક પક્ષ થોડું જતું કરે છે અને દરેક પક્ષ રાજ્ય અને પ્રતિષ્ઠા બંને મેળવે છે.

સંઘર્ષને વળગા તેનો મંત્રી મે છે, “યઘૈસ્મદવનં ક્રિયતે તદા સ્વદેશ ગમ્યતામ્ અન્યથા વર્ષાકાલે પ્રાપ્તે તુલ્યબલેન સહ પુનઃવિગ્રહે સત્ય ત્માર્ક પર ભૂમિષ્ઠાનાં રવદ્વેશ ગમનમપિ દુર્લભં ભવિષ્યતિ સુવ્રશોભાર્થ વ સન્ધ્યાચ ગમ્યતામ્ । દુર્ગ ભાર્ત્ત્વીર્તિલ્લ લઘ્વૈવ । મમ સંમતં તાવદેત્ ત્ ।”

(જો અમારી વાત મુજબ કરવાનું હોય તો પોતાના દેશ પાછા ફરીએ. નહીંતર ચોમાસું આવતા, સરખા તાકાતવર શત્રૂની સાથે ફરીથી યુદ્ધ યતાં પારકી જમીન પર રહેલાં આપણાં માટે પોતાના દેશ જવાનું પણ મુશ્કેલ બની જશે. આપણું સારું દેખાય એ માટે સંધિ કરીને જઈએ. કિલ્લો તોડ્યો છે અને આબરૂ પણ વધી છે, મારું મંતવ્ય તો આ છે.)

અહીં રાજ્ય મેળવવું એ ધ્યેય પૂર્ણ કર્યા પછી સંભવિત સંઘર્ષને ટાળવા ચિત્રવર્ણ રાજાનું જૂથ મેળવેલ રાજ્યને પરત કરીને

પણ સંધિ કરે છે.

સમાધાનની આ પ્રક્રિયામાં બંને પક્ષને સમાયોજન તરફ દોરી જતી પેટા પ્રક્રિયાઓ ઉદ્ભવે છે. સમાયોજનનાં ક્રિયા તંત્રો કે પ્રયુક્તિઓ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. આ મુજબ જોઈએ તો :

(૧) ચર્ચા વિચારણા

(૧) ચર્ચા-વિચારણા :

આમાં સંઘર્ષવાળા પક્ષો જે - જે બાબતો અંગે સંઘર્ષ થતો હોય તે અંગે સાથે મળીને ચર્ચા-વિચારણા કરે છે.

એક-બીજાનાં મતભેદો વ્યક્ત કરે છે. એકબીજાની મુશ્કેલીઓનો અને મર્યાદાઓ સમજવા કોશિશ કરે છે અને તે દ્વારા સંઘર્ષનું નિવારણ કરે છે. મિત્રલાભમાં હિરણ્યક અને લઘુપતનક દ્વારા સમાજના બે જૂથોમાં ઉદ્ભવતા સંઘર્ષ અને અંતમાં થતાં સમાયોજનની પ્રક્રિયાને વર્ણવવા નારાયણ ભટ્ટ પ્રયત્ન કરે છે અને (ભક્ષ્ય અને ભક્ષ્યકની પ્રીતિ વિપત્તિનું જ કારણ બને છે) આ શ્લોક દ્વારા જૂથ સંઘર્ષને રજૂ કરે છે. પરંતુ આ વાર્તાના અંતમાં હિરણ્યક લઘુપતનક સાથે થયેલી ચર્ચા-વિચારણા, દલીલો અને પ્રશંસા દ્વારા તેની સાથે સંબંધોનું પુનઃસ્થાપન કરવું જરૂરી માને છે. તે બાબત હિરણ્યક અને લઘુપતનકના જૂથ વચ્ચે થયેલી સમાયોજનની પ્રક્રિયાને વર્ણવે છે. બન્ને આ જૂથ વચ્ચે થતાં સંઘર્ષને નિવારણા સહકારપૂર્ણ પ્રવૃત્તિ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. તે બાબત સમાયોજનની પ્રક્રિયા રજૂ કરે છે. આ ઉપરાંત ચિત્રવર્ણ મોરનું રાજ્ય જૂથ, હિરણ્યગર્ભ નામના રાજહંસના રાજ્ય જૂથને પરાસ્ત કર્યા પછી બંને જૂથ વિચાર કરે છે અને બંને જૂથ દ્વારા સંધિ માટેનાં પ્રયત્નો શરૂ થાય છે. એ પ્રયત્નોને સમાયોજન નિર્દેશ કહી શકાય.

(૨) મધ્યસ્થી :

જ્યારે ત્રીજો પક્ષ બંને વચ્ચે સુલેહ સંપ કરાવવામાં મદદરૂપ થાય ત્યારે તેને મધ્યસ્થી કહેવાય. અહીં 'સંધિ'માં હિરણ્યગર્ભ રાજા અને ચિત્રવર્ણ રાજા વચ્ચે સુલેહ કરાવનાર 'મધ્યસ્થી' તરીકે તેમનાં મંત્રીઓ છે. વિષ્ણુશર્મા 'સંધિ' ના પ્રારંભમાં જ આ બાબતોનો નિર્દેશ કરતાં કહે છે :

"વૃત્તે મહતિ સઙ્ગ્રામે રાજો નિહતસેનયોઃ ।

સ્થયાભ્યાં ગૃધ્રપક્ષાભ્યાં સવાયા સન્ધિઃ કૃતઃ ક્ષણાત્ ॥

(નાશ પામેલા સૈન્યોવાળા બે રાજાઓ વચ્ચે મોટી લડાઈ જામી હતી ત્યારે મધ્યસ્થી કરનારા ગીધ અને ચક્રવાકે વાણી દ્વારા સમાધાન કર્યું.) વળી ગીધ મંત્રી આ બાબત પોતાના રાજા ચિત્રવર્ણને જણાવતાં કહે છે કે :

'મૂહ્યવલં તથા રાજ્યમાત્માનં કીર્તિમેવ ચ

યુધ્ધિ સંદેહયોલાસ્થં કો હિ કૃયાયવાલિશ

(ખરેખર બાલિશ ન હોય તેવો કયો માણસ મિત્રના લશ્કરને

તેમજ રાજ્યને જાતને અને આબરુને યુદ્ધમાં ઉતારી જોખમમાં મૂકે? પરે સંધિમિશ્ન-સમેનાપિ મી વિનયો યુધ્ધિ । અને બીજું (સરખા સાથે પણ સંધિ કરી લેવાની ઈચ્છા રાખવી. કેમકે લડવામાં વિજય શંકાસ્પદ હોય છે.)

સારાંશ :

આમ, સમગ્ર રીતે જોતાં હિતોપદેશમાં સામાજિક આંતરક્રિયાનું જ સ્વરૂપ પ્રગટ થાય છે. સહકાર, સ્પર્ધા, સંઘર્ષ કે સમાયોજનનાં સ્વરૂપે સામાજિક આંતરક્રિયાની પ્રક્રિયાનો નારાયણ

ભટ્ટ નિર્દેશ કરે છે એ હકીકત છે.

પાદ ટીપ્પ :

૧. એ. જી. શાહ, જે. કે. દવે. સમાજશાસ્ત્રીય નિબંધો — રચના પ્રકાશન

૨. એ. જી. શાહ અને અન્ય, મનોવલણોનું સ્વરૂપ અને ઘડતર રચના

૩. એ. જી. શાહ, જે. કે. દવે, સમાજશાસ્ત્ર પરિચય - રચના પ્રકાશન

૪. એજન્

૫. હિતોપદેશનું સમાજદર્શન, પ્રા. ડૉ. પંકજ જી. ત્રિવેદી